

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER OF WRITTEN HERITAGE**

**«МЕРОСИ ШАРҚ»
(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ) № 3 (9), 2024**

**«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ) № 3 (9), 2024**

**«EAST HERITAGE»
(SCIENTIFIC JOURNAL) № 3 (9), 2024**

ДУШАНБЕ - 2024

«МЕРОСИ ШАРҚ»

Муассис:

Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ

Маҷалла соли 2022 таъсис ёфтааст.

(Ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мегардад)

САРМУҲАРИИР:

Давлатов Раҳматқарим

Мирзоқаримович – н.и.т., директори Маркази мероси хаттӣ

МУОВИНИ САРМУҲАРИИР:

Ғиёсиев Меҳриддин – н.и.п., мудири шуъбаи иттилоот, робитаҳои илмӣ ва омӯзиши
тамаддуни Шарқи Маркази мероси хаттӣ

МУҲАРИРИ МАСЪУЛ:

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф., мудири шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва наشري мероси хаттӣ
Маркази мероси хаттӣ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Саломиев Муҳаммадҷовид – ноиби Президенти АМИТ, д.и.ф., профессор

Искандаров Қосимшо – д.и.т., Саркоотиби илмӣ АМИТ

Имомзода Муҳаммадҷош – академики АМИТ

Қўчарзода Аламхон – узви вобастаи АМИТ

Парвона Ҷамшед – д.и.ф., профессор

Ҳоҷамуродов Олимҷон Ҳамроевич – д.и.ф., профессор

Мирзоев Нигез Мирзобадалович – д.и.т., профессор

Суфизода Шодимуҳаммад – д.и.ф., профессор

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф.

Шарифов Маҳмадёр – н.и.ф.

Шарифзода Абдувалӣ Қурбоналӣ – н.и.т.

Ғиёсиев Меҳриддин Илҳосиддинович – н.и.п.

Ализода Сайидхочаи Саидумар – н.и.ф.

Шарифов Амриддин Нуриддинович – н.и.т.

Байзоев Азим – н.и.ф., дотсент

Раҳматулоева Заррина – н.и.ф., дотсент

Ёраҳматзода Шодичон Рамазон – н.и.ф.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Франсис Ришар – (Франса), Шариф Шукуров – (Россия),

Александр Хейзер – (Германия), Садрӣ Саъдиев – (Ўзбекистон),

Комилҷон Раҳимов – (Ўзбекистон).

«Мероси Шарқ»

Маркази мероси хаттӣ
назди Раёсати АМИТ
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги
Ҷумҳурии Тоҷикистон
таҳти №249/мқ-97, аз 02.06.22
ба қайд гирифта шудааст.
Тел.: (+99237) 221-32-02; 221-22-40

Нишони мо: 734025, ш. Душанбе,
кӯчаи Ш. Ҳусейнзода 35. Маркази
мероси хаттӣ назди Раёсати
АМИТ, хучраи 14, Идораи
маҷаллаи “Мероси Шарқ”,
E-mail: merosikhatti@inbox.ru

«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»

Учредитель:

Центр письменного наследия при Президиуме НАНТ Журнал основан в 2022 г.
(Издаётся на трёх языках: таджикский, русский и английский)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Давлатов Рахматкарим

Мирзокаримович – к.и.н., директор ЦПН НАНТ

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Гиёсиев Мехриддин – к.п.н., заведующий отделом информации, научной связей и изучения культуры Востока ЦПН НАНТ

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:

Мухаммадиев Али – к.ф.н., заведующий отделом текстологии, исследование и изучение письменного наследия ЦПН НАНТ

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Саломийён Мухаммаддодов – вице-президент НАНТ, д.ф.н., профессор

Искандаров Косимшо – д.и.н., гл. ученый Секретар НАНТ

Имомзода Мухаммадюсуф – академик НАНТ

Кучарзода Аламхон – член корреспондент НАНТ

Парвона Джамшед – д. ф. и., профессор

Ходжамуродов Олимджон Хамроевич – д.ф.н., профессор

Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – д.и.н., профессор

Суфизода Шодимухаммад – д.ф.н., профессор

Мухаммадиев Али – к.ф.н.

Шарифов Махмадёр – к.и.н.

Шарифзода Абдували Курбонали – н. и. т.

Гиёсиев Мехриддин Илёсиддинович – к.п.н

Ализода Сайидходжаи Саидумар – к.ф.н

Шарифов Амриддин Нуриддинович – к.и.н

Байзоев Азим – к.ф.н., доцент

Рахматулоева Заррина – к.ф.н., доцент

Ёрахматзода Шодиджон Рамазон – к.ф.н.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Франсис Ришар – (Франция), **Шариф Шукуров** – (Россия),

Александ Хайзер – (Германия), **Садри Садиев** – (Узбекистан),

Комилджон Рахимов – (Узбекистан).

«Наследие Востока»

Центр письменного наследия

при Президиуме НАНТ

Журнал зарегистрирован

Министерством культуры

Республики Таджикистан

№249/жр-97, 02.06.22

Тел.: (+99237) 221-32-02; 221-22-40

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул. Ш.
Хусейнзода 35.

Центр письменного наследия
при Президиуме НАНТ, каб. 14,
редакция журнала “Наследие
Востока”, E-mail:
merosikhatti@inbox.ru

«EAST HERITAGE»

Founder:

Center of the written heritage under the Presidium of the NAST

The journal was founded in 2022.

EDITOR-IN-CHIEF:

Davlatov Rahmatkarim

Mirzokarimovich – *c.h.s., director of the Center of the written heritage*

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Ghiyosiev Mehridin – *Candidate of Pedagogical Science Head of the Department of Information, Scientific Communication and Study of the Culture of the East of the Center for Written Heritage of the NAST*

RESPONSIBLE EDITOR:

Muhammadiyev Ali – *candidate of philological sciences, Head of the Department of Textology. Preparation and publication of the written heritage of the Center for Written Heritage of the NAST*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Saiomiyon Mukhammaddovud – *Vice President of the NAST, d. ph.s., professor*

Kosimsho Iskandarov – *d.h.s., Chief scientific secretary of the NAST*

Imomzoda Mukhammadyusuf – *akademik NAST*

Kucharzoda Alamkhon – *corresponding member of NAST*

Parvona Jamshed – *d.ph.s., professor*

Khojamurodov Olimjon Hamroevich – *d.ph.s., professor*

Mullojonov Sayfullo Kucharovich – *d.h.s., professor*

Mirzoev Niyoz Mirzobadalovich – *d.h.s., professor*

Sufizoda Shodimuhammad – *d.ph.s., professor*

Muhammadiyev Ali – *c.ph.s*

Sharifov Mahmadyor – *c.ph.s*

Sharifzoda Abduvali Qurbonali – *c.h.s*

Ghiyosiev Mehridin – *c.p.s*

Alizoda Sayidkhajai Saidumar – *c.ph.s*

Sharifov Amriddin Nuriddinovich – *c.h.s*

Bayzoev Azim – *c.ph.s., associated-professor*

Rahmatuloeva Zarrina – *c.ph.s., associated-professor*

Yorakhmatzoda Shodijon Ramazon – *c.ph.s*

INTERNATIONAL IDITORIAL COLLEAGUE:

Francis Richard - (*France*), **Sharif Shukurov** - (*Russia*),

Alexander Haizer - (*Germany*), **Sadri Sadiev** - (*Uzbekistan*),

Komiljon Rahimov – (*Uzbekistan*).

East Heritage

Center of the Written Heritage
under the Presidium of the NAST

The journal was registered by the
Ministry of Culture of the Republic
of Tajikistan

No. 249/mj-97 dated 02.06.2022

Tel.: (+99237) 221-32-02; 221-22-40

Address: 734025, Dushanbe,

35 Sh.Huseynzoda Str.

Center of the Written Heritage under
the Presidium of the NAST, office

№14, editorial office

of the journal “East Heritage”,

E-mail: merosikhatti@inbox.ru

ТАЪРИХ

ТДУ: 737(575)

МЕХКАДАҲОИ СОМОНИЁНИ ВАРАЗРҶД

Шарифзода А.Қ.¹

Дар гузаштаи дур, аз ҷумла дар даврони Сомониён Варазрӯд ҳам маркази сиккабарорӣ ва ҳам маркази муомилоти пулӣ буд. Дар қаламрави Сомониён меҳкадаҳои бисёр вучуд доштанд, ки динор, дирҳам, фалс, сиккаҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, ғитрифӣ, тозча ва дигар сиккаҳои роиҷи замон бароварда мешуд. Фаъолияти меҳкадаҳои сомонӣ ба рушди иқтисод, аз ҷумла муомилоти пулии дохилӣ ва байналмилалӣ хеле муассир буда, афзун бар ин маҳсулоти онҳо - сиккаҳо далели муътамади пешрафти ҳунари замони Сомониён ва гоҳе дар баррасии баъзе аз мавзӯҳои таърихӣ сарчашмаи ягона мебошанд.

Ин ҷо пурсишҳое ба мавриданд, ки кори ин меҳкадаҳои зиёд чӣ тавр ба роҳ монда шуда буд? Сиккабарорӣ онҳо чӣ гуна танзим мешуд? Ҳамаи онҳо зери назорати дастгоҳи марказии Сомониён сикка мебароварданд ё ин корро мустақилона анҷом медоданд? Дар сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён меҳкадаҳои Варазрӯд мақоми аввал доштанд ё меҳкадаҳои Хуросону Эрон? Ба ин пурсишҳо чӣ гуна метавон посух ёфт? Чун доир ба фаъолияти меҳкадаҳои сомонӣ сарчашма ва асари ҷудоғонае дастрас нест, пас роҳи ягонаи муаён кардани он таҳқиқи таркиби ганчинаҳои сиккаҳои сомонӣ мебошад. Зеро аз таркиби сиккаҳои ин ганчинаҳо маълум мешавад, ки дар қадом меҳкада сикка афзунтар истеҳсол мешуд.

Доир ба меҳкадаҳои Сомониён ду сарчашмаи асосӣ мавҷуд аст. Яқум сарчашмаҳои хаттӣ ва дуум маводи бостоншиносӣ, яъне сиккаҳо ва бозёфтҳои ба сиккабарорӣ марбут. Аз ин ду сарчашма гоҳе яқум ва гоҳе дуумаш асосӣ ва бозётимод мебошад. То ҳол доир ба меҳкадаҳо ва сикказании Сомониён ягон сарчашмаи хаттӣ ба ин мавзӯ махсус бахшидашуда дастрас нест. Танҳо дар баъзе аз сарчашмаҳои хаттӣ доир ба меҳкадаҳо ва сиккаҳои сомонӣ иттилоӣ мухтасар мавҷуд аст [1]. Инчунин дар Европа ва Шарқ доир ба меҳкадаҳои Сомониён то ҳол ягон асари ҷудоғона таълиф нашудааст. Ба ҳар ҳол масъалаи меҳкадаҳои Сомониён аз мадди назари олимони ба таври қомил дур намондааст. Ҷунонҷӣ дар асарҳои ба сикказании исломӣ бахшидашудаи Кехр (1692-1740), Иохан Якоб Рейске (1716-1774), Олуф Тихсен (1734-1815), К. Ауривиллиус (1717-1786), И. Галленберг (1748-1834), А. И. Силвестр де-Саси (1758-1838), У. Марсден (1754-1836) Х.Д. Френ (1798-1856), К.И. Торнберг (1807-1877), П. Савелев (1814-1859), В. Григорев (1816-1881), В.Г.Тизенхаузен (1825-1902), А. Марков (1858-1920), В.В. Бартолд (1869-1950), О. Конгрингтон, Е. Массон, Э. Замбаур, Е.А. Давидович, А. Уқайлӣ, А.Колосов, А. Калинин дар бораи меҳкадаҳои Сомониён ва гоҳе доир ба ташкили кори сикказанӣ (А. Уқайлӣ) иттилоӣ арзанда мавҷуд аст.

Бархе аз муаллифони ҳамзамони Сомониён (Истаҳрӣ, Ибни Ҳавқал, муаллифи “Ҳудудул-олам”) дар бораи баъзе меҳкадаҳои Варазрӯд, ки муҳимтарин бахши қаламрави давлати Сомониён буд, иттилоӣ мухтасар медиҳанд. Муаллифи китоби пураъзиши “Масолику-л-мамолик”-Абуисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммади Форсии Истаҳрии Кархӣ (850-957), ки онро дар асоси китоби “Сувару-л-ақолим”-и Абузайд Саҳли Балхӣ (850-934) таълиф намудааст, мавҷудияти қонҳои тилло ва нуқраи Илоқро ёдрас шуда, зикр мекунад, ки “وليس بـمـاـوراء النهر دار و ضرب الا بـسـمـر قند و تنكت”, “Ва дар Варазрӯд ба ҷуз **Самарқанд** ва **Тункат** меҳкада нест” [2, 333]. Дар “Ҳудудул-олам” ду меҳкадаи Сомониён - **Андароба** ва **Болоён** зикр шуда, муаллифи гумноми он хабар медиҳад, ки нуқраи аз қонҳои Панҷхир (ба маънои Панҷқуҳ) ва Ҷориёна истихроҷ шударо ба Андораба оварда, дар меҳкадаи он дирам мезаданд [3,100]. Дирҳамҳои

¹ Шарифзода Абдувалӣ – н. и.т., мудири шӯъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардқмшиносии АМИТ.

сомонии зарби Панҷхир гувоҳи онанд, ки дар худӣ Панҷхир ҳам сикка бароварда мешуд. Ин муаллифи гумном **Болоёнро** шахрак номида, меҳкадаи онро “сарои дирам задан” зикр мекунад [3, 114]. Номи ин меҳкада дар сарчашмаҳои хаттӣ вобаста ба тарзи гузоштани нуктаҳо дар ҳарфҳо яқсон навишта намешавад. То имрӯз аз кашфи сиккаҳои сомонии зарби **Болоён** иттилоо нест. Шояд аз ин ҷиҳат М.Е. Массон дурустии иттилои “Ҳудуду-л-олам”-ро доир ба мавҷудияти меҳкадаи **Болоён (Ёлопон, Полоён)** қабул надорад [4, 47]. Ёфт нашудани сиккаҳои **Болоёнро** Минорский низ қайд намуда буд [5, 357]. Д. Абдуллоев номи ин меҳкадаро дар “Ҳудуду-л-олам” ба русӣ “Ялапкан” навиштааст, ки чунин тарзи навишт чандон дуруст ба назар намерасад [6, 305].

Ибни Ҳавқал, ки ҳамзамони Истахрист ва бо ӯ дар Ҳинд вохӯрда буд, дар тавсифи **Илоқ** мавҷудияти конҳои тилло ва нукраро дар кӯҳҳои он зикр карда, менависад, ки: “و بايلاق دار الضرب للعين و الورق ”فيروج“ فيها مال كثير من النوعين جميعا. Яъне “Ва дар **Илоқ** меҳкадае ҳаст, ки сиккаҳои тилло ва нукра мебарорад ва дар он ҷо пулҳои сершумори ҳарду намуд якҷоя гардиш мекунанд” [7, 418]. Ӯ идома медиҳад, ки: “و ليس بماوراءالنهر دار الضرب الا ببخارا و - سمرقند و ايلاق فقط” “Ва дар Варзрӯд ба ҷуз дар **Бухорову Самарқанд** ва **Илоқ** меҳкада нест” [7, 418]. Чи тавре мушоҳида мешавад, Ибни Ҳавқал ду навъи сиккаро номбар намуда, барои ифодаи сиккаи тиллоӣ на вожаи **динор**, балки вожаи **عين** ва барои ифодаи сиккаи нукрагӣ на вожаи **дирҳам**, балки вожаи **ورق**-ро истифода намудааст. Бояд гуфт, ки дар матни Қуръони карим вожаи “сикка” вучуд надорад. Танҳо шакли ҷамъи **дирҳам** – дароҳим ҳамагӣ як бор дар сураи “Юсуф” [8, 237] ва дар сураи Каҳф вожаи “ورق” ба маънои **дирҳам** зикр шудааст [8, 295]. Дар зимн, вожаи **сикка**, ки дар аксари луғатномаҳо арабӣ гуфта шудааст, ба андешаи мо дар асл арабишудаи вожаи тоҷикии “**чикка**” мебошад. Арабҳо то интишори дини ислом анъанаи сикказанӣ надоштанд. Асли вожаи русии “**чеканка**” низ аз **сикка** мебошад [9, XVI].

Чи тавре мебинем, Истахрӣ ду меҳкадаи сомонӣ - **Тункат** ва **Самарқанд**, Ибни Ҳавқал се меҳкада- **Самарқанд**, **Бухоро**, **Илоқ** ва муаллифи “Ҳудуду-л-олам” ду меҳкада – **Андароба** ва **Болоён** дар умум шаш меҳкадаро ном мебаранд, ки аз ин миқдор панҷтои он дар Варзрӯд ва яктоаш- **Андароба** дар Хуросон ҷойгиранд. Инчунин, Закарийи Қазвинӣ дар “Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод” навишта, ки соли 1083 Аҳмади Тартушӣ дар шаҳри Мағониҷаи соҳили дарёи Райн **дирҳамҳои сомони**ро дида, муайян менамояд, ки онҳо солҳои 301 ва 302 ҳиҷрӣ дар Самарқанд зарб шудаанд [9, CXCV].

Дар бораи меҳкадаҳои Сомониён аз сарчашмаҳои хаттӣ иттилоо дигаре дастраси мо нашуд. Аммо таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ ба олимони имкон дод, ки миқдори зиёди меҳкадаҳои Сомониён кашф шаванд. Чунончӣ академик Х.Д. Френ дар рафти таҳқиқи сиккаҳои сомонии дар Россия буда меҳкадаҳои **Андароба**, **Ахсикат**, **Бадахшон**, **Балх**, **Бинкат**, **Биёр**, **Бухоро**, **Марв**, **Маъдин**, **Муҳаммадия**, **Насробод**, **Нишопур**, **Панҷхир**, **Рошт**, **Самарқанд**, **Тағома**, **Тирмиз**, **Тункат**, **Шош**, **Хуттал**, **Ҳирот**, **Фарғона** ва **Фарохро** ошкор месозад. Соли 1825 ӯ дар асоси таҳқиқи сарчашмаҳои хаттӣ ҷойгиршавии ду меҳкадаи Сомониён- **Муҳаммадияро** дар Хуросон ва **Роштро** дар Варзрӯд дуруст муайян менамояд [10, 105-106]. Нахустин асари ҷудогона доир ба сиккаҳои сомонӣ, ки муаллифаш В.Г.Тизенхаузен буд, соли 1853 бо номи “О Саманидских монетах” рӯйи ҷопро дид. Ин асар соли 1855 таҳти унвони “О монетах Саманидовъ” бо баъзе иловаҳо дубора ба ҷоп расид [11], [12]. Муаллиф дар ин асараш сиккаҳои 138 ганҷинаро тавсиф карда, вижагҳои меҳкадаҳои Сомониёнро ба таври ҷудогона баррасӣ менамояд. Ӯ танҳо ҷойгиршавии меҳкадаи сомонии **Маъдинро**, ки дар Хуросон ҷойгир аст, ба хато дар наздикии **кони нукраи Чоч доништа**, дуруст қайд менамояд, ки ҳарчанд **Бунҷикат** шаҳри марказии **Усрушана** аст, аммо то ҳол сиккаҳои зарби он кашф нашудаанд. Дар шаҳрҳои **Ҳаловард** ва **Ловканд** зарб нашудани сиккаҳоро низ зикр намуда, **Ҳусайн ибни Намарро**, ки номаш дар фалси **Насробод** ҳақ шуда буд, раиси меҳкадаи **Насробод** меномад. Дар ҳақиқат то имрӯз сиккаҳои ин се шаҳр дастрас нашудаанд. Соли 1873 асари дигари пураарзиши В.Г.Тизенхаузен – “Монеты Восточного халифата” ба нашр мерасад [13]. Муаллиф як

бахши асарашро ба чигунагии ташаккули сикказании исломӣ бахшида, пароканда ва нокофӣ будани иттилои сарчашмаҳои хаттиро доир ба кори меҳкадаҳо таъкид менамояд [13, VII-XXII]. Тизенхаузен бо назардошти дар як вақт ҳақ шудани номи халифа ва номи амирони маҳаллӣ, аз ҷумла амири Сомониро дар сиккаҳо баррасӣ карда, масъалаи сиккаи халифа ё сиккаи амири Сомонӣ ва ё ҳокими маҳаллӣ номида шудани чунин сиккаҳоро ба миён мегузорад. Ба фикри ӯ дар ҳалли ин масъала дар кучо бароварда шудани сикка муҳим аст [13, XV]. Ин нукта бар ин маъно, ки агар сикка, масалан дар Хатлон бо зикри амири Сомонӣ ва халифаи Аббосӣ зарб шуда бошад, пас сиккаи мазкурро сомонӣ доништан лозим. Зеро Хатлон дар қаламрави Сомониён ҷойгир аст. Дар бахши дигар ӯ доир ба 134 шаҳрҳои Хилофати Шарқӣ, аз ҷумла Бухоро, Самарқанд, Марв, Балх ва шаҳрҳои дигар иттилои мухтасари ҷуғрофӣ медиҳад ва меҳкадаҳои Сомониёро ҷудогона баррасӣ намекунад.

Соли 1896 асари А. Марков “Инвентарный каталогъ мусульманскихъ монетъ Императорскаго Эрмитажа” ба ҷоп расид, ки муаллиф дар он зиёда аз 1200 сиккаи сомониро тавсиф намудааст. Ин сиккаҳо дар 27 меҳкадаи Сомониён истеҳсол шудаанд. Ӯ дар ин феҳрист меҳкадаеро бо номи Сабур ном бурда, се динори ин меҳкадаро, ки яктоаш соли 318 ҳ.қ. аз номи Насри II ва дутоаш аз номи Нухи II солҳои 337 ҳ.қ. ва 339 ҳ.қ. зарб шудаанд, тавсиф менамояд [14, 134-146]. Инчунин мавсуф нави нави дирҳами сомонӣ- дирҳами зарби соли 299 ҳ.қ.-и меҳкадаи Фарвонро кашф менамояд, ки дар он ба ҷои вожаи маъмули “зуриба” (зада шуд), вожаи “нукиша” (нигорида шуд) ҳақ шудааст [14, 123]. Инчунин, ӯ дар ин феҳришташ дар Россия кашф шудани муҳри фулузӣ, ки барои зарби сиккаҳои тақлидии сомонӣ истифода мешуд, хабар додааст. Тибқи иттилои А. Марков дирҳами (дирҳамҳои) меҳкадаи Сабур дар таркиби ганҷинаи соли 1868 аз шаҳри Муроми Россия кашфшуда ба даст омадааст [15, 6]. Аммо ӯ дар бораи теъдод ва санаи истеҳсоли дирҳамҳои сомони зарби Сабури ин ганҷина иттилои аниқ намедиҳад. Дар айни ҳол макони ҷойгиршавии ин меҳкада ба мо маълум нашуд. Чун акси сиккаҳои меҳкадаи Сабур хондашуда, ҷоп нашудааст, мо намедонем, ки он ба “س” навишта мешавад ё бо “ص”. А. Марков доир ба ин нукта иттилоъ намедиҳад. А. Уқайлӣ номи ин меҳкадаро ба таври سايور зикр кардааст. навиштааст.

Соли 1904 асари бисёр муҳими сиккашиносии англис М. Конгрингтон - “A Manual of Musalman Numismatics” (Роҳнамои сиккашиносии мусулмонӣ) ба ҷоп расид. Асари мазкур бехтарин дастур барои таҳқиқи сиккаҳои исломӣ буда, мавзӯҳои гуногун, аз ҷумла меҳкадаҳоро фаро мегирад. Муаллиф дар ин асараш аз 977 (!) меҳкадаи исломӣ ном бурда, мансубияти сулолави онҳоро низ зикр мекунад. Ӯ Аҳсикат, Андараба, Андичороғ, Бомиён, Бадахшон, Балх, Бинкас, Биёр, Панҷхир, Тирмиз, Тункати Илок, Ҷурҷон, Хатлон (ал-Хуттал, ал-Хаттӯл (الختول)), Рошт, Суғд (бо “син”-у бо сод“), Шош, Сағониён, Тағома, Аскари Панҷхир, Қум, Қанно (дар асл- Қубо), Муҳаммадия, Маъдин, Насробод, Нишопур, Хирот, дар умум 27 меҳкадаи Сомониёро зикр мекунад, ки аз ин миқдор 12-тоаш дар Варазрӯд ҷойгиранд. М. Конгрингтон бо вучуди ба нашр расидани иттилои илмӣ дар бораи меҳкадаҳои сомонӣ, ҳатто дар чунин шаҳрҳои муҳими Сомониён ба монанди Самарқанд, Бухоро, Марв, Илок, Фарғона, Хучанд, Усрушана ва Тойикон сикка баровардани Сомониёро ёдрас нашудааст [16, 134-197].

То замони Шуравӣ боқимондаи меҳкадаи Сомониён аз Варазрӯд кашф нашуда буд. Соли 1926 ба В.Л. Вяткин муяссар шуд, ки аз харобаҳои Афросиёб боқимондаи меҳкадаи Самарқанди замони Сомониён ва қолаби дирҳамрезии сомониро кашф намояд [17]. Чун аҳамияти илмӣ ин кашфиёт дар мақолаи ба меҳкадаи Мунк бахшидашудаи муаллиф муфассал баён шуда буд, ин ҷо аз такрор худдорӣ менамоем. Аммо қайд кардан зарур аст, ки ин кашфиёти хеле муҳими Вяткин то соли 2023 аз мадди назари сиккашиносон дур монда буд [18].

Соли 1953 М.Е. Массон иттилои Истахрӣ, Ибни Ҳавқал ва муаллифи “Худуду-л-олам”-ро доир ба меҳкадаҳои сомониён асрҳои IX-X баррасӣ карда, онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо менамояд [19, 77]. Е.А. Давидович соли 1966 доир ба муомилоти пулии Варазрӯди даврони Сомонӣ мақолаи муфассале ҷоп менамояд. Вале вижагиҳои меҳкадаҳои Сомониёро баррасӣ наменамад. Ӯ соли 1967 меҳкадаи нави Сомониён - Боробро кашф мекунад [20, 124]. Соли

1968 Э. Замбаур 47 мехкадаи сомониرو муайян менамояд, ки аксари олимони минбаъда аз ӯ иқтибос намудаанд. [21].

Аз олимони ватанӣ академик Н.Неъматов соли 1977 бо иттиқо ба асарҳои М.Е.Массон, Е.А. Давидович ва Федоров М.Н. мехкадаҳои сомонино ба умумидавлатӣ ва маҳаллӣ ҷудо менамояд [22, 98]. Соли 1984 Чапаридзе Г. Зебақро (Забак) яке аз мехкадаи Сомониён медонад, ки он дар номгӯи Э. Замбаур зикр нашуда буд [23, 81]. Камолиддинов Ш. Самангонро чун мехкадаи Сомониён зикр кардааст [24, 316]. Устод Довутов Д. соли 1996 шумораи мехкадаҳои Сомонино 26 адад гуфта, 18-тои онҳоро ба Хуросон мансуб медонад [25, 393]. Аз ин маълум мешавад, ки устод аз таҳқиқоти дар боло зикршуда бехабар мондааст. Соли 1998 китоби “Дору-з-зарбҳои исломӣ дар Эрон” ба ҷоп мерасад, ки онро А. Уқайлӣ дар асоси асари Э. Замбаур таълиф намуда, дар он 55 мехкадаи Сомонино номбар кардааст [26, 60]. М. Ночӣ бо тақя ба таҳқиқоти олимони аврупоӣ 47 мехкадаҳои Сомониёнро ном мебарад [27, 598]. Боғбедӣ М. 63 адад мехкадаи Сомонӣ, ҳокимони маҳаллӣ ва муддаиёни ҳокимияти давраи Сомониёнро шарҳу эзоҳ дода, акси аксари сиккаҳои ин мехкадаҳоро ҷоп намудааст [28, 270- 461].

Соли 2015 дар Тоҷикистон мехкадаи нави Сомониён - Вахш аз таркиби Ганчинаи Қўлоб кашф шуд [29, 180]. Сиккашиносони рус В. Кулешов ва В. Калинин соли 2017 аз фонди нумизматики Эрмитажи давлатии Россия мехкадаи нави Сомониён-Қуводиёнро (قواديان) кашф карданд [30, 59]. Соли 2022 дар Русия китоби “Каталог саманидских дирхамов 279-394 гг.х.” ба ҷоп мерасад. Муаллифони А. Колосов ва А. Калинин дар ин асарашон дирхамҳои 36 мехкадаи Сомониёнро зикр менамоянд [31, XXII-XXV].

Ду равиши муайян намудани иқтидори истехсолии мехкадаҳо вуҷуд дорад. Якум аниқ намудани шумораи умумии муҳрҳои, ки ҳар сол барои зарби сиккаҳо истифода мешаванд. Дуюм, муайян намудани сиккаҳои мехкадаҳо дар таркиби ганчинаҳо. Бехтарин роҳи ҳалли ин масъала дар якҷоягӣ истифода бурдани ҳар ду равиш мебошад [32].

Таҳқиқи ҳамаи маводи дастрасшуда ба мо имкон дод то 76 адад мехкадаи Сомониён муайян карда шавад (Қадвали 1). Аз ин миқдори умумии мехкадаҳои маълумшуда 34-тои он дар Варазрӯд ҷойгир мебошанд (Қадвали

2). Аз ин маълум мешавад, ки мехкадаҳои Сомони Варазрӯд аз ҷиҳати теъдод ва истехсоли сикка нисбат ба мехкадаҳои дар Хуросон будаи Сомониён бартарӣ доранд. Сикказании Сомониён дар Варазрӯд нисбат ба Хуросон барвақт оғоз шудааст. Чунончи қадимтарин фалсҳом сомонӣ соли 191 ҳ.қ./ дар Усрушана, соли 201 ҳ.қ./ дар Хоразм, соли 203 ҳ.қ./ 818-19 дар Самарқанд, соли 205 ҳ.қ./ дар Шош ва соли 208 ҳ.қ./ дар Хучанд (Акси 2.) бароварда шудаанд. Аммо тибқи маводи нумизматики то имрӯз маълум дар зарби динор Хуросон бар Варазрӯд бартарӣ дорад.

Гузашта аз ин муайян кардан лозим аст, ки аз мехкадаҳои сомони Варазруд кадомаш аз ҳама фаъолтар буд ва дар он сиккаи бештар истехсол мешуд? Шояд фикр кунем, ки Бухоро бо сабаби пойтахти Сомониён будан муҳимтарин мехкада бошад. Аммо чунин нест. Чунончӣ барои муайян намудани нақши сиккабарории мехкадаи Бухоро дирхамҳои 1238 ганчинаи дирхамҳои мансуби асрҳои X-XI, ки аз Аврупо ёфт шудаанд, мавриди таҳқиқ қарор дода мешаванд. Дар натиҷа маълум мешавад, ки аз ин миқдор дар таркиби 281 ганчинаи дирхамҳои сомони мехкадаи Бухоро мавҷуданд. Ин дирхамҳои Бухоро аз Варазруд то Норвегия содирот шудаанд. Дар таркиби 281 ганчина 1764 дирхами Бухоро мавҷуд аст, ки санаи зарби 1409 дирхам пурра хонда мешаванд. Аксари ин дирхамҳо дар замони Нӯҳи I ибни Наср зарб шудаанд. Аз ин бармеояд, ки мехкадаи Бухоро аз охири асри IX то нимаи дуҷуми даҳсолаи ҷорӣ нимаи якуми асри X монанд мехкадаҳои Шош, Самарқанд ва Балх фаъол набудааст. 96 фисади дирхамҳои зарби Бухоро берун аз Варазрӯд кашф шудаанд. Ин маълуми онро дорад, ки мехкадаи Бухоро бо фаъол шуданаш аслан барои тичорати хориҷӣ дирхам истехсол менамудааст [32]. Дурустии ин ҳулосаро боз як далели дигар тақвият мебахшад, ки он бевосита ба Тоҷикистон алоқаманд мебошад. Гап сари ин аст, ки дар таркиби дирхамҳои сомони мехкадаҳои варазрудии

Самарқанд, Шош, Суғд, Хуттал ва Вахши Ганчинаи Кӯлоб ягон дирҳами меҳкадаи Бухоро мавҷуд нест. Дертарин дирҳами сомони ин ганчина соли 316 х.қ./828-29, яъне дар замони Насри II, вақте ки меҳкадаи Бухоро дар истехсоли дирҳам ғаёл набуд, зарб шудааст.

Як вижагии дигари дирҳамҳои сомони меҳкадаи Бухоро ҳамин аст, ки мо дар онҳо аз як тараф эҳёи анъанҳои сикказании тоисломии ниёкон, аз тарафи дигар рақобати Сомониёнро бо Бувайҳиён мушоҳида менамоем. Чунончи дар дирҳами меҳкадаи Бухоро, ки соли 358 х.қ./ 970-71 зарб шудааст, нимруҳи монанд ба эзадбону ва дар атрофи он навиштори паҳлавиро ба хубӣ мушоҳида менамоем (Акси 1).

Олими шаҳри амрикоӣ Т. Нунан (1938-2001) ва олими рӯстабори ИМАР. Ковалев барои муайян намудани миқдори дирҳамҳои сомони зарби Самарқанд, Шош ва Балх таҳқиқоти ҷудогона анҷом додаанд. Онҳо аз таркиби 634 ганчинаи аз Аврупо кашфшуда 14 865 дирҳами сомони зарби Самарқандро муайян намуда, чунин хулоса менамоянд, ки 99 ғисади дирҳамҳои сомони меҳкадаи Самарқанд ба Аврупо содирот шудаанд [33, 13]. Шош муҳимтарин меҳкадаи Сомониён буд. Аз таҳқиқоти Т. Нунан ва Р. Ковалев бармеояд, ки 99,7 ғисади дирҳамҳои зарби Шош берун аз қаламрави Сомониён ба даст омадаанд. Онҳо аз таркиби 663 ганчинаи дирҳами сомони доштаи Аврупо 21343 дирҳами зарби Шошро муайян сохтанд. Аз ин миқдор муайян намудани давраи 20074 адади онҳо имконпазир аст. Аз 20074 дирҳам I 8467 адад бо амри Исмоили I (892-907), 4201 адад дар аҳди Аҳмади II (907-914), 5760 адад бо фармони Насри II (914-943), 672 адад дар замони Нӯҳи II (943-954), 192 адад ба вақти Абдулмалики I (954-961), 483 дирҳам дар айёми Мансури I (961-976) ва 299 адад ба дарони Нӯҳи II (976-997) бароварда шудаанд [34, 52]. Аз баррасиҳои оморӣ ошкор мегардад, ки дирҳамҳои сомони ба вақти Исмоили Сомони аз ҳама афзун дар меҳкадаи Шош истеҳсол мешуданд.

Дар байни саволҳои зиёди бунёдие, ки дар робита ба тавлиди сиккаҳонаҳои марказӣ ба миён меоянд, ин аст, ки чаро амир Исмоили Сомони аз ибтидои ҳукмронии худ дар солҳои 892-893 дар сиккаҳонаи Шош дар ҳоле ки тичорати байни Осиёи Миёна ва Аврупо чандон рушд накарда буд, ба истеҳсоли ин қадар дирҳами зиёд шуруъ кард? Посуҳи пурсиш ҳамин аст, ки Исмоили Сомони аз солҳои аввали ҳукмронии худ имкониятҳои бузурги тичорати хоричиро хуб дарк менамуд. Аз ин ҷост, ки ӯ дар аввал қаламрави Сомониёнро аз ҳуҷуми туркҳои биёбонгард наҷот дод ва ҳудро девори Бухоро эълон намуд. Муҳимтарин қонҳои нуқраро зерӣ назорати худ даровард. Сафориёнро аз Хоразм маҳрум кард ва роҳи асосии тичоратро ба Аврупои Шимолиро зерӣ назорати худ гирифт. Акнун сиккаҳонаҳои Шош ва Самарқанд ба таври бисориқона дирҳам истеҳсол менамуданд, Шош ва Самарқанд пойтахтҳои нахустини Сомониён буда, мавқеи ҷуғрофии онҳо барои тичорат хеле мусоид буданд. Дирҳамҳои ин сиккаҳонаҳо асосан барои содирот ба Аврупо истифода мешуданд. Албатта ин маънои онро надорад, ки дирҳамҳои ин ду сиккаҳона дар муомилоти пулии дохилӣ истифода намешуданд. Меҳкадаҳои Шош, Самарқанд ва баъди охири нимаи дууми асри X Бухороро метавон бо боварии қавим меҳкадаҳои марказии Сомониён дар Варазрӯд ва тамоми қаламрави Сомониён ҳисобид. Баъд аз меҳкадаҳои марказӣ меҳкадаи Хутталро дар дараҷаи дуум қарор дорад. Дар меҳкадаҳои Хучанд ва Усрушана ба монанди меҳкадаи Хуттал дирҳам истеҳсол намешуд. Дар ин ду меҳкада ба мисли меҳкадаҳои Фарғона, Ахсикат, Исфичоб ва Пороб фалс бештар бароварда мешуд, на дирҳам. Дар навбати худ меҳкадаҳои сомони водии Фарғона ва Испичобро меҳкадаҳои музофотии шӯришгар номидан мумкин аст. Зеро дар аксари ин меҳкадаҳо бо заъиф шудани иқтисоди Сомониён ҳокимони онҳо дар сиккаҳо ҳудро амир эълон менамуданд ва аз зикри номи амираи Сомони дурӣ мечустанд.

Нуктаи охир ҳамин ки аз 76 адад меҳкадаи маълумшудаи Сомониён 10-тои он – Андичороғ, Вахш, Зомин, Қуводиён, Маъдини Хуттал, Рошт, Хуттал, Хатлон, Хучанд ва Усрушана дар Тоҷикистон ҷойгиранд, ки ин аз рушди сикказанӣ ва ривочи муомилоти пулии ин ғӯшаи қаламрави Сомониён дар асрҳои IX - X дарак медиҳад. Яке аз муҳимтарин вижагиҳои сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён ҳамин аст, ки онҳо ба гардиши дирҳамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ ва ғитрифӣ дар Варазрӯд монеа эҷод накарда, ғаёлияти меҳкадаҳои марказии он –

Шош, Самарқанд ва баъдтар Бухоро ба истехсоли дирҳамҳо барои содирот ба Аврупо равона намуданд.

Акси 1. Дирҳами Мансур ибни Нӯҳ бо навиштори паҳлавӣ ва нимруҳи Анаҳито?. Бухоро. Соли 358 ҳ.қ./970-71. Акс аз сомонаи www.zeno.ru

Акси 2. Фалси сомони Хучанд. Зарби соли 208 ҳ.қ.. Нӯҳ ибни Асад

Чадвали 1		МЕХКАДАҲОИ СОМОНИЁН					
№	Зарробхона	№	Зарробхона	№	Зарробхона	№	Зарробхона
1	Андароба	20	Зомин	39	Насробод	58	Усрушана
2	Андичароғ	21	Исбиҷоб	40	Нишопур	59	Фарғона
3	Аскар	22	Караҷ	41	Омул	60	Фарин
4	Аскари Панҷхир	23	Қуводиён	42	Ош	61	Фароҳ
5	Астаробод	24	Қазвин	43	Панҷхир	62	Фарвон
6	Ахсикат	25	Қаристон	44	Пороб	63	Форс

					(Бороб)		
7	Бадахшон	26	Қуббо	45	Рошт	64	Ҳамадон
8	Балад	27	Қум	46	Сабури	65	Ҳирот
9	Балх	28	Марв	47	Сағониён	66	Хатлон
10	Биёр	29	Марғенон	48	Самарқанд	67	Хучанд
11	Бинкат	30	Маъдин	49	Сародики Кишм	68	Хуст
12	Бомииён	31	Маъдини Панҷхир	50	Самангон	69	Хуттал
13	Бурчи Қишм	32	Маъдини Суғд	51	Сова	70	Хуканд
14	Бухоро	33	Маъдини Ҷарбия	52	Суғд	71	Ҷирм
15	Вахш	34	Маъдини Шош	53	Тағома	72	Ҷарёб Ҷарёба
16	Ғазна	35	Маъдини Хуттал	54	Тирмиз	73	Ҷурҷония
17	Ғарҷистон	36	Моҳу-л- Басра	55	Тойикон	74	Шероз
18	Гургон	37	Муҳаммадия	56	Тункат	75	Шош
19	Зибак	38	Навкати Илоқ	57	Узқанд	76	Юмгон

Ҷадвали 2.		МЕХКАДАҲОИ СОМОНИИ ВАРАЗРӮД					
№	Меҳкада	№	Меҳкада	№	Меҳкада		
1	Андичароғ	12	Маъдини Суғд	23	Тағома		
2	Ахсикат	13	Маъдини Шош	24	Тирмиз		
3	Бинкат	14	Маъдини Хуттал	25	Тункат		
4	Болоён (Полоён)	15	Навкати Илоқ	26	Узқанд		
5	Бухоро	16	Насробод	27	Усрушана		
6	Вахш	17	Ош	28	Фарғона		
7	Зомин	18	Пороб (Бороб)	29	Хатлон		
8	Исбиҷоб	19	Рошт	30	Хуканд		
9	Илоқ	20	Сағониён	31	Хучанд		
10	Қуводиён	21	Самарқанд	32	Хуттал		
11	Қуббо	22	Суғд	33	Ҷурҷония		
				34	Шош		

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Шарифзода А. Инъикоси сикказанӣ ва муомилоти пулии давлати Сомониён дар сарчашмаҳои арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ// Муаррих-Душанбе, №1, 2022- с.69-88
2. Абуисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммад ал-Форсӣ ал-Истахрӣ алмаъруф би -л-Кархӣ. Масолику-л-мамолик. - Лидн, 1927 – 348 с.
3. Ҳудуду-л-олам мина-л-машриқ ила-л-мағриб/Бо кӯшиши Манучехри Сутуда.- Техрон,1983.- 252 с.
4. Массон М.Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк – ташкент, 1953. – 143 с.
5. Minorsky V. Commentary on the translation of the Hudud al-alam// Hudud al-alam. Translated and explained V. Minorsky.- England, 1970.- p. 167-477
6. Абдуллоев Д. Сведения “Худуд ал-Алам” о городах и селениях Мавераннахр раннеисламского времени// Археологические вести.- Санкт-Петербург, №30, 2021.- С.300-308
7. Абулқосим ибни Ҳавқал ан-Нусайбӣ. Сурату-л-арз.- Бейрут: Дору-л-мактабату-л-хаёт, 1997 - 432 с.
8. Қуръони карим/ Тарҷума ва тавзеҳоти М. Умаров.-Душанбе, 2011.- 640 с.
9. Савельев П. Топография кладовъ съ восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI века, въ России и При-Балтийскихъ странахъ, объясненная историческими свидетельствами о торговле северо-востока Европы въ эпоху основания и утверждения Русскаго государства.- Санктпетербургъ, 1846.- 180 с.
10. Frehn.Ch.-M. De Musei Sprewitziani Mosquae, Numis Kuficis.- Petropoli, 1825.- p. 109
11. Тизенгаузен В. О монетахъ Саманидовъ // Записки Императорского Археологического общества.- Санктпетербургъ, Т. VI, 1853.- С. 1-237
12. Тизенгаузен В. О Саманидскихъ монетахъ// Труды Восточнаго отделения Императорскаго Археологическаго общества.- Санктпетербургъ, Часить первая, 1855. – С. 1-264
13. Тизенгаузен В. Монеты Восточнаго халифата.- Санктпетербургъ, 1873. – 374 с.
14. Марков А. Инвентарный каталогъ мусульманскихъ монетъ Императорскаго Эрмитажа.- С.Петербургъ, 1896.- 872 с.
15. Марков А. Топография кладовъ восточныхъ монетъ (сасанидскихъ и кувфическихъ)// С.-Петербургъ, 1910.- 148 с.
16. Congrington O. A manual of musulman numismatics.- London, 1904.- p.237
17. Вяткин В. Матрица и штамп из Самарканда//Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы – Ташкент, В. I, 1926. - С. 71-76.
18. Шарифзода А.Қ. Мунк – зарробхонаи нави замони Сомониён// Муаррих.-Душанбе, №2 (34), 2023.- С.31-39
19. Массон М.Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк – ташкент, 1953. – 143 с.
20. Давидович Е.А. Бараб - новый среднеазиатский монетный двор Саманидов и Ануштегинов// Письменные памятники Востока – Москва, 1972. - С. 124-129.
21. Zambaur E. Die Münzprägungen des Islams, zeitlich und örtlich geordnet. Der Westen und Osten bis zum Indus. //Hg. P. Jaecel. –Wiesbaden, 1968. – 286 S.
22. Неъматов Н. Давлати Сомониён//Тарҷумаи А. Валиев.- Душанбе,1989.-304с.
23. Джапаридзе Г. Новые добавления к работе Э. Цамбаура «Die Münzprägungen Des Islams»//Эпиграфика Востока – Ленинград, 1984 - С. 80-83
24. Камалиддинов Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. –Ташкент, 1996 – 534 с.
25. Довутов Д. Торговля и денежное обращение// История таджикского народа – Душанбе, Т.II, 1999. С. 384-397
26. Уқайлӣ А. Дору-з-зарбҳои Эрон дар давраи исломӣ.- Техрон, 1998.- 520 с.
27. Ночӣ М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён// Баргардони Л. Бойматов –Душанбе, 2011. – 1295 с.

28. Боғбедӣ М. Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ. Аз оғоз то баромадани Салҷуқӣ. – Техрон, 1397 – 745 с.

29. Шарифзода А.К. Новый монетный двор Саманидов//Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон – Душанбе, №2, 2017. С. 176-180

30. Кулешев В., Калинин В. Новое в типологии саманидских дирхамов первого хронологического этапа// Девятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 18-22 апреля 2017 г. Тезисы докладов и сообщений – Москва, 2017. - 275 с.

31. Kolosov F., A. Kalinin. Catalogue of samanid dirhams – St. Petersburg-Moscow, 2022 – 446 p.

32. Kovalev R. K., Sherma H.M. Mint Output in Tenth-Century Bukhārā: A Case Study of Dirham Production and Monetary Circulation in Northern Europe

33. Kovalev R. K. the mint of al-Shash: the vehicle for the origins and continuation of trade relations between viking-age Northern Europe and samanid Central Asia// Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Wiesbaden, 12 (2002-2003). - p: 47 -79

34. Kovalev R. K. Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th century)// Histoire & mesure. – XVII,| 2002. - p: 197-216

МЕХКАДАҲОИ СОМОНИЁНИ ВАРАЗРӮД

Яке аз мавзӯҳои мубрам ва муҳимми таърихи давлати тоҷикбунёди Сомониён таҳқиқи чигунагии ғайолияти меҳкадаҳои Сомониён дар Варазрӯд (Моваруннахр) ва нақши онҳо дар ҳаёти иқтисодии минтақа ва Аврупо мебошад. Мавзӯи мазкур дар асоси сарчашмаҳои хаттӣ, маводи бостоншиносӣ-нумизматӣ ва осори илмӣ Х.Д. Френ, П. Савелев, В. Тизенхаузен, А. Марков, М. Конгрингтон, М.Е. Массон, Э. Зембаур, Е.А. Давидович, М. Боғбедӣ, Т. Нунан ва В. Ковалёв мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Дар натиҷа, муаллиф 76 меҳкадаи Сомониёно муайян кардааст, ки аз ин теъдод 36 адади он дар Варазрӯд ғайолият менамуданд. Аз 76 меҳкадаи Сомониён 10 адади он дар ҳудуди Тоҷикистон ҷойгир мебошанд.

Яке аз муҳимтарин вижагиҳои сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён ҳамин аст, ки онҳо ба гардиши дирхамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ ва ғитрифӣ дар Варазрӯд монета эҷод накарданд. Меҳкадаҳои марказӣ – Шош, Самарқанд ва Бухоро ва қисман меҳкадаҳои музофотӣ бисёртар барои содирот ба Аврупо дирхам мебароварданд. Бо ин роҳ Сомониён талаботи Аврупо ба нукра қонеъ менамуд ва дар ташаккули сикказанӣ ва муомилоти пулии баъзе давлатҳои аврупоӣ нақши муассир мегузошт.

Дирхамҳои меҳкадаҳои марказӣ дар муомилоти пулии дохилӣ низ истифода мешуданд. Меҳкадаҳои сомониӣ Варазрӯд дар истеҳсоли дирхам нисбат ба меҳкадаҳои Хуросон бартарии зиёд доштанд. Муомилоти пулии Варазрӯд ва Хуросон дар замони Сомониён хеле ривоч ёфта буд.

Калидвожаҳо: давлати Сомониён, Варазрӯд (Мовароуннахр), Хуросон, Аврупо, меҳкадаҳо, Шош, Самарқанд, Бухоро, Хатлон, Хучанд, меҳкадаҳои марказӣ, минтақавӣ, музофотӣ, дирхам, динар, муомилоти пулӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифзода Абдували-номзади илми таърих, мудири шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ. Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

САМАНИДСКИЕ МОНЕТНЫЕ ДВОРИ ВАРАЗРУДА

Одной из наиболее актуальных и важных тем истории таджикского государства Саманидов является определение деятельности монетных дворов в Варазруде (Моваруннахре) и их роль в экономической развитии региона и Европе. Автор исследовал данную тему на основе письменных источников, археолого-нумизматических материалов и достоверных

научных работ Х.Д. Фрэна, П. Савельева, В. Тизенгаузена, А. Маркова, М. Конгрингтона, М.Е. Массона, Э. Зембаура, Э.А. Давидович, М. Богбеди, Т. Нунан и В. Ковалева. В результате выявлено 76 монетных дворов Саманидов, которые 36 из них действовали в Варазруде. Из 76 саманидских монетных дворов 10 расположены на территории Таджикистана.

Одной из важнейших особенностей монетное дело и денежного обращения Саманиды является то, что они не препятствовали обращению дирхемов мусайяби, мухаммади и гитрифи в Варазруде. Центральные монетные дворы — Шош, Самарканд и Бухара в основном выпускали дирхамов для экспорта в Европу. Таким образом, Саманиды удовлетворили спрос Европы на серебро и сыграли важную роль в формировании монетное дело и денежного обращения некоторых европейских стран. Дирхамы центральных монетных дворов также использовались во внутреннем денежном обращении. Монетные дворы Саманидов в Варазруде имели большое преимущество в производстве дирхамов по сравнению с монетных дворов Хорасана. Денежный обмен между Варазрудом и Хорасаном был очень развит в период Саманидов.

Ключевые слова: Государства Саманидов, монетное дело, Варазруд (Мовароуннахр), Хорасан, Европа, монетные дворы, Шош, Самарканд, Бухара, Хатлон, Худжанд, центральные, региональные и провинциальные монетные дворы, дирхам, динар, денежное обращение.

Сведения об авторе: Шарифзода Абдували— кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им А. Дониша НАНТ. Тел.: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

SAMANID MINTS OF VARAZRUD

One of the most relevant and important topics in the history of the Tajik Samanid state is the studies of the activities of the mints in Varazrud (Movarunnahr) and their role in the economic development of the region and Europe. The author studied this topic based on written sources, archaeological and numismatic materials and reliable scientific works of H.D. Fran, P. Saveliev, V. Tiesenhausen, A. Markov, M. Congrington, M.E. Masson, E. Zembaur, E.A. Davidovich, M. Bogbedi, T. Nunan and V. Kovalev. As a result, 76 Samanid mints were identified, 36 of which operated in Varazrud. Of the 76 Samanid mints, 10 were located on the territory of Tajikistan.

One of the most important features of the Samanid coinage and money circulation is that they did not interfere with the circulation of the Musayyabi, Muhammadi and Ghirifi dirhams in Varazrud. The central mints of Shosh, Samarkand and Bukhara mainly produced dirhams for export to Europe. Thus, the Samanids satisfied the European demand for silver and played an important role in the formation of coinage and money circulation in some European countries. Dirhams from the central mints were also used in domestic money circulation. The Samanid mints in Varazrud had a great advantage in producing dirhams compared to the mints of Khorasan. Money exchange between Varazrud and Khorasan was very developed during the Samanid period.

Keywords: Samanid state, coinage, Varazrud (Movarounnahr), Khorasan, Europe, mints, Shosh, Samarkand, Bukhara, Khatlon, Khujand, central, regional, provincial mints, dirham, dinar, money circulation.

Information about the author: Sharifzoda Abduvali - Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel: (+992) 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

ТДУ: 001(47) +737 (575)

**САҲМИ ЕВГЕНИЙ ЗЕЙМАЛ ДАР ТАҲҚИҚИ СИККАҲОИ
КЎШОНИИ ХАТЛОН****Сайдализода Ф.С.¹**

Дар мавзӯи кашф ва таҳқиқи сиккаҳои Хатлон давоми зиёда аз ҳафтод соли охир аз ҷониби бостоншиносону нумизматҳо корҳои зиёди илмӣ ба анҷом расонида шудааст. Саҳми Е.В. Зеймал ба мисли дигар муҳаққиқон дар ин ҷода басо арзишманд мебошад. Ӯ дар давоми фаъолияти илмиаш дар Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш дар омӯзиш ва таҳқиқи сиккаҳои замони қадим (асрҳои V-IV п. аз м. то а. IV - V милодӣ) заҳмати зиёд кашидааст. Е.В. Зеймал дар омӯзишу таҳқиқи сиккаҳои замони Кӯшонии Хатлон бо асарҳояш [7; 8; 6] оид ба ин давраи басо рушдкардаи охири ҳазораи то милод ва ибтидои қарни милодӣ маълумоти зиёдери таҳқиқ намуда, дар кушодани масоили ҳалталабу навиштани саҳифаҳои нави он саҳми бебаҳо гузоштааст. Ӯ қайд мекунад, ки аксарияти сиккаҳои кашфшудаи давраи қадими Хатлонро маҳз сиккаҳои Кӯшонӣ ташкил мекунад [6, 143]. Аз ин омӯзишҳо ба хулосае меояд, ки дар давлати Кӯшонӣ рушди баланди иқтисодӣ, низоми мукаммали муносибатҳои ҷамъияти ғуломдорӣ, сохтмони шаҳру деҳот, бунёди иншоот барои обёрӣи заминҳо, тараққиёти тиҷорат ва савдо бо як низоми мукамал ба роҳ монда шудааст. Е.В. Зеймал менависад [6, 143-144], ки хати иншоотҳои обтаъминкунандаи замони Кӯшонӣ дар водии Вахш аз шаҳри Левакант оғоз шуда, то резишгоҳ дар дарёи Вахш дар масофаи зиёда аз 100 км қариб тамоми водиро обёрӣ мекард, ки чунин корҳои бузург баъд аз барҳам хӯрдани давлати Кӯшонӣ танҳо дар замони Иттиҳоди Шуравӣ имкон шуд, ки аз нав бунёд карда шаванд. Осори бостоншиносии шаҳрҳои замони Кӯшонӣ, нишонаҳои хатти иншоотҳои обтаъминкунӣ дар водии паҳновари Вахш ва кӯхистон, кашфи осори воситаҳои рӯзгору истехсолот ва ганҷинаву сиккаҳо дар қаламрави Хатлон баҳри эҳё намудани таърихи замони давлати Кӯшонӣ омилҳои арзишманди илмӣ мебошанд, ки корҳои таҳқиқотӣ аз соли 1875 боз идома доранд [5, 147].

Роҷеъ ба таъсисёбӣ ва таърихи давлати Кӯшонӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ маълумот ниҳоят кам аст. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар асрҳои III-II то милод тохтутози қабिलाҳои хунҳо (гуннҳо) ба сарзамини кучиҳои форсизабон, ки дар доманаи кӯҳи Олой ва водии Осиёи Марказӣ ба сар мебуданд, қайд гардидааст [1, 18-34]. Дар натиҷаи ин муборизаҳо аз миёни қабिलाҳои форсизабон қавми йучиҳо ба самти Бохтар ва Порт ақибнишинӣ намуда, дар ҳудуди имрӯзаи ҷануби Тоҷикистон ва ҷануби Ўзбекистон давлати Кӯшонро таъсис додаанд. Баъд аз ҷанде онҳо ба соҳили ҷаби Ому ҳамлавар шуда, ба самти ҷануб ва ғарб тохтутоз кардаанд. Йучиҳо то охири асри II то милод сарзамини то шимоли Ҳиндустонро ишғол карда, давлати паҳновареро таъсис медиҳанд. Аз рӯи маълумоти омӯхташуда, муносибати сиёсӣи тиҷоратии давлати Кӯшон бо давлатҳои атрофи он, ҳатто то Аврупову Африка рафта мерасид [14].

Е.В. Зеймал дар муайян кардани сарҳади давлати Кӯшон таҷрибаи ғании илмиро истифода намуда, қаламрави онро аз қаторкӯҳҳои Ҳисор ба самти Тирмиз, ҳудуди имрӯзаи Афғонистон, Покистон ва шимоли Ҳиндустон муайян мекунад [6, 145]. Ӯ иттилоъ медиҳад, ки дар Тоҷикистон осори бештари нумизмати давлати Кӯшон асосан дар поёноби дарёҳои Сурхоб, Вахш, Кофарниҳон ва умуман соҳили рости Ому, ки мансуб ба вилояти Хатлон мебошад, кашф гардидааст [8].

Оид ба мавҷудият ва шумораи зарбхонаҳои замони Кӯшонӣ, бо таассуф зикр мекунад, ки то ин замон аз ҷониби муҳаққиқон дар ин масъала омӯзишҳо ба роҳ монда нашудааст.

¹ Сайдализода Фаррух – ходими хурди илмии Музеи миллии бостонии Тоҷикистон, унвонҷӯи шуъбаи таърихи илм ва техникаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш АМИТ

Дар таҳқиқи сиккаҳои бешумори мисии замони Кӯшониён Е.В. Зеймал назарияи устод Б. Ғафуровро, ки онҳоро нишони “дар ҳаёти рӯзмарра чараён доштани муомилоти пулӣ” номидааст, қомилан тарафдорӣ кардааст [2, 192]. Аз соли 1951 то инҷониб аз ҷониби бостоншиносон ва аҳолии ганчинаҳои зиёд ва сиккаҳои алоҳида аз вилояти Хатлон кашф шуда, барои ҳамачониба омӯхтани ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии замони Кӯшониён сарчашмаи бузургии илмӣ бунёд мегардад. Е.В. Зеймал дар асарҳои барои мукаммалсозии таърихи замони Кӯшониён 645 адад сиккаҳои Кӯшониро, ки 515-тояш аз вилояти Хатлон кашф гардидааст, таҳқиқ кардааст [6, 145-229]. Ҳангоми таҳқиқот ганчинаҳо, ки дар Хатлон 14 адад кашф шудаанд, метавонанд ба мо маълумоти зиёд ва ғуногунсоҳаро фароҳам оваранд. Гузориш меорад, ки таҳқиқи се ё чор ганчинаи замони Кӯшонӣ, аз рӯи талаботҳои нумизмати метавонад, доир ба пайдарҳамии ҳокимияти шоҳони алоҳида, сиёсати молиявии давлатӣ, миқёси муомилоти пулӣ дар давраҳои муайян, зинда гардонидани ном ва санаҳои таърихӣ ва дигар иттилооти муҳимро барои омӯзиш ба мо пешниҳод намояд.

Аввалин сиккаҳое, ки аз ҷониби олимони мансуб ба замони Кӯшониён шинохта шудааст, ин сиккаҳои нуқрагии Ҳерай мебошанд. Сиккаҳои мазкур аз ҷорӣ аввали асри XIX то таҳқиқоти Е.В. Зеймал дар 41 асари илмӣ аз ҷониби олимони ғуногуни соҳа мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст [6, 149]. Осори Е. Зеймал бо истифода аз ин сарчашмаҳо оид ба зиёда аз 30 тетрадрахма ва бештар аз 50 обולי Ҳерай маълумоти илмӣ дорад. Дар робита бо сиккаҳои аз Хатлон кашфшудаи Ҳерай бошад, асосан оид ба 9 тетрадрахма ва 17 обол, ки аз шаҳраҳои бостоншиносии Кайқубодшоҳ, Таҳти Сангин, Теппаи Шоҳ, шаҳраки Вахш, Тулҳор, Бешкент (Ғуристони Бешкент 4), Иттифок (Фарҳор) ва Гузари Тор (Ховалинг) кашф гардидаанд, маълумоти ҷузъӣ додааст. Ҳудуди шарқии водии Вахш, ки сиккаҳои бештари Ҳерай аз он кашф гардидаанд, назари олимони оид ба зарб шудани ҷунин сиккаҳо дар ин мавзӯ ба миён овардааст. Е.А. Давидович дар монографияи худ аввалин шуда оид ба ин нуқтаи назар ақидаашро ибтидо намуда буд. Ганчинаи тетрадрахмаҳои Ҳерай, ки замони шуравӣ аз Вахши Хатлон кашф шуда буд, то имрӯз дар ҷаҳон аз ҳама қалонтарин ганчинаи ҷунин сиккаҳои Кӯшонӣ ба ҳисоб меравад.

Дар тарафи рӯи сиккаи Ҳерай тасвири нимпайкараи шоҳ ё ҳоким бо мӯйлаб ва риши ҷулоғ тасвир ёфта, ба тарафи рост нигаронида шудааст. Мӯйи сараш ба қафо ҳамвор шуда, дар сар дайҳим дорад. Ў дар тан курта ва аз болои он камзули гиребондор ба бар кардааст. Дар қанори сурати тарафи рӯи сикка ҳошияи даврашакл иборат аз нуқтаҳои дарозрӯя тасвир шудааст. Шакли тарафи пушти ҷунин сиккаи Ҳерай бошад, тасвири шоҳи дар асп савор ба тарафи рост равон буда, дар дасти росташ муҳри салтанат бардошта шуда, дасти чап аз қафо намоён ва аз қафои сари ӯ ҳудуди Ника ҳангоми парвоз тасвир шудааст. Аз болои сари савора дар шакли нимдоира, аз тағи асп бошад, дар миёни пойҳо ва қисмати поёни сикка навиштаҷот ҷойгиранд. Сиккаҳо тавре зарб шудаанд, ки ҳарду паҳлуи онҳо ҳамвор набуда, тарафи рӯи каме барҷаста, миёнаи тарафи пушти сиккаҳо бошад ба дарун фуру рафтааст.

Е.В. Зеймал баъд аз таҳқиқоти зиёд бори дигар навиштаҷоти тарафи пушти сиккаҳои Ҳераиро омӯхта қайд мекунад, ки миёни калимаҳои ҷойдошта “кӯшон”, “фармонраво”, “ҳерай” ва “санаб” бояд мантиқан баҳо диҳем. Далел меорад, ки калимаҳои кушан – номи сулолаи Кӯшониён дар назар аст [6, 154-155]. Калимаи ҳоким дар ин маврид ба маънои аслии худ омада, ҳақ ба шарҳу тавзеҳ надорад. Мафҳуми форсии қадимии “ҳерай”, ба андешаи ӯ, ба маънои мансабу мақоми ҳоким ё шояд ба маънои ҳасур фаҳмида мешавад. Калимаи охири рӯи сиккаҳо “санаб” бошад, ин номи ҳудуди ҳоким аст. Муаллиф пешниҳод мекунад, ки “ҳерай” дар шеваи маҳаллии қадимаи форсӣ маънои мансабро ифода мекунад ва сиккаҳои “ҳерай” ном бурдани онҳо маънои маҷозии ҳосил мақом ё ҳасратмандӣ ба ҳисоб меравад. Калимаи “санаб” бошад, номи ҳокими мулк дар ин сарзамин мебошад, ки ба сулолаи шоҳони Кӯшонӣ робита надорад. Дар давоми таҳқиқи зиёда аз 150 сол ҷунин сиккаҳо номи “ҳерай”-ро доштанд ва муаллиф дар осори худ кашфиёти нави илмиро пешниҳод намуда, мавриди муҳокима қарор додааст, ки ин сиккаҳо минбаъд сиккаҳои “санаб” ном шаванд [6, 149].

Дар навиштаҷоти чунин сиккаҳо хатоҳои имлоии зиёде ба назар мерасад [3, 19-29]. Дар яке аз ҳашт сиккаи аз ганҷинаи шаҳраки Вахш кашфгардида калимаи “ҳерай” бо ҳарфҳои юнонӣ дар панҷ маврид бо панҷ ҳарф, дар як маврид бо шаш ҳарф ва дар ду маврид бо ҳафт ҳарф навишта шудааст. Дар якчанд маврид ҷои ҳарфҳо иваз шудааст. Албатта дар навиштаҷоти “Кӯшон”, “фармонраво” ва “санаб” низ фарқияти имлоӣ дида мешавад. Муаллиф ин нуқсонҳои кори заробонро пайгирӣ намуда, бо таассуф қайд мекунад, ки нусхаҳои аввалини зарбшудаи сиккаҳои “санаб” ё “ҳерай” то имрӯз кашф нагардидаанд, вагарна барои ҳалли бисёр масъалаҳои баҳсталаби ин сиккаҳои таърихӣ нуқта мегузоштанд.

Е.В. Зеймал нуқтаи назари Э. Ртвеладзе роҷеъ ба он, ки ин сиккаҳо замони худ дар атрофи Тирмиз ва водии Сурхондарё дар муомилот қарор доштаанд, рад карда, далелҳои овардаи ӯро нокифоя меҳисобад [6, 150]. Таъкид мекунад, ки чунин сиккаҳо дар соҳили чапи Ому то атрофи Кобул, ғарби Афғонистон ва домани кӯҳи Ҷимолой низ кашф шудаанд. Вале бо аҳён-аҳён пайдо гардидани сиккаҳо дар як қаламрав, ҳангоми муайян намудани сарҳади муомилоти онҳо, эҳтиёткор будан лозим аст. Яъне, бо кашф гардидани як ё ду сиккаи алоҳида оид ба сарҳади муомилоти он ҳулосаи илмӣ пешниҳод намудан ҳоҷат надорад. Чунки, аз рӯи ақидаи ӯ Ҷерай ё худ Санаб ҳамчун шахсият ҳокими мулке буда, аз зумраи шоҳони сулолаи Кӯшонӣён набудааст ва сарҳади муомилоти сиккаҳои ӯ низ маҳдуд аст.

Ақидаи дигари ӯро роҷеъ ба он, ки сиккаҳои “ҳерай” ва сиккаҳои тақлидии Ҷелиокл дар як замон зарб шуда, ба муомилот бароварда шудаанд, нодуруст меҳисобад. Чунки барои тасдиқи назарияи худ Э. Ртвеладзе далели кофӣ наовардааст [13, 78].

Е.В. Зеймал замони дар муомилот қарор доштани сиккаҳои мазкурро аз нимаи дуоми асри II то милод то солҳои 100 милодӣ муайян кардааст [6, 150], ки ин нуқтаи назар ба назарияи Е.В. Давидович ва Зограф ҳамфикр будани ӯро ифода мекунад.

Номи асосгузори давлати Кӯшон Кучула Кадфиз дар ду сарчашмаҳои хаттии чинӣ навишта шудааст, ки мувофиқи ин сарчашмаҳо вай зиёда аз 80 сол умр дида, бо унвони “ҳокими бузург, ҳокими ҳокимон, фарзанди осмонҳо Кӯшон” ёд шудааст [6, 145]. Ба фикри мо аз Хатлон сиккаҳои Кучула Кадфиз аз сиккаҳо ҳанӯз кашф нагардидаанд. Дар Осиёи Марказӣ танҳо панҷ сиккаи Кучула Кадфиз дар Осорхонаи Тошканд маҳфуз аст, ки аз Тирмиз бурда шуда, ҷои кашф шуданашон маълум нест. Тахмин карда мешавад, ки Кучула Кадфиз дар поягузори давлати Кӯшонӣён муборизаро аз қаламрави шимоли Афғонистон оғоз карда бошад, ки то инҷониб ин ҳудуд қаламрави кашфи сиккаҳои ӯ ба ҳисоб меравад.

Вале аз вориси тахт ва писари ӯ- Вима Татту, ки дар адабиёти илмӣ ӯро то кашфи катибаи Работак “шоҳи беном” ё “сотер мегас” ном мебарданд, дар Хатлон сиккаҳои зиёди мисӣ кашф гардидааст. Е.В. Зеймал доир ба “сотер мегас” маълумоти басо васеъ ва таҳқиқоти ҷолиберо анҷом додааст [6, 161-169].

Сиккаҳои “сотер мегас” аз лиҳози ороиш дар тарафи рӯяшон расми савораи ба тарафи рост истода, дар даст табари чангиро ба пеш бардошта ва дар тарафи пушти сикка бошад, расми марди ҷавоне аз камар боло тасвир ёфта, дар сар дайҳим ва хатҳои нур болои сараш зарб шудааст. Дар сиккаҳои алоҳида аз 5 то 14 –тои ин хатҳои нури болои сари шоҳ ба назар мерасанд.

Е.В. Зеймал оид ба панҷ гуруҳи сиккаҳои мазкур маълумот дода, дар ин маврид назарияи М.Е. Массонро оид ба гуруҳи 6-уми сиккаҳо рад мекунад [10]. Ӯ менависад, ки дар Хатлон асосан сиккаҳои гуруҳи якум кашф шудаанд. Сиккаҳои гуруҳи 2 ва 5 дар Каписо ва Бохтар (Афғонистони шимолӣ дар назар аст), гуруҳи 3 дар Қандаҳор ва гуруҳи 4 барои Мадҳури ва Панҷоб, аз ҷониби ҳокимони маҳаллӣ, бо номи “шоҳи шоҳон, начотбахши бузург” зарб шудаанд. Дар ҷудо намудани ин гуруҳҳо муаллиф ба таҳқиқоти Д. Мак Доуэлл баҳои баланд додааст.

М.Е. Массон оид ба кашф шудани сиккаҳои нуқрагии “сотер мегас” маълумот додааст, вале таҳқиқоти Е.В. Зеймал, Д. Мак-Доуэлл, Митчинер ва Гёбл чунин назарияро рад намудаанд [6, 161-163]. Вазни динорҳои мисии “сотер мегас” аз 7,9 то 8,1 грам буда, вазни чорякдинорҳо аз 1,9 то ба 2,3 грам мерасад.

Е.В. Зеймал назарияи дигари Е. Массонро оид ба он, ки “сотер мегас” ин худи Кучула Кадфиз мебошад, қомилан рад мекунад. Бо вучуди он, ки дар доираи илм аз солҳои 50-уми асри

XX ин фарзияи М.Е. Массон қабул гардида буд, бо назарсанҷии мушикофона, дақиқ ва дар солҳои охир пайдо шудани сарчашмаҳои нав ин фарзияро инкор намуд. Чунки дар ганҷинаҳои солҳои охир кашфгардида, бо ҳам якҷоя кашф гардидани сиккаҳои юнону бохтарӣ ва Кӯшонӣ маълумоти дигарро барои таҳқиқ ба мо баррасӣ карданд менависад муаллиф [6, 165-170]. Назарияи Р.М. Гиршманро низ дар бораи баъди Вима Кадфиз ва пеш аз Канишка ҳукмронии “сотер мегас”-ро зер танкид қарор медиҳад [15]. Е.В. Зеймал баъди дастрас намудани маълумоти Маршалл дар бораи ганҷинаҳои Сиркон ва Таксил қайд мекунад, ки давраи ҳукмронии “сотер мегас” баъди асосгузори давлати Кӯшонӣ - Кучула Кадфиз ва пеш аз Вима Кадфиз мебошад [16].

Дар ҷамъбасти таҳқиқоти худ роҷеъ ба сиккаҳои “сотер мегас” Е. Зеймал менависад, ки ба таҳқиқотҳои зиёди олимони нигоҳ накарда, номи “шоҳи шоҳон, наҷотбахши бузург” ҳамчун “шоҳи беном” боқӣ мемонад [6, 165]. Аммо аз кашфи катибаи Работак дар соли 1993 ва таҳқиқоти С. Вилиямс ошкор гашт, ки баъди асосгузори давлати Кӯшон-Кучула Кадфиз писари ӯ Вима Такту ҳукмронӣ кардааст ва номи рамзии “шоҳи шоҳон, наҷотбахши бузург” маҳз номи шоҳи дуҷуми Кӯшонӣ - Вима Такту мебошад.

Шоҳи сеюми Кӯшонӣ Вима Кадфиз бошад, аз рӯи таҳқиқи Е.В. Зеймал дар давлат дигаргуниҳо дар муомилоти пулӣ гузаронида, бори аввал дар таърихи “давлатҳои пасоэллиний” сиккаҳои тиллоӣ, сиккаҳои дудинорӣ, динор, нимдинорӣ ва чорякдинориро ба муомилот баровардааст [6, 181-183]. Сиккаҳои аз ҳашт грамм тилло таркибёфта ба дар он замон танҳо ҳоси империяи римиҳо буд, ки онҳоро “ауриус” (аз калимаи латинии “aureum”-тилло гирифта шудааст) меномиданд. Аммо сиккаҳои то он замон маъмули аз нуқра таркибёфта дар аҳди Вима Кадфиз тамоман ба қайд гирифта нашудааст. Сабаби ба сиккаҳои тиллоӣ даст бурдани Вима Кадфизро муаллиф дар таҳмини Е.А. Давидович роҷеъ ба он, ки сабабашро аз байн рафтани захираҳои кони нуқра ё ин, ки ҷалб нашудани эҳтимолии захираҳои нуқра ба зарробхонаҳо мепиндошт, дуруст хондааст.

Сиккаҳои Вима Кадфиз аз лиҳози нақши тарафҳои рӯй ва пушташон, ҳамчунин сифати навиштаҷоти болои он, бисёр хуб оро дода шудааст. Маълум мешавад, ки қори зарбони аҳди Вима Кадфиз дар сатҳи баланди техникаӣ ва ороишӣ ба роҳ монда шудааст. Е.В. Зеймал ин сиккаҳоро аввал ба 13 тип ҷудо намуда, дар навбати худ, онҳоро боз ба зергурӯҳҳои алоҳида ҷудо кардааст.

Олимони соҳа то инҷониб 60 нусха сиккаҳои тиллоии ин шоҳи Кӯшониро таҳқиқ намудаанд, вале мутаассифона ягон адади онҳо аз ҳудуди Хатлон ва умуман Тоҷикистон кашф нагардидаанд.

Сиккаҳои мисии Вима Кадфиз, кидар Хатлон кашф шудаанд, бештар бо типҳои дар тарафи рӯйшон расмӣ шоҳи ростистода дар назди қубонгоҳ, дасти ростӣ ӯ суи қурбонгоҳ, дасти чапаш дар камар, пеши пойҳояш қушода, бо камзули дароз ва қулоҳи баланд тасвир мешавад. Дар тарафи пушти сиккаҳои гуногуни Вима Кадфиз танҳо се тасвир истифода шудааст: аввал, ҳудои Шива (Виша)-и ростистода, дуюм - Шива бо букча Нанду ва дар тасвири сеюм сешоҳа ва дастак, ки ба равияи шивапарастии дини буддой эътиқодманд будани шоҳро ифода мекунад. Дар навиштаҷоти баъзе сиккаҳо “шоҳи шоҳон, наҷотбахши бузург Вима Кадфиз, парастандаи Шива” навишта шудааст, ки ин матлаб дар як вақт гувоҳи бисёрии дину оини ҷамъияти замони Кӯшониро таҷассум менамояд.

Се намуди сиккаҳои мисии Вима Кадфиз, ки шаклан қалон, миёна ва хурд ба назар мерасанд, дар муомилоти бозори дохилӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ нақши асосиро иҷро мекардаанд. Чунин сиккаҳо ба ғайр аз нусхаҳои алоҳида, ҳамчунин дар панҷ ганҷинаи сиккаҳои Хатлон кашф гардидаанд. Сиккаҳои қалони мисии Вима Кадфиз бо навиштаҷоти юнонии “шоҳи шоҳон, наҷотбахши бузург Вима Кадфиз” аз дигар сиккаҳо фарқ мекунад. Дар ҷадвали асарҳояш [6, 187-189] муаллиф 104 адад сиккаҳои аз Хатлон кашфгардидаи Вима Кадфизро, ки аз 5,24 гр. то 16,87 гр. вазн доранд, муаррифӣ намудааст.

Сиккаҳои тиллоии шоҳи дигари Кӯшонӣ Канишкаи I то имрӯз дар олам зиёда аз 200 нусхааш таҳқиқ шудааст ва онҳо аз динор ва чорякдинор иборатанд. Аз рӯи гурӯҳбандии Е.В.

Зеймал тарафи рӯи сиккаҳои Канишкаи I 10 тип ва тарафи пушташон бошад 36 типро дарбар гирифтааст. Аз 112 сиккаи таҳқиқшуда, танҳо 5-тоаш қиссаҳои юнонӣ дорад. Бояд дар 107-тои он қиссаҳои форсии бо хати паҳлавӣ навишташуда омӯхта шудааст, ки дар омӯзиши сиккаҳои Кӯшонӣ ин падидаи нав буд. Дар ороиши пушти сиккаҳои типҳои аввал ҳудӯҳои юнонӣ Гелиос, Геракл, Селена, Гефест ва дар типҳои баъдина бошад, ҳудӯҳои Кӯшонӣ Маҳа, Оташ, Друваспа, Ардохш, Бада, Маздована ва дигар эзидҳо, ки ба динҳои маҳалливу буддӣ мансубанд, дида мешаванд [6, 193-194]. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар замони ҳукмронии Канишкаи I мавқеи дини буддӣ дар ҳоли рушд буда, даирҳои бешумор бунёд гардидааст [9, 117-137].

Е.В. Зеймал дар осораи оид ба ду сиккаи тиллоии аз Кулоб ва Колзозобод (ҳозира ноҳияи Ҷ. Балхӣ) кашфшуда, ҳамзамон оид ба 69 сиккаи мисии Канишкаи I маълумоти илмӣ додааст [6, 199-203].

Миёни муҳаққиқони замони Кӯшонӣ назарияе оид ба санаи мутлақи Канишка, ки аз рӯи солномаи Кӯшонӣ аз аввали ҳокимияти Канишкаи I оғоз гардидааст, маълуму машҳур мебошад [2, 178-184]. Оид ба ин тақвим Зеймал Е.В. низ нуктаи назари ҳосаи ҳудӯ ибраз намудааст [7, 3-163]. Қариб дар ҳамаи сарчашмаҳои хаттии замони Кӯшонӣ маҳз ҳамин тақвим истифода гардидааст. Муаллиф дар омӯзиши ин тақвими таърихӣ ба бостоншиносон таъкид мекунад, ки дар кашфи сиккаҳо ва ашёҳои давраи Кӯшонӣ қабати маданият ҳок ва дигар омилҳоро дақиқ омӯзанд, то барои дуруст муайян кардани санаи ибтидои тақвими Канишка ва дигар санаҳои хронологӣ назарияи нави илмӣ кашф гардад. Таҳқиқоти аз барқарордашро Е.В. Зеймал дар ду нуктаи назари хронологӣ, бо фарқиати миёнашон 100-110 ва 278 сол аз ибтидои тақвими милодӣ ҷамъбаст намуда, пай мебарад, ки барои дақиқ намудани нуктаи сарҳисоби ин тақвим ҳоло ҳам далелҳо басанда набуда, ба сарчашмаҳои нави илмӣ ниёз дорад. Далелҳои нав ва ҳалли масъалаи зикргардида танҳо дар ҳолати кашфиётиҳои нав метавонад ба даст оварда шавад. Бинобарин ӯ нуктаи назари ҳудӯ барои пешниҳоди андешаҳо ва таҳқиқоти навбатӣ кушода мегузорад.

Мувофиқи маълумоти Е.В. Зеймал дар давлати Кӯшонӣ баъд аз ҳокимияти Канишкаи I вориси ҳамноми ӯ Канишкаи II ҳукмронӣ кардааст. Ба муҳаққиқон ду номгӯи сиккаҳои ин шоҳ, сиккаҳои калон ва хурди мисаиш маълум мебошад. Дар тарафи рӯи чунин сиккаҳо тасвири шоҳи дар назди қурбонгоҳ ростистода, ки дасти росташ болои қурбонгоҳ ва дасти чап дар камар аст зарб шудааст. Дар тарафи пушти сиккаҳо бошад, ба мисли сиккаҳои Канишкаи I, бештар тасвири ҳудӯҳои Моҳ, Нана, Шива ва Вадо ба назар мерасад. Ягона сиккаи мисии Канишкаи II дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон маҳфуз буда, шиноснома надорад.

Оид ба шоҳигарии Ҳувишка дар давлати Кӯшонӣ ягона маълумотро сиккаҳои ӯ додаанд, ки дар онҳо бо номҳои Ҳувашка, Ҳуқша, Ҳувишка ва ғ. ғ. мешавад. Ӯ тибқи омӯзишҳои солҳои 28 то 60-уми аҳди Канишка ҳукм рондааст [6, 205-206]. Динор ва чорякдинорҳои тиллоии ин шоҳи Кӯшонӣ нисбат ба дигар шоҳони Кӯшонӣ зиёдтар кашф гардида, аз ҷониби олимони соҳа таҳқиқ шудаанд. Дар тарафи рӯи сиккаҳои тиллоиву мисии Ҳувишка асосан се тасвир зарб шудааст: шоҳ савори фил ба тарафи рост, ки аз ҳама бештар кашф шудааст, дар тасвири дуҷум шоҳи дар болои тахт ё курсӣ нишаста бо як пой рӯи пойи дигар ифода шуда ва тасвири сеҷум бошад, аз камар болои шоҳи ҷавон ба тарафи рост нигаронида шудааст. Фарқиати ҳоса дар тарафи пушти сиккаҳои Ҳувишка боз дар он аст, ки ба ғайр аз ҳудӯҳои барои Кӯшонӣ маълуми Мешр, Моҳ, Нана, Шива (Виша), Ардохш ва Фарро боз се ҳудӯи дини ҳиндуизм Сканда Кумара, Висакҳа ва Маҳасена, ки аслан ҳудӯи ҷанг маҳсуб меёфтанд, тасвир шудаанд.

Е.В. Зеймал ҳангоми таҳқиқ 12 марҳилаи давраҳои гуногуни зарб шудани ин сиккаҳоро гурӯҳбандӣ кардааст, ки онҳо дар ду давраи ҳокимияти Ҳувишка зарб шудаанд. Ба давраи якуми ҳокимияти ӯ панҷ гурӯҳ ва ба давраи дуҷумаш ҳафт гурӯҳ сиккаҳо рост омадааст. Кашфиётиҳои имрӯзаи бостоншиносӣ нумизматӣ далолат аз он мекунад, ки ҳангоми зарб шудани сиккаҳои марҳилаи дуҷуми Ҳувишка эҳтимол Хатлон дар ҳайати давлати ӯ қарор надошта бошад. Чунки, то ҳанӯз аз Хатлон сиккаҳои дар марҳилаи дуҷуми ҳукмронии ӯ зарбшуда, кашф нагардидаанд. Муаллиф ибраз мекунад, ки дар ин самт нуктаи назари илмиашро ҷамъбаст накардааст ва таҳқиқотро бояд идома дод.

Сиккаҳои тиллоии Ҳувишка аз Хатлон ва умуман аз Осиёи Марказӣ кашф нагардидаанд. Ба қавли муаллиф тақдирӣ 37 нусха динорӣ ӯ, ки аз рӯи маълумотҳо аз бошишгоҳи Тирмизи куҳан кашф шуда бошад номаълум боқӣ мемонад [10, 83]. Дар бораи 29 сиккаи мисии шоҳи Кӯшонӣ Ҳувишка, ки дар тарафи рӯйхатаи онҳо шоҳ савори фил ва дар тарафи пушти сикка худоёни Михр, Фарра, Ардохш, Оташ, Вадо ва дигарҳо тасвир шудааст, дар монография маълумоти пурра оварда шудааст [6]. Е.В. Зеймал дар ин маврид нуқтаи назари Дяконов оид ба тасвир шудани худоӣ дарёҳо Вахш дар сиккаҳои Ҳувишкарро инкор мекунад.

Шоҳи навбатии Кӯшонӣ бо номи Васудева шинохта шуда, солҳои 64 то 98 солшумории Канишка ҳукмронӣ кардааст. Ба муҳаққиқони соҳаи нумизматика динор ва чорякдинорҳои тиллоии Васудева ошно мебошанд. Дар тарафи рӯи аксари сиккаҳои мисии Васудева риояи анъанаҳои шакли нахустин сиккаҳои Кӯшонӣ бо тасвири шоҳи ростистода назди қурбонгоҳ, дасти росташ ба тарафи қурбонгоҳ, дасти чап ба камараш, аз рост сешоха ва дар тарафи пушти сикка бошад, тасвири худоӣ Шиваи ростистода бо буккаи Нанду, идома ёфтааст.

Е.В. Зеймал қайд мекунад, ки дар нусхаҳои ҳам тиллоӣ ва ҳам мисии Васудева, дар раванди кори заробхонаҳо, давра ба давра пастишавии сифати тасвирҳои тарафҳои рӯӣ ва пушти сиккаҳо бараъло мушоҳида мешавад [6, 147]. То дараҷае ин аҳвол ба назар мерасад, ки дар сиккаҳои баъдина дар тарафи рӯи сиккаҳо хатҳои ба сурати одам каме шабоҳатдошта тасвир шуда, дар тарафи пушти сиккаҳо бошад, танҳо баъзе пасту баландии номаълум нақш дораду халос. Аз чунин бесифатшавии марҳилавии сиккаҳо ва ба вучуд омадани фарқиятҳои зоҳирии миёни онҳо бисёр муҳаққиқон гумон кардаанд, ки сиккаҳои гуногуншакл бо исми “Васудева” ба якҷанд шоҳ мутааллиқ аст. Ин омил боиси пайдо шудани фарзияе шуд, ки гӯё дар давлати Кӯшон ду ва ҳатто се Васудева ҳокимият карда бошад. Дар асл бошад, сиккаҳои Васудеваро агар мувофиқи марҳилаҳои зарбшавии онҳо дуруст ҷо бо ҷо намуда, ба як тартиби муайян паиҳам гузорем, бо мушоҳидаи чашм пай мебарем, ки онҳо зарби як давраи таърихӣ ва мансуб ба як шоҳи Кӯшонӣ мебошанд. Мутмаин мешавем ба он, ки дар раванди зарби паиҳаи чунин сиккаҳо дар давраҳои муайян, онҳо рафта-рафта шакли зоҳириашонро ба самти бесифатшавӣ тағйир додаанд.

Муҳаққиқ ба хулосае омадааст, ки омили дигаре, ки боиси пайдо гардидани ақидаи ҳокимият кардани ду ё се Васудева дар давлати Кӯшон иброи назар кардани олимони гаштааст, ин ҳолигии хронологӣ дар ҳокимияти Кӯшонӣ аз соли 176 мелодӣ то рушди давлати Гуптаҳо (нимаи дууми а. IV) низ мебошад [6, 147]. Дар ин самт низ таҳқиқотҳо бояд идома дода шаванд.

Е.В. Зеймал дар робита бо назарияи Я. Хаматта, ки сиккаҳои ҳайтолиёнро ба сиккаҳои Васудеваи II ва III нисбат додааст, эрод гирифта, оид ба ҳокимияти танҳо як Васудева дар замони Кӯшонӣ нуқтаи назари худро иброз кардааст. Нуқтаи назари олимони мухталифро оид ба он, ки дар замони Васудева давлати Кӯшонӣ ба ду мамлакати алоҳида ҷудо шуда, ба яке Васудева ва ба дигараш Канишкаи III сарварӣ карда бошанд, рад мекунад. Дар ин масъала ба омилҳои нумизматӣ рӯй оварда, хулосаашро чунин менависад, ки дар ҳар ҳолат, дар соҳили рости дарёи Ому далелҳои оид ба ду қисмат ҷудошавии давлати Кӯшонӣ дида намешавад [6, 224-225]. Муаллиф дар мавриди замони ҳукмронии Канишкаи III менависад, ки ҳангоми кашфи ганчинаҳо далелҳои нумизматӣ исбот кардаанд, ки ӯ баъд аз анҷоми салтанати Васудева шоҳаншоҳи давлати Кӯшонӣ буд.

Ду сиккаи тиллоии Васудева аз шаҳраки Кайкубодшоҳ ва ноҳияи Ҷ. Балхӣ бо 20 сиккаи мисии аз Хатлон кашфгардида дар Осорхонаи миллии бостонии Тоҷикистон маҳфуз мебошад, ки Е.В. Зеймал онҳоро дар монографияи худ шарҳу тавзеҳ додааст [6, 219-221].

Дар таҳқиқоти ин олими шинохта оид ба давраи ҳокимияти яке аз охириин шоҳони Кӯшонӣ Канишкаи III низ маълумотҳои дақиқ оварда шудааст [6, 222-226]. Дар солномаи давраи Кӯшонӣ танҳо дар як маврид, дар соли 41 тақвими ба мо номаълум оид ба салтанати ин шоҳ гуфта шудааст. Бештари сиккаҳои Канишкаи III дар тарафи рӯйшон тасвири шоҳи ростистода, дасти росташ ба тарафи қурбонгоҳ ва дасти чапаш дар камар тасвир гардидаанд. Дар тарафи пушти сиккаҳо бошад, тасвири худоӣ фаровонҳосилӣ Ардохши дар тахт нишаста, ки дар даст рамзи фаровониро дар шакли ҳалқаи барғони дарахти зайтун ниғаҳ медорад, зарб шудааст.

Навиштаҷоти “шоҳи шоҳон, Канишкаи Кӯшонӣ” бошад, канораи чунин сиккаҳоро ороиш додааст, ки чун анъанаи сулолавӣ, яке аз ҷузъиёти асосии фарқият дар шакли зоҳирии сиккаҳои ӯ мебошад.

Муҳаққиқон Э. Ртвеладзе [13], Пилипко [11] ва Пугаченкова [12] сиккаҳои Канишкарро ба Васудеваи II мансуб донистаанд, ки муаллиф бори дигар, бо далели дар сиккаҳои тиллоӣ пурра хонда шудани номи шоҳ дар навиштаҷоти “шоҳи шоҳон, Канишкаи Кӯшонӣ” нуқтаи назари онҳоро инкор намудааст [6, 215-216].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар нимаи аввали асрҳои IV дар қаламрави давлати Кӯшонӣ сиккаҳои барои муҳаққиқони соҳа маълуми Кӯшониву сосонӣ ба муомилот ворид мешаванд. Ба қавли муҳаққиқон (Ғафуров, Давидович, Каннингем, Луконин, Гёбл) чунин сиккаҳо баъд аз забт гардидани қисмати давлати Кӯшонӣ аз тарафи сосониёни Эрон дар заробхонаҳои Балх ва Марв зарб шудаанд [2, 193-196]. Дар таҳқиқи сиккаҳои Кӯшониву сосонӣ дар асарҳои Е.В. Зеймал нуқтаи назари олимони зикргардида пурра ба инобат гирифта шудааст.

Ҷӯ оид ба гурӯҳи алоҳидаи сиккаҳои тақлидии шоҳони Кӯшонӣ се боби алоҳидаро иншо кардааст [6, 235-256]. Сиккаҳои мисии тақлидӣ низ баъд аз таназули салтанати Кӯшонӣ, аз ҷониби ҳокимони маҳаллӣ, бо мақсади пурра таъмин намудани муомилоти бозорӣ зарб шудаанд. Дар ганчинаҳои аз вилояти Хатлон кашфгардида, дар баробари сиккаҳои шоҳони Кӯшонӣ, ҳамзамон сиккаҳои зиёди тақлидӣ кашф гардидаанд, ки аз лиҳози тасвири рӯи сикка, сифати фулуз ва вазнашон аз сиккаҳои аслии Кӯшонӣ фарқият дошта, дар сиккаҳои тақлидӣ навиштаҷоти рӯи сиккаҳо оид ба мартаба, мақом ва номи шоҳаншоҳи Кӯшонӣ тамоман дида намешавад. Муаллиф қомилан муътақид аст, ки сиккаҳои тақлидие, ки ба сиккаҳои шоҳони Кӯшонӣ Ҳувишка, Васудева ва Канишкаи III шабоҳат доранд, дар заробхонаҳо баъд аз барҳам хурдани давлати Кӯшон зарб шуда, то замони давлати ҳайтолиён яққоя бо сиккаҳои шоҳони Кӯшонӣ ва сиккаҳои сосониву Кӯшонӣ дар муомилот қарор доштаанд. Пас, бинобар сабабиба гурӯҳи сиккаҳои аслии шоҳони Кӯшонӣ мансуб набудани сиккаҳои тақлидӣ ва сосониву Кӯшонӣ, мо таҳқиқотро дар боби онҳо баррасӣ намекунем.

Асарҳои илмие, ки Е.В. Зеймал дар тули ҷаҳонияти илмиашон дар соҳаи таърих ва нумизматика офаридаанд, барои равшан сохтани чандин саҳифаҳои номаълуми таърихи аҳди қадими ниёгонамон саҳми шоиста гузоштааст, ки дар замони муосир ҳамчун сарчашма ва адабиёти муҳими илмӣ пазируфта шудаанд. Таҳлилҳои дар мақолаи мазкур овардашуда дар таҳқиқ ва равшангардонии санаву ҳодисаҳои таърихи замони давлати Кӯшонӣ саҳми назаррас дорад.

Хулас, Е.В. Зеймал дар натиҷаи таҳқиқи сиккаҳои Кӯшонӣ аз вилояти Хатлон ёфтшуда, муайян намудааст, ки ҳудуди имрӯзаи ин вилоят дар он замон яке аз марказҳои муҳими ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии давлати Кӯшонӣ буда, доир ба ҳал намудани бисёр масъалаҳои ба таърихи империяи Кӯшонӣ алоқаманд сиккаҳо муҳимтарин сарчашмаи таърихӣ мебошанд ва осори илмӣ ин олимони шинохта беҳтарин роҳнамо дар ҳалли ин масъалаҳои илмӣ мебошад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Грантовский Э.А., О восточноиранских племенах кушанского ареала / Э.А. Грантовский // Центральная Азия в кушанскую эпоху. - Москва, Т. 2., 1975. - С. 76-92.
2. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна / Б.Ғ. Ғафуров. - Душанбе, 2020. - 976 с.
3. Давидович Е.А. Клады древних и средневековых монет Таджикистана / Е.А. Давидович. - Москва, 1979. - 462 с.
4. Работы Кафирниганского отряда / М.М. Дяконов // Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. - Москва, Ленинград, № 15, 1950. - С. 147-186.
5. Зеймал Е.В. Древние монеты Таджикистана / Е.В. Зеймал. - Душанбе, 1983. - 344 с.
6. Зеймал Е.В. Кушанская хронология (материалы по проблеме) / Е.В. Зеймал. - Москва, 1968 - 186 с.

7. Зеймал Е.В. Политическая история древней Трансоксианы по нумизматическим данным / Е.В. Зеймал // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. - Ленинград, 1978.- С. 192-214.
8. Литвинский Б.А. Седов А.В., Тепай Шах. Культура и связи кушанской Бактрии / Б.А. Литвинский. - Москва, 1983 - 240 с.
9. Массон М.Е. Монетные находки, зарегистрированные в Средней Азии за 1928 и 1929 гг. / М.Е. Массон // Научная мысль. №1. - 1930. №1. С. 7.
10. Пилипко В.И. Топография находок кушанских монет на Средней Амударье / В.И. Пилипко // История и археология Средней Азии. - Ашхабад, 1978. - С. 89-97.
11. Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпоха кушан / Г.А. Пугаченкова. - Москва, 1979. - 248 с.
12. Ртвеладзе Э.В. Разведочное изучение бактрийских памятников на юге Узбекистана / Г.А. Пугаченкова // Древняя Бактрия. Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана. - Ленинград, 1974. - С. 74-85.
13. Шеркова Т.А. Египет и кушанское царство (торговые и культурные контакты) / Т.А. Шеркова - Москва, 1991. - 192 с.

САҲМИ ЕВГЕНИЙ ЗЕЙМАЛ ДАР ТАҲҚИҚИ СИККАҲОИ КЎШОНИИ ХАТЛОН

Дар мақола саҳми назарраси Евгений Владиславович Зеймал дар омӯзиши ёдгориҳои нумизматикии давраи Кӯшониён, ки дар Хатлон ва чанд минтақаи дигари Осиёи Марказӣ кашф шудаанд, таҳлил гардидааст. Тангаҳои мавриди таҳқиқ манбаи муҳим ва арзишманди иттилооти илмӣ гардиданд, ки ҷанбаҳои асосии рушди таърихӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давраи ҳукмронии сулолаи Кӯшониёнро (асрҳои II пеш аз милод – IV мелодӣ) дақиқ менамоянд. Дар мақола нақши Зеймал дар банизоддорӣ ва тафсири ин маводҳо таъкид мешавад, ки барои амиқтар намудани тасаввуроти илмӣ дар бораи равандҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии он замон мусоидат намудааст. Дар хотимаи мақола ба зарурат ва аҳамияти омӯзиши минбаъдаи ҳамаҷонибаи таърихи Кӯшониён, ки барои мутахассисони соҳаи бостоншиносӣ, таърих ва нумизматика аҳамияти хос дорад, ишора мегардад.

Калидвожаҳо: Е. Зеймал, Кӯшониён, Хатлон, сикка, шоҳони Кӯшонӣ, таҳқиқ, муомилоти пулӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдализода Фаррух Сайдалӣ – ходими хурди илмии Музеи миллии бостонии Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷуи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониш, 734025, ш. Душанбе, к. академикҳо Раҷабовҳо 7.

Тел. +992-98-500-18-88

ВКЛАД ЕВГЕНИЯ ЗЕЙМАЛЯ В ИЗУЧЕНИИ КУШАНСКИХ МОНЕТ ХАТЛОНА

В статье анализируется значительный вклад Евгения Владиславовича Зеймал в изучение нумизматических памятников кушанского времени, обнаруженных в Хатлоне и ряде других регионов Центральной Азии. Рассматриваемые монетные находки стали важным источником новых научных данных, позволяющих уточнить ключевые аспекты исторического, политического и экономического развития эпохи правления династии Кушанидов (II век до н.э. – IV век н.э.). Автор подчеркивает роль Зеймал в систематизации и интерпретации этих материалов, что способствовало углублению представлений о социальных и культурных процессах данного периода. В завершение статьи акцентируется внимание на актуальности и необходимости дальнейшего комплексного изучения истории Кушанидов, которое представляет значительный интерес для специалистов в области археологии, истории и нумизматики.

Ключевые слова: Э. Зеймаль, кушаны, Хатлон, чеканка монет, кушанские цари, исследования, денежное обращение.

Сведение об авторе: Сайдализода Фаррух Сайдали – младший научный сотрудник Национального музея древностей Республики Таджикистан, соискатель Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша, 734025, г. Душанбе, ул. академика Раджабовы 7.

Тел. +992-98-500-18-88

EVGENY ZEIMAL'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF KUSHAN COINS FROM KHATLON

The article explores the significant contributions of Evgeny Vladislavovich Zeimal to the study of numismatic artifacts from the Kushan period, uncovered in Khatlon and various other regions of Central Asia. These coin finds have emerged as a vital source of scientific data, offering new insights into the historical, political, and economic developments during the reign of the Kushan dynasty (2nd century BCE – 4th century CE). The author highlights Zeimal's pivotal role in the classification and interpretation of these materials, which has substantially enhanced scholarly understanding of the social and cultural dynamics of this period. The article concludes by emphasizing the importance and urgency of further comprehensive research into Kushan history, underscoring its significant value for experts in archaeology, history, and numismatics.

Keywords: E. Zeimal, Kushans, Khatlon, coinage, Kushan kings, research, monetary circulation

Author Information: Saidalizoda Farrukh Saidali – Junior Researcher at the National Museum of Antiquities of the Republic of Tajikistan, applicant at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after. A. Donish, 734025, Dushanbe, Academics Rajabov Street 7.

Tel.: +992 98 500-18-88

КЛАССИФИКАТСИЯИ (ГУРҶХБАНДИИ) УЛУМ ДАР ОСОРИ ИЛМИИ МУТТАФАККИРОНИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРҶОИ МИЁНА ВА МАВҚЕИ АСТРОНОМИЯ ДАР ОН

Мақсадов Х.И.¹

Дар таърихи илм фикре роиҷ аст, ки илмҳо нақлию ақлӣ мешаванд. Ин аз радабандии классикии гузаштаи мо бармеояд. Ба илмҳои ақлӣ фақат олимони эронӣ сарувор доштаанд ва илмҳои нақлиро илми арабӣ гӯянд, бо вучуди он, ки абармардони эронӣ дар ҳар ду баҳши ин илмҳо дастболо будаанд.

Тақрибан то солҳои 1960 қисми зиёди муҳаққиқони таърихи илм ҳамаи илмҳои асримиёнагии Шарқи мусулмониро илми «арабӣ» меномиданд. Бояд қайд кард, ки ин нуктаи назари ғалат муттаасифона то имрӯз низ дида мешавад, ҳол он ки аз соли 1970 инҷониб муҳаққиқони таърихи илм истилоҳи «илми мусулмонӣ»-ро ба ҷои «арабӣ» пазируфтаанд. Бегумон байни ин истилоҳот фарқияти кулӣ мавҷуд аст. Бо истилоҳи «илми арабӣ» илмҳое, ки арабҳо ё ин ки мардуми араб эҷод намудаанд, фаҳмида мешавад. Истилоҳи «илми мусулмонӣ» бошад ба ҳамаи мусулмонҳо тааллуқ дорад, яне илмҳое, ки ҳамаи мардумони билоди мусулмонӣ эҷод намудаанд. Аз ин хотир мафҳуми «илми мусулмонӣ» қобили қабул аст. Дар ҳақиқат, аз асрҳои миёна, сар карда аз замони эҷои мусулмонӣ ва то асри XVII аксарияти олимони мусулмон араб набуда, балки тоҷик (эронӣ)насл –аҳолии муқимми Хуросон ва Осиёи Марказӣ буданд.

Ин ҷо бамаврид аст, ки гуфтаҳои фарҳангшиноси варзида Саид Ҳусайни Насро биеварем: «Бешак аксарияти файласуфони мусулмонро мантиқан бояд эронӣ донист ва ҳамаи осори фалсафии дар қисми шарқии ислом ба вучудодада низ мантиқан дар пояи осори фалсафии эронӣ арзи ҳастӣ намудааст. Махсусан дар солҳои баъдӣ Эрон маркази асосии фалсафаи исломӣ буд, ки сабаби пайдоиши муттафаккирони бузургӣ фалсафа шуд» [5, 64].

Бояд зикр намуд, ки зери истилоҳи «фалсафа» дар асрҳои миёна Саид Ҳусайни Наср ҳамаи илмҳои дақиқро дар назар дорад, зеро дар он замон ҳамаи илмҳои дақиқро бо фалсафа дар якҷоягӣ меомӯхтанд ва ҳамаи файласуфони бузург дар айни замон табиатшиносони бузург низ буданд. Масалан, хунӯз Абубакр Муҳаммад Закариёи Розӣ (солҳои 865-925) гуфта буд, ки «Ман файласуф онеро меномам, ки дар илми кимия дастболо бошад» [8, 29].

Ба ҳама маълум аст, ки на танҳо дар Хуросон ва Осиёи Марказӣ забони илмӣ забони арабӣ буд, балки дар тамоми Шарқи Наздик ва Миёна ҳам инчунин буд, монанди он ки дар Аврупо забони лотинӣ ин мақомро дошт. Дар замони мо ин гуна забон инглисӣ ва русианд (илова менамоем, ки баъди пошхӯрии Шӯравӣ мақоми забони инглисӣ ҳамчун забони илм боз мустаҳкамтар гардид). Ва имрӯз мо наметавонем ҳамаи олимони, муҳаққиқони ба забони инглисӣ ва русинависро олими рус ё инглис номем. Ҳол он ки ҳамаи навиштаҳои онҳо ба забони инглисӣ ва русӣ мояи фаҳри ин мардумон аст. Ҳамин тавр илмҳои асримиёнагиро наметавон илмҳои «арабӣ» гуфт.

Дар Хуросон ва Мовароуннаҳри асримиёнагӣ ҳамаи илмҳоро асосан ба ду гурӯҳ ҷудо менамуданд:

1. «Улум ал-исломӣ» ё «улум ан-нақлӣ» ё ки «улум аш-шаръӣ», яъне гӯё «илми расмӣ», дар тарҷума «илми исломӣ» ё ки «илми шарият». Дар ин ҷо дохил мешуд фикҳ (ҳуқуқшиносии исломӣ), калом, сарфу наҳв, таърих, назм, вазни шеър ва ғайраҳо.

2. Улум ал-аҷам» ё «улум ал-ақлӣ» ва ё «улум ат-табиъӣ», яъне «ақлонӣ», тарҷумааш аз арабӣ «илми ғайриарабӣ». Ин ҷо дохил мешуд арифметика, геометрия, механика, астрономия, философия, химия, илм оид ба табиат, яъне физика ва дигарҳо.

¹ Мақсадов Ҳабибулло Исмаилович – номзади илми таърих, ходими калони илмӣ Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии АМИТ.

Бояд зикр намуд, ки дар Шарқи асримиёнагии мусулмонӣ олимони араб (олимони арабнажод) асосан ба илмҳои «динӣ-расмӣ» ё «шариатӣ» сарувор доштанд, барои ҳамин аксаран «илми арабӣ» меноманд. Ба илмҳои «ғайрирасмӣ» ё ки «ақлонӣ» асосан олимони мусулмони ғайриараб, аксаран тоҷикон (эронӣ), инчунин яҳудони арабзбон машғул буданд. Барои ҳамин ин илмҳоро бисёр вақт «аҷамӣ» меномиданд.

Вожаи арабии «аҷам» (عجم) дар тарҷумаи тахтуллавлз «гунг», яъне шахси забони арабро наметавониста мебошад. Арабҳо ҳамаи ғайриарабҳоро ва, пеш аз ҳама, эронӣ ба онҳо мағлубшударо чунин меномиданд. Эронӣ дар навбати худ арабҳоро «тозӣ» (تازی) меномиданд.

Ба тасдиқи он, ки арабҳо асосан ба илмҳои «нақлӣ» ё «шариатӣ» на «ақлӣ» (табиатшиносӣ) машғул буданд, Абурайҳони Берунӣ чунин навиштааст: «Арабҳо ҳамаи тағирёбиҳои боду ҳаворо бо баромадану фурӯ рафтани ситорагон нисбат медоданд, чунки илмҳои табииро наметавонистанд ва фикр менамудан, ки ин тағиротҳо ба ҷирмҳои (осмонӣ) ситорагон ва баромадани онҳо вобаста аст, на балки пораҳои кураи осмонӣ ва дохил шудани Офтоб ба он. Дар тамоми маконҳои замин барзгарону ҷӯпонҳо ибтидои аъмоли худ ва маърифати авҷотро ба андозаи арабҳо медонанд [3, 263].

Дар ин бора мутафаккири машҳури асри XIV-и араб Абусаид Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун (солҳои 1332-1406) тасдиқ кардааст, ки: «Эронӣ бештар ба илмҳои ақлонӣ (табиӣ) эътибори зиёд медоданд ва ин илмҳо дар диёри онҳо дар раванқ буд» [10, 22].

Таснифи (гурӯҳбандии) илмҳои Арасту дар асараш, ки ба забони арабӣ тарҷума шуда, дар Шарқи мусулмонӣ паҳн гардида буд, на танҳо дар Хуросон ва Осиёи Марказӣ, балки дар тамоми мамлакатҳои арабу мусулмонӣ машҳур буд. Дар навбати худ ба таснифоти илмҳои Арасту таъсири бузургро таснифоти илмҳои Афлотун гузоштааст.

Лекин олимони асримиёнагии мусулмонро танҳо ин таснифоти Арасту таҳиянамуда қонеъ карда наметавонист. Онҳо таснифоти олимони дигари антиқиро омӯхта, қисман онро қабул намуданд. Корҳои онҳоро инкишоф додаанд, илова ва қоркард намуданд.

Таснифоти илмҳо, ки олимони Шарқи мусулмонӣ тартиб додаанд ба мартабаи (дараҷаи) илм асос ёфтааст, ки қариб ҳазор сол равиши таълими мусулмониро муайян намудааст. Ҳамаи таснифоти нисбатан маъруфи илмҳои ин давр ягонагии илмро нишон дода, бо мақсади паиҳам омӯхтани онҳо бояд ба як низом гузошта шаванд. Худи илм дар маҷмӯъ ба «дарахт»-и ягонае шабоҳат дошт бо шохчаҳои зиёд, ки месабзанду гул мекунад дар баробари сабзиш ва гулкунии ҳамаи «дарахт». Аммо доимо шохчаҳои дарахт беохир намесабзанд, ҳамин тавр «дарахти илм» дар раванди инкишоф ҳақ дорад бо мақсади ҷудокунии онҳо аз танай асосӣ. Инкишофи тези яке аз онҳо сабаби вайроншавии ҳамоҳангӣ ва «хушк» шудани тамоми «дарахт» мегардад. Мавқеи ҳар илм – «шохчаҳои дарахт» ботартиб муайян шудааст [6, 8-14].

Ба мушкilotи таснифоти илм ҳамаи олимони машҳури асримиёнагии мусулмонӣ сарувор гирифтаанд, ба монанди Якуб ибн Исҳоқ ибн Саббоҳ ал-Киндӣ (вафот соли 873м), Абубақр Муҳаммад ибн Закариё ибни Яҳё ар-Розӣ (28.08.865-26.10.925 с.), Абунаср Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Фаробӣ (870-950 м.), Абӯали Хусайн ибни Абдуллаҳ ибни Сино (16.08.980-24.06.1037 м.), Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиби Хоразмӣ (асри X), Абулфараҷ Муҳаммад ибни Исҳоқ ан-Надим (909-990 м.), Шайба ибни Фаригун, Абу Хайёан ат-Таҳидӣ, Ҷалолиддин ас-Суютӣ (1445-1505 м.), Абулҳасан ал-Хувари, Фаҳруддин ар-Розӣ (асри XII), Абуҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ғаззоӣ (1058-1111 м.), Шихобдин ас-Сухравардӣ (асри XII), Абусаид Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун (1332-1406 м.) ва дигарон [10].

Як идда аз олимони номбаршуда, на танҳо ба таснифоти илмҳои замони худ аҳамияти махсус зоҳир кардаанд, инчунин дар ин бахш осори ҷудогона низ таълиф намудаанд. Ин ҷо мебошад ду рисолаи Фаробиро дар риштаи таснифоти илм зикр намуд: «Дар пайдоиши илм» [9; 51], танҳо ба забони латинӣ маълум аст («De ortu scientiarum») ва «Ихсо ал-улум» (бахшҳои (таснифоти) илм), рисолаи Ибни Сино-«Рисола фи ақсом ал-улум» (Рисолаи дар бахшҳои

(таснифоти) илм), инчунин рисолаи Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиб ал-Хорозмӣ «Мафотиҳ ал-улум» («Калиди илмҳо»).

Бояд зикр намуд, ки «Мафотиҳ ал-улум»-и Абуабдуллоҳ Котиб ал-Хоразмӣ ҳамчун асари нодири арабизабон оид ба таснифоти улуми ҳамон замон ба забони лотинии асрҳои миёнаи Аврупо баргардон шуда буд.

Яке аз аввалин осор оид ба таснифоти улум дар Шарқи асримиёнагии мусулмонӣ ба қалами ал-Киндӣ тааллуқ дорад, ки ба тақсимбандии арастуғии илм: назариявӣ, амалӣ ва тақрибавӣ тақсим шудааст. Ба тақсимбандаи номбаршудаи олимони антиқӣ инчунин тақсимбандии динӣ ва соф илмӣ- фалсафӣ илова шудааст, ки ба он аҳамияти махсус дода буданд [1, 41-132.].

Абубакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (865-925) -аз аввалинҳо шуда дар баробари шабақоти таснифотии улум, ки ҳамаи илмҳоро дар бар мегирад нисбатан ҷузъитар кор карда баромад, ки танҳо қисмҳои алоҳидаи донишно фаро мегирифт. Ба ин шабақа таснифоти ӯ оид ба кимиёро метавон дохил намуд.

Яке аз таснифоти машҳури он замон, ки ба бисёре аз наслҳои олимони мамулики исломӣ таъсири худро гузоштааст, таснифоти улуми Форобӣ мебошад, ки зикри рисолааш дар болотар рафт.

Масалан, ӯ аз он ҷумла дар муқаддимаи ин рисола овардааст: «Мо кӯшиш намудем дар ин китоб ҳар кадоми илмҳои маълумро ботартиб ва муҳтавои қисмҳои он номбар кунем. Мо онҳоро панҷ қисмат мекунем:

1.Забоншиносӣ ва қисмҳои он; 2. Мантиқ ва қисмҳои он; 3.Илмҳои математикӣ, яъне арифметика, геометрия, оптика, астрономияи математикӣ, мусиқӣ, илм андар вазнҳо ва илм андар намудҳои маҳоратҳо, физика ва қисмҳои он, илми ҳуқуқ (калом) ва қисмҳои он» [2, 24].

«Рисола андар қисмҳои (таснифоти) улум» («Рисола фи ақсом ал-улум») –ми Абунаср Муҳаммад ибни Муҳаммади Форобӣ ба забонҳои иврит ва лотини тарҷума шудаанд. Таснифоти намудаи ӯро бо каме тағироту иловаҳо чунин олимони забардасти соҳиби таснифоти илмҳо, аз қабиле Ибни Сино, Ибн Рушд (1126-1198 м.) ва Муҳаммади Ғазалӣ қабул доштаанд. Тарҷумаи лотинии рисолаи Форобиро тарҷумони номдори осори муаллифони арабизабон Доминик Гундиссалин (1115-1190 м.) бо номи «De scientiis» ба анҷом расонидааст, ки дар Аврупои асримиёнагӣ хело машҳур буд. Чӣ хеле ки гуфта гузаштем дар асоси таснифоти Форобӣ ҳамаи илмҳо ба панҷ синф ҷудо мешудаанд. Механикаро (ҷарри асқол) дар навбати худ ба ду «шоха» тақсим кардааст: «илм андар вазнҳо» (статикаи назариявӣ) ва «илм андар намудҳои маҳоратҳо» («илм ал-ҳиял» -статикаи амалӣ). Форобӣ инҳоро ба гурӯҳи илмҳои математикӣ дохил намудааст.

Ибни Сино («илм ал-ҳиял») (илм андар намудҳои маҳоратҳо)-ро ба «шохаҳо»- илм дохил намудааст, фаҳмиши «шохаҳо» маҷмуи илмҳои ба он алоқадортаро истифода менамояд. Ба «шоҳаи геометрия» ӯ масалан як қисми он чӣ асосан дохил мешавад дар «илми ҳиял» ин донишно оид ба ҷойгузориҳои борҳо бо қувваи кам, андар ҳаракати об ва бардоштани об ва ғайраро дохил намудааст. Як гурӯҳи муаллифон махсус илми бардоштани обро ҷудо намуда, ҳамчун қисме аз геометрия ҳисобидаанд [7, 141].

Ҳамаи олимони асримиёнагии Хуросону Осиёи Марказӣ, ки ба таснифоти улуми асри ҳеш саруқор доштанд, «илм андар вазнҳо»-ро ба математика дохил намудаанд. Ҳатто механики маъруфи Хуросони асри XII (маллифи рисолаи классикӣ доир ба статика) Абулфатҳ Абдурахмон Мансури Хозинӣ (1077-1155) тасдиқ менамуд, ки «фаҳмиш доир ба маркази вазнинӣ» («яъне, масоили асосии назариявии статика») бузургтарин ва пурифтихортарин қисмати илми математикаро ташкил медиҳад» [4, 18].

Қисми зиёди рисолаҳои энциклопедӣ, чи тавре ки роиҷ буд, ба ду қисм ҷудо мешуданд: мувофиқан баёни назариявӣ ва амалии илм.

Илмҳои назариявӣ дар навбати худ ба мантиқ, физика, математика, ва метафизика ҷудо мешуданд. Ба таркиби илмҳои амалӣ инҳо дохил мегардиданд: этика, иқтисодӣ ва сиёсат. Физика- ҳуди физикҳо ба он химия, геология ва минерология, ботаника, зоология, тиб ва психологияро дохил намудаанд. Қисмҳои асосии математикаро арифметика, геометрия,

астрономия ва назарияи мусиқӣ ташкил медиҳад. Ба инҳо алгебра ва оптика низ ҳамроҳ мешуданд (яъне, «илм андар вазнҳо» ва «илм ал-ҳийал»).

Аммо, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Юсуф Котибии Хоразмӣ (910-997) дар осори энциклопедии худ «Мафотиҳ ал-улум» («Қалиди илмҳо») қисми амалии механикаро (статикаи амалӣ) «илм ал-ҳийал» бо илмҳои бунёдӣ, дар қатори фалсафа, мантиқ, тиб, арифметика, астрономия ва мусиқӣ дида мебарояд.

Новобаста ба он ки дар баъзе осори таснифоти улум «илм ал-ҳийал» ҳамчун «шоҳаи» геометрия дида шудааст, дар асл дохил намудани он ба геометрия, яъне математикаи асил хело «зӯракӣ» аст, ин тавр ки сухан на аз илми геометрия, балки доир ба татбиқи он ба қорҳои муҳандисии он замон меравад. Бори аввал Абдурахмон ал-Хозинӣ ҳанӯз дар асри XII дар асари машҳури худ «Мизон ал-ҳикма» («Тарозуи ақл») ҳар ду бахши назариявӣ ва амалии механикаро муттаҳид намуда, ба маънои якҷаҳш намудани назария ва амалияи таълимот доир ба тарозу ва баркашиданро ба анҷом мерасонад.

Бояд гуфта гузарем, ки дар Хуросон ва Осиёи Марказии асримиёнагӣ ба монанди Аврупои лотинии асримиёнагӣ механика аз дигар илмҳо саҳт ҷудо карда шуда буд. Дар байни олимони ин замон мутахассиси ин бахши илм ба маънои аслии ин сухан набуд. Олимоне чун Абубакр ар-Розӣ, Ибни Сино, Умари Хайём, Абдурахмон ал-Хозинӣ ва дигарон, ки бо номҳояшон дастовардҳои асосии механика марбут аст, ҷӣ хеле, ки меғӯянд, энциклопедист буданд, яъне қулли илмҳоро фаро гирифта буданд (физика, механика, математика, астрономия, тиб, ҷуғрофия, философия, таърих, филология ва ғайраҳо). Барои ҳамин алоқаи байни илмҳо на танҳо дар доираи васеи олимон, балки дар эҷодиёти ҳар қадоми онҳо ба вучуд меояд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии. Книга о пяти сущностях. Объяснение ближней действующей причины возникновения и уничтожения / Аль-Кинди; пер. с. араб. А.В. Сагадеева // Избр. произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М.: Соцэкгиз, 1961. – С.41-132.
2. Аль-Фараби. О разуме и науке / Аль-Фараби; пер.с араб. Б.Я. Ошерович; вступ. статья А.Х. Касымжанова. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 113 с.
3. Берунӣ, А. Осор-ул-боқия / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 263 с.
4. Кадыров, К.Б. История педагогической мысли таджикского народа (с древнейших времен до возникновения ислама) / К.Б. Кадыров. – Душанбе, 1998. – 235 с.
5. Комилов, А.Ш. Абу Бакр ар-Рази-физик / А.Ш. Комилов // Известия Академии наук Тадж. ССР. Серия: Филос., Экон., Прав. – 1990. – №1. – С.63-66.
6. Комили, А.Ш., Максадов, Х.И., Рахмонов, Х.О. Состояние научной и технической мысли у предков таджикского народа в период VI-VIII вв (Гундишопурская академия)/ А.Ш. Комили, Х.И. Максадов, Х.О. Рахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия гуманитарных наук. – Душанбе, 2013. – С.8-14.
7. Комилов, А.Ш., Таваров, С.К. Из истории физики Средней Азии в IX-XIII вв. / А.Ш. Комилов, С.К. Таваров. – Душанбе: Нодир, 2005. – 144 с.
8. Розӣ, З. Мунтахаби осор / Закариёи Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. – 160 с.
9. Рожанский, И.Д. Античная наука [Текст] / И.Д. Рожанский. – М.: Наука, 1986. – 200 с.
10. Халдун, Ибн. Введение (фрагменты) [Текст] / Ибн Халдун // Избранные произведения мыслителей Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М.: Соцэкгиз, 1961. – С.559-628.

КЛАССИФИКАТСИЯИ (ГУРҲАНДИИ) УЛУМ ДАР ОСОРИ ИЛМИИ МУТТАФАККИРОНИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ МИЁНА ВА МАВҚЕИ АСТРОНОМИЯ ДАР ОН

Дар мақола оид ба гурӯҳбандии (классификатсияи) илмҳо сухан меравад. Инчунин дар мақола доир ба саҳми муттафакирони халқи тоҷик дар классификатсияи илмҳо ва ҷову мақоми онҳо дар ин ришта нишон дода шудааст. Муайян карда шудааст, ки олимони тоҷик дар асрҳои

миёна дар гурӯҳбандии илмҳо осори зиёд ва арзишманде аз худ ба мерос гузоштаанд. Дар мақола муаллиф нишон додааст, ки муттафакирони халқи тоҷик аз қабилӣ Абубакр Муҳаммад ибн Закариё ибни Яҳё ар-Розӣ, Абунаسر Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Фаробӣ, Абуали Хусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сино, Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиби Хоразмӣ, Абу Хайён ат-Таҳидӣ, Чалолӣдин ас-Суютӣ, Абулҳасан ал-Хучвири, Фаҳруддин ар-Розӣ, Абуҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ғаззоли, Шихобддин ас-Сухравардӣ ва дигарон дар гурӯҳбандии илмҳо саҳми босазое гузоштаанд. Инчунин қайд гардидааст, ки таъсири осори олимони гузаштаи тоҷик барои пешрафти баъдинаи илм замина гузоштааст.

Калидвожаҳо: илм, гурӯҳбандӣ, табиатшиносӣ, Осиёи Марказӣ, ситорашиносӣ, расадхона, зич, Тусӣ, Марога.

Маълумот дар бораи муаллиф: ¹ Максадов Хабибулло Исмамович – номзади илми таърих, ходими калони илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшингосии АМИТ. Шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тел.: +992917947173. Email: maksadov.1961@mail.ru.

КЛАССИФИКАЦИЯ НАУКИ В НАУЧНОМ ТВОРЧЕСТВЕ ТАДЖИКСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ СРЕДНИХ ВЕКОВ И МЕСТО АСТРОНОМИИ В НЕЙ

В данной статье речь идёт о классификации различных наук, а также в этом направлении показан вклад таджикских мыслителей в классификацию науки и её место в истории этих дисциплин. Был определён вклад таджикских ученых в классификацию наук и их труды в этом направлении в Средневековый период. В научной статье автор показал, что таджикские мыслители в том числе, Абубакр Муҳаммад ибн Закариё ибни Яҳё ар-Рази, Абунаسر Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Фароби, Абуали Хусайн ибни Абдуллаҳ ибни Сина, Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуф ал-Котиб ал-Хоразми, Абу Хайён ат-Таҳиди, Джалолӣдин ас-Суюти, Абулҳасан ал-Хучвири, Фаҳруддин ар-Рази, Абуҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ғаззоли, Шихобддин ас-Сухраварди и другие внесли свой бесценный вклад в различные классификации наук. Так же отмечено, что научное наследие предков таджикского народа стало основой для последующего развития наук.

Ключевые слова: классификация, естествознание, Центральная Азия, астрономия, обсерватория, зидж, Туси, Марога.

Сведения об авторе: Максадов Хабибулло Исмамович-кандидат исторических наук. – Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: +992917947173. Email: maksadov.1961@mail.ru.

CLASSIFICATION OF SCIENCE IN THE SCIENTIFIC WORK OF TAJIK THINKERS OF THE MIDDLE AGES AND THE PLACE OF ASTRONOMY IN IT

This article deals with the classification of various sciences, and also in this direction shows the contribution of Tajik thinkers to the classification of science and its place in the history of these disciplines. The contribution of Tajik scientists to the classification of sciences and their works in this direction in the Medieval period was determined. In the scientific article, the author showed that Tajik thinkers, including Abubakr Muhammad ibn Zakariye ibni Yahe ar-Razi, Abunasr Muhammad ibni Muhammad al-Farobi, Abuali Husayn ibni Abdullah ibni Sina, Abdulloh Muhammad ibni Ahmad ibni Yusuf al-Kotib al-Khorazmi, Abu Hayen at-Tahidi, Jaloliddin al-Suyuti, Abulhasan al-Khuchviri, Fakhruddin ar-Razi, Abuhomid Muhammad ibni Muhammad al-Gazzoli, Shikhobddin al-Suhrawardi and others have made invaluable contributions to various classifications of sciences. It was also noted that the scientific heritage of the ancestors of the Tajik people became the basis for the subsequent development of science.

Keywords: classification, natural science, Central Asia, astronomy, observatory, zij, Tusi, Maroga.

ДУ НАМОЁНТАРИН МУАРРИФГАРИ САНЪАТИ РАССОМИИ ҲИНДУСТОН ДАР ЗАМОНИ НАВ

Рачабов Ҳ.¹

Санъати рассомӣ дар Ҳиндустон оғози худро ҳанӯз аз тасвирҳои ғорҳои Аҷанта гирифтааст. Тасвирҳои гуногуни ранга дар деворҳои ғорҳои Аҷанта ба асри дувуми пеш аз милод тааллуқ доранд[4]. Таърихи куҳан доштани санъати Ҳиндустонро санъатшиносии машҳури советӣ Михаил Владимирович Алпатов (1902 —1986) низ дар асари сечилдаи худ “Таърихи умумии санъат” ёдовар шудааст [1]. Санъати Ҳиндустон ба санъати як қатор мамлакатҳои Шарқ, аз ҷумла Индонезия, Хитой, Корея, Япония, Монғолия ва ғайра таъсири назаррас расондааст [5]. Дар асрҳои миёна, хусусан дар замони ҳукумронии Муғулҳои Бузург, ҳокимони вақт ба масъалаҳои санъат эътибори махсус меодагӣ шуданд, ки ин боиси дар ин асрҳо бештар инкишоф ёфтани санъати рассомӣ, хусусан тасвири симо шудааст. Услуби муғулӣ дар Ҳиндустон дар оғоз аслан барои дар матнҳои дастнависҳои асарҳои бадеӣ кашидани расмҳои ба мазмуни матн дахл дошта, ки чун миниатюра маълум аст, ба кор мерафт. Он барои ороиши китобҳо дар асрҳои XVI-XVII дар замони ҳукумронии Империяи Муғулҳо бештар истифода шуда, ривож меёфт.

Дар тасвирҳои бо усули муғулӣ кашидашуда омехтаи санъати рассомии ҳиндӣ ва санъати рассомии исломӣ дида мешуд. Яке аз сарпарастони асосии санъати рассомии муғулу Ҳинд император Акбар (1556-1605) буд. Дар шаҳри Фотеҳпур Сикрӣ вай ҳунари ду рассомӣ форс - Абдусмад ва Мир Сайидалиро истифода бурда, аз саросари Ҳинд рассомонро даъват менамояд. Онҳо дар матоъ бо истифода аз рангҳои гуногун наққошӣ мекарданд. Яке аз рассомони бузургтарин ва машҳуртарини замони Муғулҳои Бузург Бичитр буд. Замони фаъолияти рассомии ӯ ба солҳои 1610-1660 рост омадааст. Бичитр худ ҳинду буд, вале забони форсии тоҷикиро хуб медонист. Вай портрети шоҳ Ҷаҳонгирро бисёр ҷолиб тасвир намудааст. Бичитр гарчанде дар тасвири симо (портрет) бисёр моҳир ва машҳур шуда бошад ҳам, боз ба тасвири воқеаҳои таърихӣ ва ҳатто тасвири ҳайвонот низ пардохта, муваффақ шудааст.

Дар оғози асри XX санъати рассомии Ҳиндустон ба самти тозае ворид шуд. Ҷаражатҳои миллий-озодихоҳӣ таъсири худро бештар ба адабиёт ва ба санъати рассомӣ расонидаанд. Ин буд, ки рассомони озодихоҳу ватандӯст дар тасвирҳои худ ғояҳои ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, мубориза барои озодӣ, ҷабри зӯрварони аҷнабӣ ва мисли инҳоро ҷой меодад. Охири асри XIX дар санъати рассомии Ҳиндустон ин давраи “Бозгашт” мебошад, ки ҳамчун бозгашт ба гузашта маънидод шудааст [с.54]. Бозгашт ба ҳамон гузаштае, ки боиси ифтихори мардуми Ҳинд аст ва дар айни ҳол бозгашт ба анъанаҳои миллии дар гузашта дар фарҳанг мақоми хос дошта мебошанд, ки муайянкунандаи дараҷаи баланди инкишофи паҳлуҳои гуногуни санъати ин мамлақати бостонӣ ба шумор мераванд.

Дар ҳамин вақт мубориза ба муқобили таъсири санъати мустамликадорон, ки аслан ба манфиати худӣ онҳо хизмат мекард, оғоз ёфт. Яке аз асосгузори давраи “Бозгашт” дар Ҳиндустон бародари Равиндранатх Тҳакур (1861-1941) Обиндранатх Тҳакур (1871-1951) буд. Вай бо ҳамфикронаш дар асоси дастовардҳои пешина, санъати рассомии замони навро дар рӯхияи ватандӯстӣ инкишоф додан мехостанд. Маркази ин ҷараёни нави санъат хонаи Тҳакурҳо дар шаҳри Калкутта буд. Обиндранатх Тҳакур ҳамчун рассомӣ бузурги Ҳиндустон номи “ачария”- ро гирифтааст, ки маънои “асосгузор”, “усто” ва “профессор”- ро дорад. Бояд гуфт, ки ба гирифтани ин унвон камтарин ашхос сазовор шудаанд. Обиндранатх Тҳакур ҳамроҳ бо ҷунин рассомон ба монанди Дургеш Синх, Кондалал Бошу, Ҳаким Муҳаммадхон, Асит Кумар

¹ Рачабов Ҳабибулло - д.и.ф., профессор, сарҳодими илмӣ Шуъбаи Осӣи Ҷанубу Шарқии Институти омӯзиши масъалаҳои Осӣ ва Аврупои АМИТ.

Ҳалдар (1890-1964), Сарада Чаран Укил ва дигарон дар инкишофи санъати рассомии Ҳиндустон нақши муҳимме гузоштааст.

Чараёни “Бозгашт” то солҳои сивуми асри XX ҳамчун яке аз чараёноҳои асосии санъати Ҳиндустон буд ва то имрӯз чун яке аз мактабҳои инкишофёфтаи рассомӣ вучуд дорад. Дар замони нав дар санъати рассомии Ҳиндустон чараёноҳои гуногун дида мешаванд. Мо дар поён дар мисоли фаъолияти рассомии ду рассоми номии асри бист дар Ҳиндустон маълумот доданӣ ҳастем.

Яке аз машҳуртарин рассоми Ҳиндустон дар асри XX Амрита Шергил мебошад. Муҳаққиқони санаътшинос ба хунари волои ин рассоми болаёқат баҳои баланд дода, дар нимаи аввали асри XX миёни ҳазорҳо дигар рассомони Ҳиндустон сазовори мавқеи намоён шудани ўро махсус зикр карда, ўро асосгузори мактаби миллии рассомии Ҳиндустон дар асри XX номидаанд [2, 1135-1136]. Агар дар маҷмӯъ ҷамъбаст карданӣ бошем, ки муҳаққиқон чехра ва хунари тасвиروفарии Амрита Шергилро чи тавр баҳо додаанд, пас тақрибан ин гуна баҳо пеши назар меояд: Амрита Шергил яке аз зеботарин, маъруфтарин ва боистеъдодтарин рассомони замони худ буд. Шергил аз падари ҳинду ва модари маҷорӣ ба дунё омада, Ҳиндустонро огоҳона ва бо муҳаббати зиёд ба оғӯш гирифтааст ва ба нафъи он хизмат карданро раво дидааст. Ба хунари тасвиروفарии ӯ машҳуртарин рассомони Аврупо таъсир расонда бошанд ҳам, ӯ Ҳиндустонро ҳамчун ватани худ шуморида, ҳамеша мавзуҳои ба Ҳиндустон пайвастбударо интихоб кардааст. Агар ҳамин тавр намешуд магар вай бисёр бо ифтихор мегуфт, ки: “Ман танҳо дар Ҳиндустон тасвир кашида метавонам. Аврупо ба Пикассо, Матисс, Брак (Пабло Пикассо (1881-1973) – рассоми испанӣ. Анри Матисс (1869-1954), Жорж Брак (1882-1963) – рассомони франсавӣ. Ҳ.Р.) ва бисёр дигарон тааллуқ дорад”. Амрита омӯзиш ва усулҳои санъати ғарбиро бо анъанаҳои ҳиндӣ якҷоя карда, тасвирҳои офаридааст, ки намунаи фарҳанги бойи буданашон равшан аст. Чи гуна завқӣ эҷодӣ доштани ўро дар чехраҳои кашидааш дидан мумкин аст. Аз ҷумла, ҳиндинос-санаътшиноси рус Святослав Игоревич Потабенко маҳз ҳамин нуқтаро таъкид карда, гуфтааст: “Дар бораи ин рассом бисёр навишта шудааст. Лекин ҳама дар як чиз ҳамовоз ҳастанд – Амрита Шергил (1913-1941) бо эҷодиёти худ дар таърихи санъати Ҳиндустони муосир саҳифаи нав кушодааст. Вай ба ҳамаи он рассомоне, ки пас аз ӯ ба касби рассомӣ машғул шудаанд, таъсири ниҳоят калон расондааст. Дар муқоиса бо дигар рассомони ҳамасраш, ки аз мактаби Бозгашти Бангоӣ баромадаанд, бо фаъолияти худ тасвири реалистии мавзӯи ҳаётро тасдиқ намудааст” [6, с.82]. Бозгашти Бангоӣ (Бенгалское Возрождение) чараёнест дар санъати Ҳиндустон, ки дар асрҳои XIX-XX аз то рафт қавӣ ва бештар паҳн шудани ҳаракатҳои милли - озодихоҳии мардуми Ҳинд ба вучуд омадааст. Намояндагони барҷастаи ин ҳаракат рассомон Обиндранатх Тҳакур (1871-1951), Нондолал Бошу (1882-1966), Асит Кумар Ҳалдар (1890-1964) ва дигарон мебошанд. Мақсади асосии ин рассомон ба вучуд овардани санъати нави милли буд, ки худ як навъ эътироз ба фарҳанги мустамликадорон ва як навъ кӯшиши қавитар нигоҳ доштани хусусиятҳои фарҳанги давраи нав ба шумор мерафт. Дар ин қор онҳо на танҳо ба таҷрибаи расмҳои деворҳои Аҷанта ва миниатюраҳои Ҳиндустон, балки ба анъанаҳои рассомии Хитой ва Япония ҳам такя кардаанд. Маъруфтарин намоёнҳои чараёни “Бозгашти Бангоӣ” гирандаи Ҷоизаи Нобел, шоир ва нависандаи беҳамто Рабиндранатх Тҳакур мебошад.

Амрита Шергил 30 январи соли 1913 дар шаҳри Будапешти Маҷористон, дар оилаи ашрофзода Умрао Сингх Шергил Маҷития, ки худ шахрванди Ҳиндустон буд ва ҳамчун донишманди забонҳои санскрит ва форсӣ шинохта мешуд, таваллуд шудааст. Модари Амрита - Мари Антониетта Готтесман – овозхони опера, яҳудизани маҷорӣ аз оилаи сарватманд буд. Падару модари ӯ соли 1912 дар шаҳри Лоҳур шинос шудаанд. Амрита давраи кӯдакии худро дар Маҷористон дар шаҳри Будапешт гузаронидааст. Соли 1921 вақте ки ӯ ҳашт сола буд, бо сабаби масъалаҳои молиявӣ оилаи онҳо ба шаҳри Симлаи Ҳиндустон мекӯчад ва он ҷо Амрита ба омӯзиши мусиқӣ дода мешавад, лекин духтар маҳз дар ҳамин синну сол ба омӯзиши санъати рассомӣ, ки барояш бисёр писанд буд, ҷиддӣ даст мезанад. Гарчанде пештар ҳам ин шуғл барояш хеле хуш менамуд, вале он вақт ӯ гумон надошт, ки дар ин ҷода муваффақу машҳур мешавад. Амрита дар синни нӯҳсолагӣ бо хоҳари хурдиаш - Индира дар театри

Гайетии шаҳри Симла консертҳо дода, дар намоишномаҳо нақшҳои гуногунро иҷро мекард. Лекин азми расмкашӣ, ки аллакай аз панҷсолағӣ дар дили ӯ ҷой гирифта буд, боз духтаракро ба майдони санъати расмкашӣ бурд ва ӯ ба ин ҳунар махсус диққат дода, сири онро ба кадри кофӣ аз устодони ин шуғл ёд гирифт.

Тарҷумаи ҳоли Амрита Шергил бисёр лаҳзаҳои аҷибро дар бар гирифтааст. Ӯ аз кӯдакӣ ҳамеша меҳост мустақил амал кунад. Чунончи вай худро дар даврони кӯдакӣ атеист мегуфт. Ҳамин чиз сабаб мешаваду ӯро аз мактаби дайр пеш мекунад. Ӯ бисёртар меҳост ба ҳамон корҳои машғул шавад, ки асосан ба ҳудаш маъқул бошанд.

Соли 1923 модари Амрита-Мари бо як ҳайкалтароши итолиёвӣ, ки он вақт дар Симла зиндагӣ мекардаст, шинос мешавад. Дар соли 1924, вақте ки ҳайкалтарош ба Италия бармегардад, Мари низ бо Амрита ба он ҷо мекуҷад ва Амритаро дар як мактаби рассомӣ дар Флоренсия номнавис мекунад. Амрита дар ин мактаб каме ҳунар омӯхта, дигар майли он ҷо мондан нахоста, соли 1924 ба Ҳиндустон пас мегардад, лекин бояд таъкид кард, ки ӯ маҳз дар дар Италия бо эҷодиёти устодони итолиявӣ шинос мешавад ва бисёр чизҳоро аз мактаби рассомони итолиявӣ аз худ мекунад.

Вақте ки Амрита шонздасола мешавад, модараш ӯро ҳамроҳ гирифта, боз ба Аврупо сафар мекунад, то ин ки духтарараш дар Париж дар риштаи рассомӣ таҳсил намояд. Амрита аввал дар Академияи де ла Гранде*, баъд дар студияи Люсен, асосан нозукиҳои ҳунари чехраофариро омӯхтааст. Чун ба аввалин тасвирҳои дар Аврупо кашидаи вай нигоҳ мекунад, таъсири назарраси рассомони аврупоӣ, аз ҷумла рассомон Висент ван Гог (1853-1890), Пол Сезанн (1839-1906) ва Амедео Клементе Модилляни (1894-1920), ки ҳар кадом дар услуби импрессионистӣ ном бароварда буданд, намоён мешавад. Пас аз чор соли сабақгирӣ дар Аврупо аз рассомони шинохтаи онҷой, вобаста ба услуби модернизми ғарб, услуби асарофарӣ ӯ маҷрои табиӣ худро дигар мекунад. Аз соли 1934 давраи наво дар сабки расмкашии Амрита Шергил оғоз меёбад. Акнун вай ба тасвирҳои мазмунӣ дақиқ додани шуда, ба фарҳанг ва анъанаҳои санъати рассомии соф ҳиндустонӣ ро овардани мешавад ва барои ҳамин ҳам дар пеши худ вазифа мегузорад, ки хатман ба Ҳиндустон баргашта, дар хизмати мардуми Ҳинд камар мебандад. Яке аз сабабҳои ба Ҳиндустон баргаштани Амрита боз дар он аст, ки вай азбаски дар хурдсолӣ тасвири чехраҳои хизматгорҳои хонашонро кашида будааст, ҳамонро боз пазмон шудааст. Маҳз тасвири ҳамин чехраҳо ӯро саҳт ба Ҳиндустон пайваست мекунад. Ҳамин тариқ, Амрита Шергил бо ҳаваси худ ва маслиҳати баъзе шахсиятҳои аз санъат, аз ҷумла санъати рассомӣ хуб огоҳ, ҷиддитар назар ба мактабҳои рассомии Ҳиндустон мекунад. Вай, хусусан аз мактабҳои рассомии Муғул, аз тасвирҳои ғорҳои Аҷанта ва санъати тарошидани ҳайкалҳои сангини бо ҳунари аъло бунёдшудаи Аҷанта таассуроти зиёд мебардорад. Ӯ инчунин аз ҳунари волои миниатюраофарии ҳиндуию мусулмонӣ ҳам илҳом гирифтааст.

Дар соли 1938 Амрита ба тағобачааш доктор Виктор Эган издивоҷ кардааст, ки вай зодаи Маҷористон буд, вале ин ҳаваси духтарро барои зистан дар Аврупо зиёд накардааст ва самти фаъолияти рассомӣ, ки дар он вақт аллакай, аслан дар бар гирифтани мазмунҳои ҳиндустонӣ буд, онро низ дигар накардааст. Амрита Шергил дар музофоти Уттар Прадеш зиста, ба зиндагии мардуми деҳот ва умуман мардуми Ҳинд пурратару хубтар ошно мешавад ва ҳар чизи ҳудаш дида ва ба ҳудаш писандомадаро тасвир мекунад.

Тасвирҳои ҷудогонаи Амрита Шергил чандин дафъа ба намоиш гузошта шудаанд ва баҳои баланд гирифтаанд, вале танҳо соли 1941 дар шаҳри Лоҳур муяссар мешавад, ки нахустин намоиши инфиродии ӯро ташкил намоянд. Ин бояд имтиҳони ниҳоят муҳимме барои Амрита мешуд, вале чанд рӯз пеш аз кушода шудани ин намоиш, вай дар синни 28-солағӣ ногаҳон 6 декабри соли 1941 вафот мекунад. Нисбат ба сабаби фавти ногаҳонии Амрита Шергил чанд тахминҳо ҳаст. Ҳамин хел як тахмин низ ҳаст, ки шояд ба ӯ захр дода бошанд. Тахмини дигар ин аст, ки ҳӯроки хӯрдааш захролуд будааст ва ғайра.

Амрита Шергилро бори аввал ҳамчун рассомӣ болаёқату умедбахш соли 1932, пас аз намоиши расми "Духтарони ҷавон" эътироф намуданд. Он вақт ӯ 19 сола буд. Тасвирҳои

Шергил дар миёни бонувони рассоми ҳиндӣ аз гаронарзиштарин расмҳои имрӯза махсуб мешаванд.

Амрита Шергил бисёр сафар карданро дӯст медошт. Соли 1937, вай дар саросари Ҳиндустони Ҷанубӣ сафарҳо карда, ҳангоми ҳамин сафарҳо чунин асарҳои машҳури худ ба мисли "Ороишхонаи арӯс", "Брахмачари" ва "Дехқонони Ҳиндустони Ҷанубӣ"-ро эҷод кардаст. Ин тасвирҳои инъикоси воқеияти ҳиндӣ мебошанд. Дар расмҳои мавзӯи қашшоқӣ ва ноумедӣ, ки он қадар маъмулӣ набуданд, ҷой меёбанд. Яке аз тасвирҳои ниҳоят машҳури Амрита Шергил ин тасвири "Се духтар" мебошад. Ин тасвир соли 1937 ҳангоми дар намоишгоҳи солони Ҷамъияти рассомии Бомбей гузоштан, ба гирифтани медали тилло сазовор шудааст. Пас доимо дар ҳар кучое, ки тасвирҳои Амрита Шергил намоиш дода мешавад, ҳамин тасвири "Се духтар"-ро он ҷо мегузоштанд ва ин тасвир зуд диққати тамошобинон ва санъатшиносонро ба худ ҷалб мекунад ва аз ҷониби онҳо баҳои баланд мегирад.

Пас аз вафоти ин рассоми болаёқат намоиши тасвирҳои ӯ борҳо гузаронида шудааст. Аз ҷумла, дар шаҳри Душанбе 8 феввали соли 2006, дар маркази фарҳангии Ҳиндустон дар Тоҷикистон, бахшида ба тасвири Амрита Шергил "Се духтарон" тасвирҳои тақлидкардаи 50 рассоми муосири Ҳинд ба намоиш гузошта шуд. Рассомҳо, тавре ишора кардем, расми машҳури Амрита Шергил "Се духтарон"-ро ба таври услуби эҷодии худ шарҳ додаанд.

Дар санъати рассомии Амрита Шергил тасвирҳои чунин рассомони машҳури Ҳиндустон аз Бангола ба мисли Равиндранатх Тҳакур ва Обиндранатх Тҳакур таъсири муайяне расондаанд. Чехраҳои заноне, ки Амрита Шергил офаридааст, осори рассомони номбурдари ба ёд меоранд. Амрита аз аҳволи ба камбағалону бечорагон хуб огоҳӣ дошт ва ҳамин огоҳӣ дар тасвирҳои ӯ бахшида ба сокинони деҳот ва занони ҳиндӣ дида мешавад. Вай ба нақшаҳои Конгресси миллии Ҳиндустон ва андешаву тарзи зиндагии Маҳатма Ганди шинос буд. Аввалин сарвазири Ҳиндустони озод Ҷавохирлол Нехру (1889-1964) аз ҳунару истеъдоди ғавқуллодаи Амрита Шергил боҳабар ва мафтунӣ ҳунари ӯ шуда буд. Нехру ва Амрита Шергил бо ҳам як дафъа моҳи октябри соли 1940 вохӯрданд. Назаре ҳаст, ки тасвирҳои Амрита ҳатто барои истифода дар таблиғи нақшаҳои ҳизби Конгресс истифода шуданд. Аҷиб ин аст, ки бо вучуди бо Ҷавохирлол Нехру аз наздик шахсан шинос будан Амрита ҳеҷ гоҳ портрети Нехуро нақшидааст.

Эҷодиёти Амрита Шергил, ки омезиши унсурҳои хоси санъати миллии ҳиндустонӣ ва санъати рассомии нави аврупоии асри XX мебошад, дар Ҳиндустон падидаи ғайриоддӣ аст [94].

Давлати Ҳиндустон осори Амрита Шергил, осори ин рассоми номиро ҳамчун мероси фарҳангии миллат эълон кардааст, ки аксари онҳо дар Галереяи миллии санъати муосир дар Деҳлӣ маҳфузанд. Яке аз роҳҳои шаҳри Деҳлии Навро ба ифтихори Амрита Шергил номгузорӣ кардаанд ва яке аз тасвирҳои ӯ бо номи "Занони теппа" дар маркаи почтаи Ҳиндустон соли 1978 нашр шудааст. Маркази фарҳангии Ҳиндустон дар шаҳри Будапешт ҳамчун "Маркази фарҳангии Амрита Шергил" маълум мебошад. Соли 2013 ба муносибати 100-солагии Амрита Шергил аз тарафи ЮНЕСКО соли байналмилалӣ Амрита Шергил эълон шуда буд.

Ҳунари тасвирофарии Амрита Шергил ба дигар наслҳои рассомони ҳиндӣ таъсир гузоштааст. Тасвирҳои ӯ дар бораи вазъи занони Ҳиндустон дар ин мамлакат эътибори махсус доранд. Аврупоӣҳо ба тасвирҳои Амрита нигоҳ карда, ҳамон вақт, яъне вақте ки Ҳиндустон ҳанӯз мустамликаи Англия буд, ҳулоса кардаанд, ки ҳиндуҳо низ баробар ба рассомони аврупоӣ ҳунари волои тасвирофарӣ доранд. Тасвирҳои Амрита Шергил ҳамчун моли пурқимати мардуми Ҳиндустон доништа шудааст ва мувофиқи қарори ҳукумати ин мамлакат набояд ба хориҷа фурӯхта шаванд. Лекин ҳаводорони ҳунари ӯ на камтар аз 10 тасвири ӯро харида, ба хориҷи Ҳиндустон бурдаанд. Дар соли 2006 яке аз тасвирҳои ӯ бо нархи 6,9 миллион фунт фурӯхта шудааст, ки ин маблағи кам нест. Дар соли 2018 дар Мумбай як расми қашидаи Амрита Шергил бо номи "Духтаре дар либоси қабуд" дар музояда ба маблағи 18,69 миллион рупия фурӯхта шуд. Умуман, тасвирҳои Амрита Шергил, хусусан портретҳои, ки ӯ қашидааст, бо

нархи бисёр баланд харидорӣ мешаванд. Дар Ҳиндустон, аз ҷумлаи занҳои расом ягон нафаре нест, ки қимати тасвирҳои баробар ба қимати тасвирҳои Амрита Шергил бошад. Ин худ шояди он аст, ки Амрита Шергил дар умри хеле кӯтоҳаш тавонистааст ба воситаи тасвирҳои эҷод кардааш чанд саҳифаи фарҳанги навини Ҳиндустонро рангину хотирмон кунад. Ҳамин тариқ, Амрита Шергил дар таърихи санъати расомии Ҳиндустон дар замони нав машҳуртарин ва маҳбӯбтарин расоми Ҳиндустон аз ҷумлаи занҳо шинохта мешавад. Профессор Рой К. Кравен дар инкишофи санъати расомии Ҳиндустон дар замони нав маҳкеи махсус доштани ҳамагӣ ду расомро ёдовар шудааст, ки якеаш мазҳз Амрита Шергил мебошад: “Амрита Шергил (1913-1941) ва Чаминӣ Рой (1887-1972) ду расоми соҳибэътиборе мебошанд, ки дар миёнаи асри XX ба ҳаракати санъати муосир маъно ва қувват бахшиданд” [8, 245].

Ба тасвирҳои Амрита Шергил - ин расоми навоар нигоҳ карда, собит кардан душвор нест, ки Амрита Шергил қаҳрамонҳои қадимаи афсонавӣ ривоятиро, ё дигар аркони баландмақому маъруфро не, балки ҳамзамонҳои воқеии худро, аҳли меҳнатро, намоёндогони кастаҳои поёнӣ ва аҳли деҳаҳоро тасвир намудааст. Аз он вақте ки давлати Советӣ бунёд шуда буд, ҳар он шахсе аз Ҳиндустон ва на танҳо аз Ҳиндустон, балки аз қадом кишваре, ки бошад ва хоҳ расом асту хоҳ нависанда, ё ягон шахси дигар чун ғами мардуми оддӣ, ғами мардуми бенавою беҳуқуқро ҳӯрад ва зиндагашонро тасвир намояд, мегуфтанд, ки ӯ хатман зери таъсири ғояҳои болшевикҳо мондааст. Шоир, нависанда ва расоми шӯҳрати ҷаҳонӣ дошта Равиндранатх Тҳакур (1861-1941), ки ба ҷандин мамлакатҳои ҷаҳон сафар карда буд, оид ба мамлақати шӯроҳо на дар зери фишори касе, балки бо амри дили худ асаре бо номи “Мактубҳо дар бораи Россия” навишта, оид ба пешравию ободиву оромии ин сарзамин бо назари нек нигоҳ кардааст. Ёдовар мешавем, ки ба Равиндранатх Тҳакур ҳанӯз соли 1926 дар шаҳри Берлин аз ҷониби А. В. Луначарский барои дидан аз давлати шӯроҳо даъватнома дода шуда буд, ки аз мамлақати шӯроҳо дидан кунад Амрита Шергилро болшевикҳо не, балки мушоҳидаҳои ҳаррӯзааш, муҳаббати хос ба ватани падариаш ва аз ҳама муҳим дараҷаи баланди инсондӯстиаш раҳнамо буданд.

Дигар ҷунин расоми машҳури Ҳиндустон Макбул Фидо Ҳусейн мебошад, ки ўро Пикассои ҳиндустонӣ меноманд, 17 сентябри соли 1915 дар шаҳри Пандҳарпури вилояти Солапур, музофоти Маҳараштра дар оилаи Сулаймонӣ Боҳра ном шахс таваллуд шудааст. Падари Ҳусейнро шӯғлаш муҳосибӣ буд ва ӯ меҳост, ки писараш ба тичорат машғул шавад. Вале писар касби дигарро интихоб кардааст. Ў аввал дар таълимгоҳи Барода бо омӯзиши тасвиркашӣ ва хушнависӣ машғул шуда, пас ин ҳунарро дар Академияи санъати сер Чамсетҷӣ Љичибойи такмил додааст. Фаъолияти расомиашро Ҳусейн аз кашидани овезаҳо барои кинотеатрҳои шаҳри Мумбай (ҳоло Ченай) оғоз намудааст. Пас, барои ба даст даровардани даромадҳои иловагӣ боз ба қорҳои дигар низ машғул шудааст, ки онҳо ҳам ба ягон шакле ба расмкешӣ алоқаманд буданд. Бояд ҷунин далели тааҷҷубоварро гуфт, ки Макбул Фидо Ҳусейн бо вучуди ин қадар дар тасвиркашӣ машҳур шуданаш, дар ягон мактаби махсуси соҳаи санъати расомӣ маълумоти расмӣ нагирифтааст.

Дар солҳои сивуми асри XX дар Ҳиндустони мустамликавӣ як гурӯҳ ҷавонони расом тасмим гирифта буданд, ки ҳамон анъанаҳои миллии Ҳиндустонро, ки дар фаъолияти мактаби машҳури расомии Бангола нақши қавӣ ҷой дошт, онҳоро шикаста, авангардҳои Ҳиндустонро пайравӣ кунанд. Ҳусейни ҷавон ба ҳамин авангардҳо ҳамроҳ шудааст ва аввалин расми кашидаи худро дар сари роҳе истода ба арзиши ҳамагӣ 10 рупия фурӯхтааст. Ҳамин услуби нав, ки бештар номи модернизмро гирифтааст, услуби махсуси Макбул Фидо Ҳусейн шудааст. Ин услубро садҳо расомони дигари Ҳиндустон, дар асри гузашта ба қор бурдаанд ва имрӯзҳо ҳам пайравони ин усул қам нестанд.

Макбул Фидо Ҳусейнро қабл аз ҳама он тасвирҳое, ки ӯ имконият пайдо карда, ба намоиш мегузошту онҳоро журналистону муҳаққиқони санъатшинос шарҳ медоданду таълиф мекарданд, машҳур намудаанд. Аввалин намоиши асарҳои ӯ аз ҷониби Ҷамъияти расомии шаҳри Бомбей дар соли 1947 ташкил карда шуда буд, ки баъд аз ҳамин намоиш Макбул Ҳусейн

ба гурӯҳи рассомони пешрафтаи Бомбей пазируфта шуд. Ӯ худ яке аз муассисони гурӯҳи рассомони пешқадами Бомбей буд.

Нахустин намоиши шахсии тасвирҳои Мақбул Фидо Ҳусейн соли 1952 дар Аврупо дар Сюрих-калонтарин шаҳри Швейтсария, баргузор шуддааст. Пас тасвирҳои ӯ дар худи ватани рассом-Ҳиндустон, пас дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (Ню Йорк, 1964) ва дигар шаҳрҳо намоиш дода шуданд. Дар соли 1955 ҳукумати Ҳиндустон ба рассом яке аз мукофотҳои олии граждании Ҳиндустон “Падма Шрӣ”-ро додааст. Мақбул Фидо Ҳусейн аз ҷумлаи камтарин шахрвандони Ҳиндустон аст, ки барои хизматҳояш дар санъати рассомӣ соҳиби се баландтарин ҷоизаи ҳукумати Ҳиндустон, аз ҷумла “Падма Шрӣ”, “Падма Бҳушан” ва “Падма Вибҳушан” шудааст.

Ҳусейн дар соли 1971 дар биенналеи (як навъ намоиши рассомӣ) Сан-Паулуи Бразилия, ҳамроҳи Пабло Пикассо меҳмони махсус буд. Воҳӯрӣ бо Пикассо дар тақмили услуби тасвиркашии Мақбул Фидо Ҳусейн, албатта, нақш дорад. Ҳусейн тасвирҳо офарида, сол то сол бештар машҳур шудан мегирад, лекин боз ӯ корҳои низ кардааст, ки боиси ташвишҳои зиёде дар фаъолияти тасвиروفарияш шудаанд. Ҳусейн рассоми мусулмон бошад ҳам, баъзе расмҳо кашидааст, ки дар онҳо Олиҳаҳои ҳиндуҳо - Дурга, Лакшмӣ ва Сарасватӣ бараҳна дида мешаванд. Ин гуна расмҳои ӯ боиси ҳашму ғазаби зиёди созмонҳои ифротии ҳиндуҳо гардид [10]. Ҳусейн ин расмҳоро дар соли 1970 кашида буд, аммо онҳо дар маҷаллаи “Фалсафаи андеша” (“Vichar Mimansa”) танҳо дар соли 1996 нашр шудаанд. Ин гуна муносибат бо олиҳаҳои ҳинду, тавре аз ҷониби ҳиндumāзҳабҳо садо медиҳад, эҳсосоти динии ҳиндуҳоро таҳқир мекунад. Маҳз барои ҳамин тариқа амалҳо аз соли 1990 инҷониб ба муқобили Мақбул Фидо Ҳусейн маъракаи эътирозӣ оғоз шуда буданд ва ин эътирозҳо пайиҳам такрор шудан гирифтанд. Дар солҳои 1990-2005 муқобили ин рассом 8 парвандаи ҷиноӣ кушода шуд. Лекин Додгоҳи олии Дехлӣ ба ин шикоятҳо ҷинос шуда, ба хотири эҷод нашудани ҳусумат байни ҳиндуҳо ва мусулмонҳо ба муаллифи ин тасвирҳо ҷазо доданро лозим надонист ва дидани ин масъала то ба охир нарасида, қатъ гардид. Сарфи назар аз он, ки рассом аз ҳиндumāзҳабон узр пурсидааст ва Додгоҳи олии Ҳиндустон ӯро сафед кардааст, таъқиби рассом қатъ нашуд. Дар охир, соли 2006 Мақбул Фидо Ҳусейн ҷун мебинад, ки ба ҷонаш ҳиндуҳои радикалӣ дақиқ қасд карда истодаанд, маҷбур тарки ватани худ менамояд. Ҳамин тариқ, ин рассоми аллақай қариб тамоми умрро ба поён расонда, ки он вақт 91 сола буд, аз Ҳиндустон фирор карда, ба Аморати Муттаҳидаи Араб меравад. Дар он ҷо зиндагӣ карда, ҷун пештар касбашро идома медиҳад. Соли 2010 ба ӯ муяссар мешавад, ки шаҳрвандии давлати Қатарро гирад. Ҳамзамон ӯ зуд-зуд ба Лондон сафар мекард ва ниҳоят 9 июни соли 2011 Мақбул Фидо Ҳусейн дар Лондон дар синни 95-солагӣ бар асари сактаи қалб аз олам даргузашт. Ӯ чанд моҳ дар шифохонаи шоҳаншоҳии Ройал Бромптон дар Лондон бемор буд. 10 июни соли 2011 рассомро дар қабристони Бруквуд ба хок супориданд.

Мақбул Фидо Ҳусейн соҳиби шаш фарзанд буд. Аз фарзандонаш ҳатто як нафарашонро ҳам ӯ ба санъаткор шудан тавсия надидааст. Ва онҳо агар рассом шудан мехостанд ӯ, намехостаст монеа шавад. Вақте писари калониаш Шамшод ба тасвиркашӣ каме шавқ пайдо мекунад, падар ба ӯ баъзе маслиҳатҳо додааст. Аз ҷумла гуфтаст, ки қабл аз ҳама ӯ дар саросари Ҳиндустон сафар намояд ва дар ҳама самтҳои ҳунари рассомӣ зиёд машқҳо кунад. Ба писари хурдиаш Увайс низ ҳамин гуна маслиҳатҳо додааст, вале маълум мешавад, ки писарон он қадар майли ҷун падарашон рассом шуданро надидаанд. Мақбул Ҳусейн ба ҷуз аз наққошӣ ва кино боз ба шеърӣ низ машғул шудааст. Ба ашъори ҷунин шоирони забардасти урду ба мисли Мирзо Асадулло Ғолиб (1797-1869), Ҷуш Малиҳабодӣ (1898-1982) ва Муҳаммад Иқбол (1877-1938) ҷинос буд ва ба назми онҳо тавачҷуҳи хос дошт. Вай ғайр аз шуғли расмкашӣ боз ба забонҳои урду ва англисӣ шеърҳо низ эҷод кардааст. Лекин Мақбул Фидо Ҳусейнро қабл аз ҳама касби тасвиркашӣ машҳур кардааст, лекин боз ҳамчун коргардон низ фаъолият доштааст ва якчанд филмҳоро ба навор гирифтааст.

Пас аз соли 1947, яъне пас аз озод шудани Ҳиндустон, аз асорати дусадсолаи Британияи Кабир, услуби асарофари Мақбул Фидо Ҳусейн дигар мешавад. Вай услуби кубизмро (як ҳаракати модернистӣ дар санъат) интиҳоб мекунад. Аз ин ҷост, ки ба ӯ лақаби "Пикассои

Ҳиндустон"-ро додаанд. Тавре борҳо иброз шудааст, ҳамаи тасвирҳои ӯ, ки бо услуби кубистӣ эҷод шудаанд, ҳар навъ эҳсоси даркро ба вучуд меоранд. Мазмунҳо тезу тунд, хандаовар, гоҳе чиддӣ ва ҳатто торику дилгиру мушқилфаҳм ҳам ҳастанд. Боре аз ӯ пурсиданд, ки дар атрофи расмҳои ӯ ҳамеша баҳсу мунозира вучуд дорад ва назарҳо як хел нестанд, ҳатто баъзе тасвирҳои ӯро фаҳмидан душвор аст. Чаро ин тавр? Рассом чунин ҷавоб додааст: «Ин санъати муосир мебошад. Барои фаҳмидани ин вақт лозим аст. Охир, демократия вучуд дорад. Ҳар кас дар тасвиркашӣ ва ҳар кас дар фаҳмиши он ҳуқуқ дорад. Ин гуна кор дар ҳама ҷо рӯй медиҳад. Ин дар ҳар даври замон рӯй додааст. Ҳар вақте ки ягон чизи нав рӯй медиҳад, хеле кам одамон инро зуд мефаҳманд». Агар ба мавзӯҳои тасвирҳои Мақбул Фидо Ҳусейн нигарем, онҳо хеле гуногун мебошанд. Аз чехраҳои маъруф то мазмуни ҳамосаҳо, аз ҳаёти шаҳр то зиндагии деҳоти Ҳиндустон. Вале тавре ишора кардем, тасвирҳои кашидаи ӯ бениҳоят ғайриоддӣ ба назар мерасанд ва даркашон он қадар осон нест, лекин нарҳашон бошад дар музоядаҳо миллионҳо долларро ташкил медиҳанд. Чунончи чунин тасвири вай ба номи "Овозҳо" дар яке аз музоядаҳо ба маблағи рекордии 2,5 миллион доллар фурӯхта шуд.

Эҷодиёти Ҳусейн - ин «Пикассои ҳиндӣ» на танҳо дар Ҳиндустон, балки берун аз он ҳам машҳур аст. Фаъолияти эҷодии ӯ бештар аз 60 солро ташкил медиҳад. Замони тасвиروفарии Ҳусейн дар Ҳиндустони мустамликавӣ оғоз ёфта, дар замони сохибистиклол шудани Ҳиндустон идома ва такмил ёфтааст.

Тасвирҳои Ҳусейн дар хориҷи Ҳиндустон дар муқоиса бо тасвирҳои дигар рассомони ҳиндустонӣ арзиши бештар доранд. Чунончи дар моҳи марти соли 2008 дар музоядаи Кристи дар Ню Йорк тасвири кашидаи ӯ бо номи "Ганга-Ямуна" ба маблағи 1,6 миллион доллар фурӯхта шуд. Дар моҳи сентябри соли 2020 яке аз тасвирҳои кашидаи ӯ бо номи "Овозҳо" дар музояда ба маблағи рекордии 2,5 миллион доллар ба савдо рафт.

Саҳми Мақбул Фидо Ҳусейнро дар инкишофи санъати рассомии давраи нав ба инобат гирифта, ӯро сазовори чандин ҷоизаҳои баланд доништаанд. Ин рассоми сермаҳсул бо ҳамон тасвирҳое, ки дар мавзӯҳои гуногун вобаста ба завқу талаботи вақт эҷод кардааст ба гирифтани ҷоизаҳо ва унвонҳои зерин ноил шудааст:

Ҷоизаи "Падма Шри" дар соли 1966, ҷоизаи "Падма Бхушан" дар соли 1973, ҷоизаи "Падма Вибхушан" дар соли 1991 (ҷоизаҳои баланди ҳукумати Ҳиндустон), ҷоизаи Раҷа Равӣ Варма 2007 аз Ҳукумати музофоти Карала. Доктори фаҳрии Донишгоҳи Банорас Ҳинду, Ҷамияи Миллияи Исломия, Донишгоҳи Калкутта ва Донишгоҳи Майсур. Ҷоизаи миллии санъат, Ҷоизаи Академияи Лалит Кала, Ҷоизаи Адитя Викрам Бирла Калашиқкар барои комёбиҳои беназир. Ҷоизаи миллии барои филми «Бо чашми рассом».

Мақбул Фидо Ҳусейн ҳамчунин аз ҷониби Маркази шоҳии пажӯҳишҳои стратегии исломӣ, воқеъ дар Аммон, ба фехристи 500 мусулмони бонуфузи ҷаҳон шомил шудааст. Ӯ ҳамчунин дар ҷашнвораи синамои Берлин барои филми "Бо чашми рассом" ба гирифтани ҷоизаи "Хирси тиллоӣ" ноил шуд.

Мақбул Фидо Ҳусейнро дар асри XX яке аз бузургтарин ва баҳсбарангезтарин рассоми Ҳиндустон мешуморанд. Вай бо тасвирҳои худ дар услуби кубистӣ хеле машҳур аст. Ин тасвиркаш аз ҷумлаи ҳамон рассомони ҳиндустонӣ мебошад, ки осораш дар сатҳи байналмилалӣ эътироф шудааст.

Ба маҳсули қалам ва тарзи тасвиروفарию мазмундиҳии Мақбул Фидо Ҳусейн барин рассомони Ҳиндустон нигоҳ карда метавон гуфт, ки истеъдоди бадени Ҳиндустон имрӯз хеле ривоч ёфтааст. Рассомони Ҳиндустон намояндагони мактабу равияҳои гуногун мебошанд. Албатта, ба ғайр аз ин рассомони намоён, ки нисбат ба онҳо каме маълумот додем, дар замони муосир дар Ҳиндустон боз рассомони боистеъдоди шухратёфта кам нестанд. Аз ҷумлаи онҳо рассомон Чагганат Пол, Амит Бхар, Бҳашкар Лахирӣ, Уша Шантарам, Кришна Ашока, Винита Дасгупта, Нишант Данге, Арчан Найр ва Шайх Адибро номбар кардан мумкин аст.

Ҳамин тарик, дар раванди таърих, дар замони нав, дар Ҳиндустон мо метавонем бо фаъолияти бисёр рассомони боистеъдод шинос шавем, ки тасвирҳои онҳо ҷавобгӯи заводи баланди санъатдӯстони имрӯз мебошанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Алпатов М.В. Всеобщая история искусств. Том I / М.В. Алпатов. – М., - Л. 1948. – С. 260-277.
2. Амрита Шергил / Ф. Богданов. – БСЭ, том 29. – С.1135-1136.
3. Культура современной Индии. М., 1966. 216 с.
4. Milo C. Beach, Eberhard Fisecy, B. N. Gosvamy. Masters of Indian Painting. New Delhi, 2015. Pft 1, 427 p.
5. Ольденбург С. Ф. Культура Индии / С. Ф. Ольденбург. – Москва: Наука, 1991. – 280 с.
6. Потапенко С. И. Изобразительное искусство Индии. Новое и новейшее время / С.И. Потапенко. – Москва: Наука, 1981. – С. 82.
7. Рачабов Ҳ. Санъати Ҳиндустон / Ҳабибулло Рачабов. – Душанбе, 2024.
8. Roy C. Craven. Indian Art. London, 2007, page 245, 256 с.
9. Шептунова И. И. Обониндронатх Тагор и Нондолал Бошу – художники Бенгальского Возрождения / И.И. Шептунова // Искусство Индии. М., 1969. – С. 189-207.
10. <https://www.risunoc.com/2022/04/iskusstvo-v-indii-zhivopis-skulptura-arhitektura.html>

ДУ НАМОЁНТАРИН МУАРРИФГАРИ САНЪАТИ РАССОМИИ ҲИНДУСТОН ДАР ЗАМОНИ НАВ

Санъати рассомии Ҳиндустон, ки оғози худро аз замонҳои қадим гирифтааст, бо бисёр рассомони номии гузаштаву имрӯзаи худ ифтихор мекунад. Равиндранатх Тҳакур, Обиндранатх Тҳакур ва мисли инҳо бо тасвирҳои ҷолибашон дар ин мамлакат ва берун аз он хеле машҳур шудаанд. Дар мақолаи фавқ суҳан дар бораи ду рассоми машҳури Ҳиндустони муосир – Амрита Шергил ва Мақбул Фидо Ҳусейн меравад, ки яке дар асри XX ва дигаре дар асрҳои XX ва XXI умр ба сар бурдааст. Осори ин ду намояндаи фарҳанги Ҳиндустон дар бисёр номҳои байналмилалӣ таваҷҷуҳи ҳазорҳо зебопарасторону муҳаққиқони санъати рассомиро ба худ ҷалб карда, баҳои баланд гирифтааст. Миёни ҳазорҳо рассомони бомаҳорати Ҳиндустон инҳо бо он фарқ мекунанд, ки ҳар кадом мактаби хоси худро доранд. Имрӯзҳо садҳо рассомони ҷавоне, ки тоза ба олами тасвирифари ворид шудаанд ин рассомони номиро тақлиддоранду пайравӣ мекунанд. Инкишофи санъати рассомии Ҳиндустонро дар замони муосир бе фаъолияти ҳамин ду қаламкаши муъҷизакор тахмин кардан мушкул аст.

Вожаҳои калидӣ: асри XX, санъати рассомӣ, Амрита Шергил, Мақбул Фидо Ҳусейн, Ҳиндустон, тасвир, Бичитр, бозгашт, Нондолал Бошу, симо, мактаби рассомии муғул, тасвирҳои ғорҳои Ачанта.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рачабов Ҳабибулло - д.и.ф., профессор, сарҳодими илмӣ Шуъбаи Осиеи Ҷануби Шарқии Институти омӯзиши масъалаҳои Осие ва Аврупои АМИТ. Тел. 907-96-30-00 E-mail: rajabov_h@yahoo.com

ДВА САМЫХ ВЫДАЮЩИХСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ИНДИЙСКОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НОВОЕ ВРЕМЯ

Индийское изобразительное искусство, берущее свое начало с древних времен, гордится многими именитыми художниками прошлого и настоящего. Равиндранатх Тхакур, Обиндранатх Тхакур и им подобные стали очень известны своими привлекательными изображениями в этой стране и за ее пределами. В данной статье рассказывается о двух самых

известных художниках современной Индии-Амрите Шергиле и Мабуле Фидо Хусейне, один из которых жил в XX веке, а другой в XX и XXI веках. Эти два представителя индийской культуры привлекли внимание тысяч художников и искусствоведов на многих международных выставках и получили высокую оценку. Среди тысяч квалифицированных художников Индии они выделяются тем, что у каждого из них есть своя уникальная школа. Сегодня сотни молодых художников, которые только что вошли в мир искусство, подражают этим знаменитым художникам и следуют за ними. Вне деятельности этих двух волшебных мастеров кисти нельзя представить развитие искусство Индии в современном периоде

Ключевые слова: Искусство живописи, Амрита Шергил, Макбул Фидо Хусейн, Индия, изображение, Бичитр, возрождение, Нондолал Бошу, портрет, школа живописи великих моголов, картины пещер Аджанты.

Сведения об авторе: Раджабов Хабибуло– доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Отдела Юго-Восточной Азии Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ. Тел. 907-96-30-00. E-mail:rajabov_h@yahoo.com

TWO OF THE MOST PROMINENT REPRESENTATIVES OF INDIAN FINE ART IN THE NEW ERA

Indian fine art, which dates back to ancient times, is proud of many famous artists of the past and present. Ravindranath Thakur, Obindranath Thakur and the like have become very famous for their attractive images in this country and beyond. This article tells about two of the most famous artists of modern India -Amrit Shergil and Mabul Fido Hussein, one of whom lived in the twentieth century, and the other in the twentieth and twenty-first centuries. These two representatives of Indian culture have attracted the attention of thousands of artists and art critics at many international exhibitions and have been highly appreciated. Among the thousands of qualified artists in India, they stand out because each of them has their own unique school. Today, hundreds of young artists who have just entered the world of art are imitating and following these famous artists. Outside of the activities of these two magical masters of the brush, it is impossible to imagine the development of Indian art in the modern period.

Keywords: Art of painting, Amrita Shergil, Maqbool Fido Hussain, India, image, Bichitr, restoration, Nondolal Boshu, portrait, Mughal school of painting, paintings of Ajanta caves.

Information about the author: Rajabov Khabibulo – Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher of the Southeast Asia Department of the Institute for the Study of Asian and European Problems of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel. 907-96-30-00

ЗАБОНШИНОСИ

ТДУ: 891. 550.09+491. 550-2

КОРБУРДИ ИБОРАҲОИ ИСМИИ ИЗОФИИ ҚОЛАБИ ИСМУ СИФАТИ АСЛӢДАР РОМАНИ «ДУХТАРИ ОТАШ»- И ҶАЛОЛ ИКРОМӢ

Қудирова С. А.¹
Камолиён Ё.²

Таҳқиқи вижагиҳои наҳвии забони тоҷикӣ аз вазифаҳои мубрам ва зарурии муҳаққиқон буда, он бояд на танҳо дар асоси қонун ва қавоиди дастурҳои қадима сурат бигирад, балки дар асоси таъба намунаҳои осори манзум ва мансури адибони классик ва муосири тоҷик анҷом бипазирад. Адибон имконоти мухталифи забони зинда ва гуфтугӯии муҳити зиндагӣ ва замони худро бо камоли маҳорат ба ҳисоб мегирифтанд ва дар ҷодаи эҷод он дурдонаҳоро мавриди корбурд қарор медоданд.

Наҳв дар системаи грамматикӣ забон ҷои асосиро ишғол менамояд, чунки вай воҳидҳои забониро фаро мегирад, ки барои баёни маълумот, таъмини муошират ва муносибати одамон хидмат мекунад. Инчунин наҳв ҳамон қисми грамматика аст, ки дар бораи банду баста ҷумлаҳо, қоидаҳои сохта шудани онҳо, ибораҳо ва дар бораи қонунмандии нутқ маълумот медиҳад.

Ибора дар ташкили воҳиди асосии муҳаббат – ҷумла нақши муҳим дорад ва маҳз ибораҳои ба суҳан ҷаззобият дода, нутқро пуртаъсиру гуворо месозанд.

Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои исмии изофии қолаби исму сифати аслӣ дар забони адабии тоҷик ва масоили мубрам ва камомӯхташудаи илми забоншиносӣ буда, таҳқиқи он ба рушди минбаъдаи забоншиносии тоҷик ва ғановати забони адабӣ низ шароити мусоид фароҳам меорад.

Забоншиносии тоҷик ба дидгоҳи назари забоншиносии рус академик В. В. Виноградов таъба карда, дар бораи ибора, наваҳо ва вижагиҳои он пажӯҳишҳои муҳимро анҷом доданд, ки дар ин замина метавон аз мақолаву рисолаҳои Б. Ниёзмӯҳаммадов, С. А. Арзуманов, Д. Тоҷиев, Н. Маъсумӣ, А. Мирзоев, С. Абдурахимов, М. Н. Қсимова, Б. Камолиддинов, Д. Хоҷаев, Ш. Кабиров, Ҳ. Маҷидов, Р. Ғаффоров, С. Қурбонов, Ҳ. Камолов ва дигарон ёд кард.

Дар забоншиносии тоҷик бори аввал аст, ки вижагиҳои наҳвии ибораҳои исмии изофии қолаби исму сифати аслии романи «Духтари оташ»- и Ҷалол Иқромӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Мо дар ин мақола мулоҳизаҳои худро оид ба мавқеи корбурд ва хусусиятҳои наҳвии истифодаи ибораҳои исмии изофии қолаби исму сифати аслӣ дар романи «Духтари оташ»- и Ҷалол Иқромӣ мухтасар баён хоҳем намуд.

Сифатҳои дараҷаи олӣ ва оддӣ ба исм ғайр аз изофат бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ низ тобеъ мешаванд, вале ҷузъҳои ибораҳои қолаби исму сифати аслӣ бештар ба тавассути бандаки изофӣ алоқаманд мешаванд. Хусусан сифатҳои дараҷаи муқоисавӣ танҳо ба воситаи бандаки изофӣ ба исм тобеъ гардида, муносибати атрибутиро бо тобишҳои гуногуни ранг, ҳаҷм, ҳолат, аломати физикӣ ва масоҳавӣ, ҳосияти зоҳирӣ ва ботинӣ мефаҳмонанд. Гуногунмаъноии ибора ба гуногунии маънои луғавии ҷузъҳои он вобаста аст.

Маъноҳои гуногунро ифода намудани ибораҳои исмӣ нишон медиҳад, ки дар романи «Духтари оташ» - и Ҷалол Иқромӣ ибораҳои исмии бо сифати аслӣ вобаста ба ҷузъҳо хеле сермаъно мебошанд. Аз ин лиҳоз ибораҳоро аз рӯи маъноҳояшон ба гурӯҳҳо ҷудо намуда аз назар мегузаронем.

Сифати аслӣ ҳамчун ҷузъи тобеи ибора ба ҳамаи гурӯҳҳои исмҳо алоқаи грамматикӣ баста муносибати атрибутивиро бо тобишҳои гуногун мефаҳмонад:

а) аз ҷиҳати аломати зоҳирӣ; б) аз ҷиҳати хислати ботинӣ; в) аз ҷиҳати ҳолат; г) аз ҷиҳати хислат; ғ) аз ҷиҳати ҳаҷму андоза, д) ибораҳои ифодакунандаи дорой.

Берун аз ин шаклҳои синтаксисӣ доираи сермаъноии калимаи мазкур тангтар мегардад, аз ин рӯ дар таркиби чунин қолабҳои муайянкунандагӣ омӯзиши ин ҳодисаи забонӣ бамаврид мебошад [1, 24].

Аз маводи дарихтиёрдошта, мо аз романи «Духтари оташ»- и Ҷалол Иқромӣ 183 ибораи изофии исму сифати аслиро пайдо намуда мавриди пажӯҳиш қарор додем.

1. Ибораҳои ки аломати зоҳирии ашёро нишон медиҳанд:

Ибораҳои исмӣ бо сифати асли, ки ҷузъҳо ба воситаи изофат алоқаманд гаштаанд, дар романи «Духтари оташ» - и Ҷалол Иқромӣ муносибати муайянкунандагӣ (атрибути) - ро бо тобишҳои зиёди маъноӣ ифода месозанд, мисол: Ҷузъи асосии ибора исми шахс, ашё, гиёҳ, гул, парранда, ҳашарот, ҷузъҳои одам ва ғайра калимаи эзоҳдиҳанда сифати аслии ифодакунандаи ранг, аломати зоҳирӣ буда, дар ин навъи ибораҳо аломати зоҳирии шахс, ашё ифода ёфтааст. Мисол: мӯйҳои сафед, шоли кӯҳна, шоли сиёҳ [14, 5], абрувони сафед [14, 6], куртаи чити гуланор [14, 7], сатини сиёҳ [14, 7], марди фарбеҳ [14, 7], марди кӯса, марди хандонрӯй, марди чашмтанг [14, 7], хуми сафолин, офтобаи ҷӯяни [14, 9], чашмони камнур, духтари гандумгун, [14, 9]. (9), абруи сиёҳ [14, 9], себи сурх [14, 9], бинии пучук [14, 32] ва ғайраҳо.

Ҷузъи асосии ибора исми **абрувон**, яъне як ҷузъи исми шахс, абрувони одам, исми ҷамъ, калимаи эзоҳдиҳанда (ҷузъи тобеъ) сифати аслии ифодакунандаи ранг **сафед**, аломати зоҳирӣ буда, дар ин навъи ибораҳо аломати зоҳирии ашё ифода ёфтааст. Мисол: ...Дигар рӯйи калон ва пажмурдаи ӯ, манаҳи хамгашта, чашмони камнур ва **абрувони сафеди** овезоншудаи ӯро тинҳон намекард [14, 6].

Вожаи асосӣ **сатин**, як намуди матоъ бо сифати аслии **сиёҳ** ба воситаи бандаки изофӣ алоқаманд гашта аломати зоҳирии ашёро нишон медиҳанд: **сатини сиёҳ**. Мисол: *Вай духтарчае буд тақрибан дувоздаҳсола, ки дар тан куртаи чити гуланор, дар сар каллапӯши тилтакаши сатини сиёҳӣ, дар по кафии нимдошти духтаракона дошт* [14, 7].

Дар ҷумлаи фавқ ду ибора бо сифати аслӣ, ки ҷузъҳо ба воситаи изофат алоқаманд гаштаанд, муносибати муайянкунандагӣ (атрибутӣ) - ро бо тобишҳои зиёди маъноӣ ифода месозанд. Мисол: *Як занакӣ паҳлавонҷусса, қадбаланд ва чорпахлӯ буда, бо дасту пойҳои калони баҳодуруна, рӯи дарози аспмонанд, лабҳои ғафси чаппа гаштагӣ, бинии пучуқ ва чашиҳои реза, ки тамои баръакси рӯи дарозаи буд, даромада омад* [14, 32].

Ҳоло дар рӯи яке аз он суфачаҳо худӣ оқсақоли гузар, **марди фарбеҳ**, кӯса, хандонрӯй, чашитанг бо писарбачаи панҷ-шаҳсола бозӣ карда менишаст [14, 7]. Вай духтаре буд гандумгун, бо чаши абрӯи сиёҳ ва лабу даҳони мисли ғунча зебо, бо рухҳои мисли себи сурх тар ва тоза, бо сари дили баланд ва дасту пойи ҷаққон ва серҳаракат [14, 9]. **Марди миёнсини** якҷашма, ки дар тан фақат як **куртаэзори қаламӣ** ва дар сар кулоҳмонанд як тоқии даридагӣ дошт, ба вай салом доду дарвозаро аз пасаш пӯшида, занҷир кард. [14, 203].

Ибораҳои исму сифатро аз рӯи тобишҳои нозуки маъноӣ наметавон бо дигар навъи ибораҳои исмӣ қиёс кард, зеро «аломатҳои хоси он одатан дар дохили ибора равшан зоҳир мегардад» [13, 8-9].

Ибораҳои ҷузъи асосиашон исми шахс, хос ва ҷузъи тобеашон сифати аслии ифодакунандаи аломати хоси инсон аст бо семантикаи худ ҷунонҷӣ, дар ибораҳои аруси нозанин [14, 72], духтари нозанин, марди хушсурат, сифатҳои ифодагари симои зоҳирии исм (шахс) мебошанд.

2. Ибораҳои ифодакунандаи хислати ботинӣ

Дар романи «Духтари оташ» -и Ҷалол Иқромӣ ибораҳои мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ҷузъи асосӣ бо исмиҳои *шахс, ҳайвон* исми ҷондор ва ҷузъи тобеашон бо сифати аслии бадрашк, оқипадар, раҳмдил, оқила, нодон, зирак, ва ғайра ифода ёфта, хислати ботинии шахсро ифода менамоянд. Мисол: кампири бадрашк [14, 18], мардаки оқипадар [14, 18], духтари раҳмдил, духтарони боинсоф [14, 44] ва ғайраҳо.

Ҷузъи асосӣ исми шахс **кампири** бо бандаки изофӣ, бо сифати аслии **бадрашк** ибораи **кампири бадрашк** сохтааст: *Кирдорҳои номуносиб, ахлоқи вайрони баъзе оймуллоҳоро шунда, кампири бадрашк дар ғазаб шуда буд ва аз он тоифа ихлосаи монда, набераи худро ба мактаб навода гашта буд* [14, 18]. Дар ҷумлаи фавқ ду ибора бо сифати аслӣ, ки ҷузъҳо ба воситаи изофат алоқаманд гаштаанд, муносибати муайянкунандагӣ (атрибутӣ) - ро бо тобишҳои зиёди маъноӣ ифода месозанд: *Ҳамаи онҳо духтарони раҳмдил ва духтарони боинсоф буда, ҳамаашон аз меҳнати ҳалолӣ худ ризқу рӯзӣ меёфтаанд* [1, 44]. Вай фарзанди **одами косиб**, меҳнатӣ ва ҷӯраи Ака Махсум барин **одами нағз** ва **одами боинсоф**. [1, 187]. Асо аз паси соҳиби хона – мардаки якҷашма, ки дар аввали дидан ба назари кас **одами бадқаҳру бадфеъл** менамуд, ба хона даромад [14, 203]. – Ин гапи **мардҳои бетамиз**, – гуфт Оймулло. [14, 318].

3. Ибораҳои ифодакунандаи ҳолат:

Сифатҳои аслӣ дар ибораҳои исмӣ ҳолати ашёро низ ифода кардаанд: Ҷузъи асосии ибораҳои исмӣ исмиҳои ҷондор, *шахс, ҳайвон, парранда, ҳазанда ашӣ* ва ҷузъи тобеи сифатҳои аслӣ буда, дар ин ибораҳо ҳолати ҷузъи асосӣ ифода мегардад, мисол: **кампири ранҷур** [14, 6], машқоби пир [14, 7], тани гарм [14, 7], кампири бенаво [14, 8], дасти нарма [14, 9], тахонаҳои салқин [14, 14] ва ғайра.

Вожаи асосӣ **кампири** исми шахс бо сифати аслии **ранҷур** ба воситаи **бандаки изофӣ** ибораи исмӣ изофиии бо қолаби исму сифати аслӣ, ки ҳолати ҷузъи асосӣ ифода мегардад, сохтаанд. Мисол: *Кампири ранҷур, ки дар панҷаи дард азоб мекашид, ба зӯр табассуме карду сар ҷунбонид ва худро аз дасти машқоб ҷудо карда, ба даруни дарвоза қадам монд* [14, 6]. Дар романи «Гардиши девбод» -и Абдулҳамид Самад низ ибораи **кампири ранҷур** мавриди истифода қарор гирифтааст, Вожаи асосӣ **кампири** исми шахс бо сифати аслии **ранҷур** ба воситаи **бандаки изофӣ** ибораи исмӣ изофиии бо қолаби исму сифати аслӣ, ки ҳолати ҷузъи асосӣ ифода мегардад, сохтаанд. Мисол: *Магар аз дарду шиканҷа*

раҳидани **кампири ранчур** ва танҳову пурғам хандаовар аст [2, 22]. Сифатҳои асли дар ибораҳои фавқ ҳолати ашёро низ ифода кардаанд: Чӯзӣ асосии ибора исмӣ **тан** ва чӯзӣ тобеъ сифатҳои аслии **гарм** буда, дар ин ибораҳо ҳолати чӯзӣ асосӣ ифода мегардад. Мисол: – Ҳеҷ воқеа не, **тани гарм** бедард намешавад, – гуфт кампир истода [14, 7]. Чӯзӣ асосӣ **таҳхонаҳо** исми ҷамъ, чӯзӣ тобеъ **салқин** сифати асли буда, дар ин ибораҳо ҳолати чӯзӣ асосӣ ифода мегардад. Мисол: *Рӯзона дар хонаҳои калони рӯ ба боло ва ё ки таҳхонаҳои салқин, шабонаҳо ба рӯи шабгаҳ ва бомҳои худ баромада хоб мекард* [14, 14].

Чӯзӣ асосӣ **мард**, исми шахс, чӯзӣ тобеъ **зиндонӣ** ҳолати чӯзӣ асосиро нишон медиҳад. Мисол: *Баъд бо марди зиндонӣ худоҳуфизӣ намуд ва пас аз он ба сӯи дар равон гашид*. [14, 198] ва ғайраҳо.

4. Ибораҳои ифодакунандаи хислат ва хусусият:

Дар романи «Духтари оташ» -и Ҷалол Иқромӣ бештар иборасо мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ба вазифаи чӯзӣ асосӣ исмҳо аз қабилӣ заргар [14, 18], даҳон [14, 22], зан [14, 25], лаб [14, 32] ва ғайра, чӯзӣ тобеъ бо сифатҳои маъноӣ машхур [14, 18], пуртабассум [14, 22], ситорагарм [14, 25], ғафс [14, 32] ва ғайра меоянд. Инчунин бо сифати аслии ифодакунандаи хислату хусусияти одамон ифода ёфта, хусусият ва хислати ашё ё шахсро ифода менамоянд.

Мисол: заргари машхур [14, 18], даҳони пуртабассум [14, 22], зани ситорагарм [14, 25], лабҳои ғафс [14, 32] ва ғайра.

Дар матн **ибора** ифодакунандаи хислату хусусияти одамон буда, хусусият ва хислати шахсро ифода менамоянд. Мисол: *Шавҳари он Оймулло заргари машхур ва аз паси ин касбаи даромади хуб ба даст дароварда серу пур зиндагӣ мекардааст* [14, 18]. *Як зани ситорагарме ба ҳавлӣ даромад* [14, 25].

Чӯзӣ асосӣ **даҳон** исм, чӯзӣ тобеъ **пуртабассум** сифати аслии ифодакунандаи хислату хусусияти чӯзӣ асосиро ифода менамоянд. Мисол: *Абруҳои усмаканидашуда, чашмони сурмагин, рӯҳои бо сурхию ғоза ва бо холҳои сохта зеб додашуда, даҳони пуртабассум, ба ғушҳои ҳалқаҳои «барг», дар ангуштҳои ангуштаринҳои лаълу ёқутин буд* [14, 22].

5. Ибораҳои ифодакунандаи ҳаҷму андоза:

Ибораҳои исмӣ бо сифати асли ҳаҷмро низ ифода кардаанд. Вожаи асосии ин ҳел ибораҳо исмҳои мушаххасмаъно ва чӯзӣ тобеъ сифати аслии ифодакунандаи ҳаҷм мебошанд:

Вожаи асосии ибораҳои номбурда аз исмҳои / *курта* [14, 5], *ҳавлӣ* [14, 7], *чуб* [14, 12], *миён* [14, 23], *гардан* [14, 25], *занак* [14, 31], *рӯй* [14, 32], *кӯтал* [14, 44] ва ғайраҳо, ифода ёфта, чӯзӣ тобеи ибора аз сифатҳое, ки ҳаҷму андозаро нишон медиҳанд, ташкил мегардад: Мисол: Куртаи дароз [14, 24] ҳавлии танг [14, 7], чашми танг [14, 7], чӯби дароз [14, 12], ҳавлии васеъ [14, 14], зани миёнақад [14, 22], миёни борик [14, 23], гардани кӯтоҳ [14, 25], занак қадбаланд [14, 31], занак паҳлавонҷусса [14, 32], занак чорпахлӯ [14, 32], пойҳои баҳодуруна [14, 32], рӯи дароз [14, 32], кӯтали баланд [14, 44] ва ғайра.

Вожаи асосӣ **ҳавлӣ** бо сифати аслии **танг** ҳаҷму андозаро нишон медиҳанд: Кампир ва духтар аз рӯи **ҳавлии танге** гузашта, ба хонаи бедахлезе дохил шуданд [14, 7]. Вожаи асосӣ **ҳавлӣ** бо сифатҳои аслии **васеъ**, ҳаҷму андозаро нишон медиҳанд: *Ҳатто онҳо рӯи ҳавлии васеъ ҳам надоштанд, ки баромада хоб кунанд* [14, 14].

Дар ҷумлаи фавқ ду ибора бо сифати асли, ки чӯзӣ ба воситаи изофат алоқаманд гаштаанд, муносибати муайянкунандагӣ (атрибутӣ) - ро бо тобишҳои зиёди маъноӣ ифода месозанд. Мисол: *Оили хурдӣ миёнақад*, кулчарӯ, шаҳлоҷаим, ситорагарм, вале *гардани кӯтоҳ дошт* [14, 25]. Вожаи асосӣ **чашмон** бо сифати аслии **калон-калон** ҳаҷму андозаро нишон медиҳанд: *Абрувони сиёҳ, чашмони калон-калони шаҳло ва дилбар, рӯи мудаввар ва банур, лабу даҳони ҳамеша ба табассум моили вай чашми бинандаро беихтиёр ба худ ҷазб мекард* [14, 26]. Вожаи асосӣ **кӯтал** бо сифати аслии **баланд** ҳаҷму андозаро нишон медиҳанд: *Валекин дар як тарафи қишлоқ кӯтали баланде воқеъ гашта, онро аз шамолҳои сахт ва аз чашми бад нигоҳ мепоштааст* [14, 44].

Ҷуноғунмаъноии ибора ба ҷуноғунии чӯзӣ он пеш аз ҳама ба калимаи асосӣ «исм» вобаста аст. Мисол: Сифати аслии **калон** - ро аз назар мегузаронем. Ҷуноне ки маълум аст ин сифати аслии **калон** ба вожаи хурд зидмаъно аст. Агар мо сифати **калон** - ро

алоқамандона бо исмҳо маънидод кунем, маъноҳои гуногунро ифода менамояд, ки он маънои иборагии калима ба ҳисоб меравад. Мисол: ҳавлиҳои калон [14, 6], кӯчаи калон [14, 7], бои калон [14, 8], хонаи калон [14, 19], пойҳои калон [14, 32] ва ғайра.

Ҳавлии Нусрат оқсақол дар дамғаҳи кӯчаи калон буд [14, 7]. Дар хонаи калони болои суфа зани калони бой бо духтараиш, дар хонаи ёздаҳболори поёни суфа, ки шаҳнишиннак, бо нақшу нигор ва оинабандӣ буд, зани дувуми бой меистод. [14, 19]. Як занакӣ паҳлавончусса, қадбаланд ва чорпахлӯ буда, бо дасту пойҳои калони баҳодуроина, рӯи дарози аспмонанд, лабҳои ғафси чаппа гаштагӣ, бинии пучуӣ ва чашиҳои реза, ки тамои барбаки рӯи дарозаиш буд, даромада омад [14, 32].

6. Ибораҳои ифодакунандаи дорой

Ибораҳои фавқ дар романи «Духтари оташ» Ҷалол Иқромӣ бо чунин шакл тарҳрезӣ мешавад: ҷузъи асосӣ ҳамеша бо исмҳои шахс, ашё, ҷузъи тобеъ бо сифатҳои гуногун. Мисол: халтаи орд, халтаи биринҷ, [14, 9], ангуштарини тило [14, 16], духтари давлатманд [16, 17], занҳои бой [14, 18], оими калон [14, 20], зани донишманд [14, 26], косаи шарбатдор [14, 39] ва ғайра.

Ин қабил ибораҳо дар роман бо чунин шакл тарҳрезӣ мегарданд: ҷузъи асосӣ бо исми ашё **ангуштарин** ҷузъи тобеъ бо **тило** сифати дорои доштан корбурд шудаанд. Мисол: *Ба Фирӯзаи вай ангуштарини тило, тилои асл лозим аст, ки ҳеҷ занг назанад ва сазовори нигинаи бошад [14, 16].* Дар ҷумлаи зерин ду ибора бо сифати аслий, ки ҷузъҳо ба воситаи изофат алоқаманд гаштаанд, муносибати муайянкунандагӣ (атрибути) - ро бо тобишҳои зиёди маъноӣ ифода месозанд: *Аммо аз мӯриш он оишона ҳафтае як бор дуд мебаромад, ё не ва дар он анбор на халтаи орд буду на халтаи биринҷ, фақат баъзе майда-чӯйдаҳо, ба мисли яхдони кӯҳнаи даридагӣ, як кӯза ва як хуми сафолин, як дегча, як самовор ва як офтобаи ҷӯягӣ буду бас [14, 19].*

Ҷузъи асосӣ бо исми шахс **зан**, ҷузъи тобеъ бо сифати дорои доштан **донишманд** корбурд шудаанд. Мисол: *Инак, худи ҳамон Оймулло, худи ҳамон зани донишманд, ки овозаи вай ба тамоми Бухоро паҳн шудааст [14, 26].* Ҷузъи асосӣ бо исми ашё **коса**, ҷузъи тобеъ бо сифати дорои доштан **шарбатдор** корбурд шудаанд. Мисол: *Косаи шарбатдорро ба даст гирифта, аввал арӯс, баъд домод якқултӣ нӯшиданд ва пас он косаи шарбатро ба меҳмонҳо доданд [14, 39] ва ғайра.*

Ибораҳои фавқ дар романи Гардиши девбод бо чунин шакл тарҳрезӣ мегардад: ҷузъи асосӣ ҳамеша бо исмҳои шахс, амал, ашё, ҷузъи тобеъ бо сифатҳои гуногун. Ин ибораҳо маънои муқоисаро низ зоҳир мекунанд. Мисол: *марди доро [2, 64], дарахти мевадор [2, 83], пиёлаи маскардор [2, 99], халтаи мағз [2, 99], ҷуволӣ гандумдор [2, 104], косаи ширбириҷдор [2, 125], косаи обдор [2, 135] ва ғайраҳо.*

Дилёб, ҳақи гап ҳамин, ки аз фарзанди ноҳалаф, бенангу ор як дарахти мевадор ҳазор бор беҳ аст [2, 91].

Аз омӯзиш, таҳлил, саҳму арзиши ибораҳои исмии изофии қолаби исму сифати аслиро дар сохти наҳвиёти романи «Духтари оташ»-и Ҷалол Иқромӣ нишон додан, мо ба ҳулосае омадем, ки гуногунқолаббандии ибора дар романи «Духтари оташ» бештар ба назар мерасад: а) аз ҷиҳати аломати зоҳирӣ; б) аз ҷиҳати хислати ботинӣ; в) аз ҷиҳати ҳолат; г) аз ҷиҳати хислат; ғ) аз ҷиҳати ҳаҷму андоза, д) ибораҳои ифодакунандаи дорой.

Ин қабил ибораҳои исмӣ бо сифат гарчанде аз ҷиҳати шакл чун забони адабии муосири тоҷикӣ тарҳрезӣ гардад ҳам, бо ифодаи маъноҳои грамматикӣ, равиши махсуси иборасозӣ ҷиҳатҳои хосро низ ба худ касб менамояд.

Аломати хоси сифат асосан дар дохили ибора бештар бо тобишҳои нозук ифода мегардад ва ҷузъи асосии ин навъи ибораҳо асосан исм - ашё мебошад.

Аз қиёсу муқобилаҳо ба чунин натиҷа расидем, ки адабони муосири тоҷик аз осори Ҷалол Иқромӣ баҳраи варовон бурдаанд ва мебаранд.

Ибораҳои исмӣ бо сифати аслий нисбат ба дигар гурӯҳи ибораҳои исмӣ, ки ҷузъи тобеашон ҳиссаҳои гуногуни нутқ мебошад, дар романи «Духтари оташ» - и Ҷалол Иқромӣ аз рӯи миқдор хеле зиёд буда, аз ҷиҳати маъно гуногун мебошанд. Ҷузъи тобеи ин навъи ибораҳо дар забони адабӣ, асосан, бо сифатҳои сохта ифода меёбад. Дар романи «Духтари оташ» - и Ҷалол Иқромӣ бо изофат сурат ёфтани ибораҳои ҷузъи тобеашон ифодагари

дараҷаи зиёдии аломат зиёдтар мушоҳида мегардад. Дараҷаи қиёсӣ ва аслии сифат аз забони адабӣ бо баъзе хусусиятҳо фарқ мекунад.

Барои аломати хоси шахсро ифода кардан дар романи «Духтари оташ» - и Ҷалол Иқромӣ услуби хоси нигориши нависанда Ҷалол Иқромӣ фаровон истеъмол мегардад, ки дар натиҷа мақсаду мароми гӯянда равшану возеҳ баён меёбад: *Лекин Миришаб муллобачаҳои авбоширо ба кор меандозад ва ба воситаи он шӯранушӣро Махсумро зада, қасд гирифтани мешавад [14, 186]. Барои як духтарчаи сағираи бекас ҳамин қадар кас овора, ҳам оқсақол, ҳам сӯфӣ, ҳам домуллоимом ва ҳам миришаб [14, 196]. Бо ин духтарҳои шаттоҳ калло-балло карда шиштан ҳам ғоида надорад [1, 226].*

Ибораҳои исмӣ изофӣ бо сифати аслии «калон» маъноҳои дигарро низ ифода намудаанд, ки онҳо аз маънои аслии он сар мезанад. Услуби хоси инсонгароии Ҷалол Иқромӣ сермаъно гаштани калимаи «калон»-ро фароҳам овардааст, ки дар натиҷа чун муроди синтаксисӣ ба ҷойи калимаҳо зиёд истифода мегардад: Баъзан маънои «калон» дар ибора мушаххас намегардад, тобиши маъноии он дар ҷумла ва матн равшан мегардад. Мисол: *Ман намедонистам, ки шумо духтари миришаби калони Бухоро ҳастед. Ман ба шумо беодобиҳо кардам [14, 232]. Қзикалон, раиси калон, аълам ва дигарон, ки ўро чашии дидан надоштанд, ноилоҷ маҷбур буданд, ки ҳар вақт ба саломи вай раванд ва таъзими ўро ба ҷо оранд [14, 233]. Бо нигоҳи чашимони калон-калонӣ тезаи гӯё ки парма кардан меҳост. [14, 234]. Як-ду кайвонӣ ва хизматгӯро, ки хабаркашонӣ ў буданд, шаби дароз дар паси дарҳои хонаи калонӣ болои суфа понда мегаштанд ва бикаи калониро аз тафсилоти айшу нӯш ва кайфу сафои оими Ғафабанд хабардор карда, оташи раику ҳасади ўро боз ҳам аланга медоданд [14, 296]. Лекин бедор шуда медид, ки дар кунҷи хонаи поён хобидаасту кайвонии калонӣ дар миёнҳои хона паҳн шуда хобида, ҳай хуррок мекашад. [14, 301].*

Услуби нигориши вижагиҳои наҳвии романи «Духтари оташ»- и Ҷалол Иқромӣ барои муҳаққиқони забон имкониятҳои тоза мекушояд ва эшонро ба маъмултарин қолабҳои сохтори забон таъмин мекунад. Омӯзиши дақиқи ин масъала аввалан, хусусиятҳои хоси услуби фардии романи «Духтари оташ»- и Ҷалол Иқромӣ дар сохтори наҳвии забон муайян кунад, сониян, он тағйирот ва таҳаввулотҳои тадриҷии забони романи «Духтари оташ»- и Ҷалол Иқромӣ ва забони меъёрро нишон медиҳад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдурахимов С. Ибораҳои исмӣ забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]./ С. Абдурахимов. – Душанбе: Дониш, 1973. -165с.
2. Абдулҳамид Самад. “Гардиши девбод”. [Матн]/С. Абдулҳамид. – Душанбе, Адиб. 2007,-568с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди дуввум. Ибора ва синтаксиси ҷумлаи сода. [Матн] [С. Абдурахимов, М. Акрамов, А. Мирзоев, Ф. Зикриёев, М. Исмаилов, Б. Камолиддинов, С. Раҳматова, Ш. Рустамов, Р. Ғафоров]. – Душанбе: Дониш, 1986. - 372 с.
4. Ғафоров Р. Ибора. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. [Матн] / Р. Ғафоров. – Душанбе: Маориф, 1984. - 320 с.
5. Камолиддинов Б. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе.: - Деваштич, 2003. -132 с.
6. Камолов Х. М. Ибораҳои изофӣ (дар асоси маводи «Таърихи Табарӣ» - и Балъамӣ) [Матн] / Х. М. Камолов. – Душанбе.: Баҳманрӯд, 2011. -154 с.
7. Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ. [Матн] / М. Н. Қосимова. – Мактаби советӣ. - 1967. - № 2 -С. 18- 22 ; 3. - С. 29-33; 4.- С. 32-38; 6.- С. 41- 46.
8. Қурбонов С. Лаҳҷа - нумӯи дигари забони куҳан. (Ибораҳои исмӣ дар лаҳҷаҳои Бойсун) [Матн] /С. Қурбонов. - Душанбе.: – Оила, 2008.-173.
9. Мирзоев А. Ибораҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / А. Мирзоев. –Мактаби советӣ. - 1969. - №4 - С. 54-60.
10. Мирзоев А. Масъалаҳои ибора дар забони тоҷикӣ. [Матн] / А. Мирзоев. – Душанбе: Деваштич, 2002.-308 с.

11. Таджиев Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке. [Матн] /Д.Т.Таджиев. – Сталинабад, 1955.- 72 с.
12. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / А. Халилов. – Душанбе.: Дониш, 1964. - 158с.
13. Хоҷаев Д, Кабиров Ш. Синтаксис ва пунктуатсия./Д. Хоҷаев, Ш. Кабиров – Душанбе, 1991 - С. 6, 8, 9.
14. Ҷалол Иқромӣ. Духтари оташ (роман). [Матн] /Иқромӣ Ҷалол – Душанбе, «Адиб», 2014, 560 с.

КОРБУРДИ ИБОРАҲОИ ИСМИИ ИЗОФИИ ҚОЛАБИ ИСМУ СИФАТИ АСЛӢ ДАР РОМАНИ “ДУХТАРИ ОТАШ”-И ҶАЛОЛ ИҚРОМӢ

Мақола ба таҳқиқи табиату хусусият ва қонуну қоидаҳои ҷумла, ибора ва бисёр масъалаҳои мураккаби грамматикаи забони тоҷикӣ, тарҳи сохтори романи «Духтари оташ»-и Ҷалол Иқромӣ дар заминаи суханони муаллиф, ривоятгари кул, қаҳрамонҳои роман ба ҷойгоҳи истифодаи ибораҳои исмии изофӣ бо сифати аслӣ таҷдиди назар мегардад.

Таҳқиқи хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои исмии изофии қолаби исму сифати аслӣ дар насри осори адабони тоҷик, баҳри кушодани розу ҳичобҳои забони тоҷикӣ ва ғановати он ва муайян кардани мақоми асарҳои ин давра дар устувордошта, тақомул ва рушди забони адабии тоҷикӣ кӯмак мерасонад.

Романи «Духтари оташ» -и Ҷалол Иқромӣ дар мавзӯи муҳим навишта шудааст. Нависанда ҳаёти тоинкилобии мардуми меҳнаткаши тоҷик ва рӯзҳои аввали инқилоби Бухороро бо маҳорати баланд тасвир кардааст. Дар роман мавзӯи дӯстии халқҳо ҷои муҳимро ишғол мекунад.

Пажӯҳиши ибораҳои исмии изофӣ дар ин равиш шинохти махсусияти тарзи нигоҳиш, хусусиятҳои хоси романи «Духтари оташ»-и Ҷалол Иқромӣ дар сохти нахвӣ забон муайян кунад, сониян он тағйирот ва таҳаввулотҳои тадриҷии забони насри нависанда ва забони меъёрро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: ибора, ҷумла, ибораҳои исмии изофи, сифати аслӣ, дostonҳо, роман, Духтари оташ, Ҷалол Иқромӣ, ҷузъи асосӣ, ҷузъи тобеъ, аломати зоҳирӣ, ҳислати ботинӣ, ҳолат, ҳаҷму андоза, дорой.

Маълумотнома дар бораи муаллиф: Қудирова С.А.–номзади илмҳои филологӣ, ходими калони илмӣ шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Суроға: хиёбони Рӯдакӣ, 21.Тел: 900- 92- 02- 43.

Қамолиён Ё. - магистранти курси дуҷуми шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Суроға: хиёбони Рӯдакӣ 21.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОМИНАТИВНЫЕ ИЗАФЕТНЫЕ СЛОВО СОЧЕТАНИЯ МОДЕЛИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ + КАЧЕСТВЕННОЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ В РОМАНЕ ДЖАЛОЛ ИКРОМИ «ДОЧЬ ОГНЯ»

Статья посвящена исследованию природы, характера, законов и правил предложения, выражения и многим сложным вопросам таджикской языковой грамматики, проектированию структуры романа «Дочь Огня» Джалал Икрами на основе слов авторов, рассказчика главных героев романа, а также использование **номинативные изафетные словосочетания модели существительное + качественное прилагательное**.

Изучение грамматических и семантических особенностей **номинативные изафетные словосочетания модели существительное + качественное прилагательное** в прозе произведений таджикских писателей помогает раскрыть тайны таджикского языка и его богатства, определить статус произведений этого периода в устойчивости, совершенствовании и развитии таджикского литературного языка. Использование **номинативные изафетные словосочетания модели существительное + качественное прилагательное** в романе Джалала икрами «Дочь огня».

Роман Джалал икрами “Дочь Огня” написан на важную тему. Писатель с большим мастерством изобразил дореволюционную жизнь таджикского трудового народа и первые дни Бухарской революции. В романе важное место занимает тема дружбы народов.

Исследование **номинативные изафетные словосочетания модели существительное + качественное прилагательное** в этом подходе позволяет выявить специфику манеры написания, характерные черты романа Джалала Икромии “Дочь огня” в речевой структуре языка, а во-вторых, показывает постепенные изменения и эволюцию языка прозы писателя и языка нормы.

Ключевые слова: словосочетания, предложение, номинативные изафетные словосочетания, модели существительное + качественное прилагательное, рассказы, роман, Дочь Огня, Джалал Икромии, главный компонент, подчиненный компонент, внешний знак, внутренний характер, состояние, объем, имущество.

Сведения об авторах: Кадырова С.А. - кандидат филологических наук, старший научный сотрудник языкового отделения Института языка и литературы им.Рудаки АМИТ. Адрес: проспект Рудаки, 21.Телефон: 900- 92- 02- 43 .

Камолиён Ё. - магистр второго курса языкового отделения Института языка и литературы им.Рудаки АМИТ. Адрес: проспект Рудаки, 21.

THE USE OF ADDITIONAL NOMINAL PHRASES OF THE ORIGINAL NOUN – ADJECTIVE MODEL IN THE NOVEL BY JALAL IKROMI "DAUGHTER OF FIRE "

The article is devoted to the study of the nature, character, laws and rules of sentence, expression and many complex issues of Tajik linguistic grammatics, designing the structure of the Novel "daughter of fire" by Jalal ikrami based on the words of the authors, the narrator of the lake, the main characters of the novel, and not using additional nouns with original quality.

The study of grammatical and semantic features of additional nominal expressions such as the original noun and adjective in the prose of the works of Tajik writers helps to reveal the secrets of the Tajik language and its richness, to determine the status of the works of this period in the stability, improvement and development of the Tajik literary language. The use of additional noun phrases of the original noun adjective template in Jalal ikrami's novel "Daughter of Fire"

Jalal Ikrami's novel "Daughter of Fire" is written on an important topic. The writer depicted with great skill the pre-revolutionary life of the Tajik working people and the first days of the Bukhara Revolution. The theme of friendship of peoples occupies an important place in the novel.

The study of subordinate nouns in this approach allows us to identify the specifics of the writing style, the characteristic features of Jalal Ikromi's novel "daughter of fire" in the speech structure of the language, and secondly, shows the gradual changes and evolution of the writer's prose language and the language of the norm.

Keywords: phrase, sentence, nouns of the phrase izofi, original adjective, stories, novel, Daughter of fire, Jalal Ikromi, main component, subordinate component, external sign, internal character, condition, volume, property.

Information about the authors: Kadirova S.A.- candidate of Philological Sciences, senior researcher at the Language Department of the Institute of Language and Literature named after Rudaki AMIT. Address: 21 Rudaki Avenue. Telegram: 900- 92- 02- 43 No, it's not.

Kamoliyon Yo. Master of the first year of the language department of the Institute of Language and Literature. Rudakogo AMIT. Address: Rudaki Avenue No. 21

ИБОРАҲОИ ИЗОФИИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

(Дар асоси маводи “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ)

Гулзода Н.Д.¹

Ҳанӯз дар оғози солҳои 70-уми асри гузашта ибораҳои изофии фразеологӣ забони тоҷикӣ диққати олимони тоҷикро ба худ ҷалб намуда буд. Аммо инро оғоз номидан нашоёд, чунки то ин вақт дар бораи изофат - ҳамчун воситаи грамматикӣ мавриди назар зиёд буданд. Масалан, соли 1964 А. Халилов дар китобчаи на чандон калони худ бо номи «Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [6] маълумоти ҷолибе додааст. Изофат воситаи маъмултарини грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад, ки дар забонҳои дигар дида намешавад. Ҳатто дар ғуёиши форсӣ, изофат навишта намешавад ва дар талаффуз низ аз талаффузи тоҷикӣ ба кулӣ фарқ мекунад, аниқтараш дар шакли “е” садо медиҳад: قلم سياه , هوا ساف , كتاب نور, ва ғ.

Инро низ қайд кардан зарур аст, ки ҳам ибораҳои изофии озоди синтаксисӣ ва ҳам воҳидҳои фразеологӣ изофӣ дар забони тоҷикӣ маъънаҳои нави нестанд, танҳо дар бораи онҳо пажӯҳиш аз нуқтаи назари забон сурат нагирифтааст. Сар то сари ашъори гаронбаҳо ва нисбатан ками то замони мо расидаи Одамушшуаро Рӯдакӣ аз ин воҳидҳои забонӣ, яъне воҳидҳои фразеологӣ пур аст, ки метавонем чанд мисолро барои тасдиқи ин фикр оварда бошем:

Он-кро донам, ки ӯям душман аст,
В-аз **равони пок бадҳоҳи ман** аст,
Ҳам ба ҳар гаҳ дӯстӣ ҷӯям-ш ман,
Ҳам суҳан б-охистагӣ гӯям-ш ман.

4, 330]

Доштӣ он **тоҷири давлатшиор**,
Сад қатори сор² андар зери бор.

[4, 330]

Ҳамчунон сурма, ки **духти**³ **хубрӯй**,
Ҳам ба сони гард бардорад зи ӯй
Гарчи ҳар рӯз андаке бардорадаш,
Бофдум⁴ рӯзе **ба поён орадаш**⁵.

[4, 330]

Ё ин ки Ҳофизи Шерозӣ ҳанӯз дар асри XIII як ғазали дар замони ҳозира маъмули худро бо чуни байти матлаъ, ки бо ибораи изофии фразеологӣ оғоз мешавад, навиштааст:

Дарахти дӯстӣ бинишон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли дӯшманӣ баркан, ки ранчи бешумор орад.

¹ Гулзода Н.Д. – номзади илмҳои филологӣ, дотсент.

² Сор - уштур

³ Духт - духтар

⁴ Бофдум – оқибат, саранҷом

⁵ Ба поён овардан – бар замин задан

Хушбахтона, ин ғазал ба ҳама маълум аст ва ҳама онро медонанд ва чи тавре, ки дида мешавад, дар як байт панҷ воҳиди фразеологии гуногун бо маъноҳои бисёр кӯчида қорбаст шудаанд. Чунин ҳолатро мо дар «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавӣ во меҳӯрем. Яъне байтеро бидуни маҷоз ва воҳиди фразеологӣ пайдо кардан душвор ба назар мерасад.

Бар ин далел бо боварӣ метавон гуфт, ки воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ ҳанӯз аз замонҳои қадим боз вучуд доштанд.

Ҷозилов Муллоҷон дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» барои тасдиқи ин фикр овардани якчанд байтеро аз «Шоҳнома» лозим медонад:

1. Даст ёздан:

Кунун ман шавам дар шаби тирагун

Яке **даст ёзам** бар эшон ба хун.

(ин байт бо як ҷумлаи Улуғзода муқоиса шудааст)

2. Сар ба бод додан

Бад-он мастӣ андар диҳад **сар ба бод**,

Туро рӯз ҷуз шоду хуррам мабод.

3. Миён (камар) бастан

Наёяд чунин қораш аз ту писанд,

Миёро ба хун рехтан дар мабанд.

К-аз ӯ Қорани размзан ҳаста буд,

Ба хуни бародар **камар баста буд**.

4. Сар тофтан

Супорам кунун ҳарчи хоҳад бад-ӯй,

Натобам сар аз рою фармони ӯй.

5. Даст кашидан

Дили Қоран озурда гашт аз Қубод

Миёни далерон забон баркушод.

Ки соли ту акнун ба ҷое расид,

Ки аз ҷанг **дастат бибояд кашид**.

6. Ба қор омадан

Қучо ӯ бувад, ман **наоям ба қор**,

Ки ӯ паҳлавон асту гурду савор.

7. Дил шустан

Бад-ӯ гуфт: «Паймон хоҳам нахуст»,

Ба чора дилашро зи кина бишуст.

8. Аз даҳон бӯйи шир омадан

Ҳабар шуд зи наздики Афросиёб,

Ки афканд Сӯҳроб киштӣ дар об.

Ҳанӯз **аз даҳон бӯйи шир оядаш**,

Ҳама ройи шамшеру тир оядаш.

[5, 10-11]

Ин воҳидҳои фразеологӣ изофӣ нестанд, аммо бо мақсади нишон мавқеи воҳидҳои фразеологӣ овардани онҳо ба ҳайси шохид лозим доништа шуд.

Асари нисбатан комил ва пуррае, доир ба масъалаи воҳидҳои фразеологӣ изофӣ баҳс мекунад, китоби Хушенова С.В. - «Изафетные фразеологические единицы таджикского языка» ба шумор меравад, ки муаллиф ин китобро иборат аз муқаддима, 3 боб ва хулоса анҷом дода, дар он оид ба масъалаи воҳидҳои фразеологӣ изофӣ батафсил сухан меронад. Албатта, то ин замон доир ба воҳидҳои изофии фразеологӣ як қатор дастур ва мақолот дар шакли пажӯҳиш аз ҷониби муаллифони гуногун ба таъб расонда шудаанд. Масалан, дар таълифи ҳамин асар Хушенова С.В. зиёда аз 44 адад сарчашма ва аз 14 номгӯй луғатҳои истифода намуда, муаллифи онҳоро номбар менамояд [7, 187-189].

Ба қалами Хушенова С.В. инчунин китоби “Библиографической указатель литературы по таджикской фразеологии” [7] дахл дорад, ки дар он номгӯи зиёди адабиёт нишон дода шудааст. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки муаллиф дар соҳаи пажӯҳиши фразеология пажӯҳиши арзишмандеро ба анҷом расонидааст.

Баъдтар ба масъалаи таҳқиқи фразеология Ҳ. Маҷидов ба назар мерасад, ки ба таври бунёдӣ ба ин масъала машғул гардида, як қатор дастур ва мақолаҳои ҷолиберо пешкаши аҳли илм гардондааст.

Ҳ. Маҷидов дар бораи хусусияти устувории фонди асосии луғавии забони тоҷикӣ изҳори ақида намуда, калимаҳои аслан тоҷикӣ, ки дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ истифода шудаанд, аз қабилҳои «об», «гап», «кор», «кӯх», «замин», «нон», «сар», «дил», «чигар», «даст», «як», «се», «панҷ», «хафт», «дах», «сад», «гирифта», «хӯрдан», «омадан», «хобидан», «хестан», «додан», «гаштан», «шумурдан» ва ғ.-ро ба ҳайси мисол оварда, онҳоро дар шаклҳои воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ қабати фаъолтарин мешуморад. Микдор ва андозаи истифода шудани вожаҳои «сар» (240 маротиба), «дил» (212 маротиба), «гап» (190 маротиба), «чашм» (140 маротиба), «кор» (120 маротиба) ва ғ. -ро дар «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик»-и М. Фозилов мушаххас ёдрас шудааст, ки ин далели он аст, ки масъалаи воҳидҳои фразеологӣ дар гузашта низ диққати олимониро ба худ ҷалб кардааст. Профессор Ҳ. Маҷидов доир ба масъалаи фразеология изҳори ақида намуда, аз шумораи умумии луғатҳои дар давраи аввали луғатнигорӣ таълифёфта луғатҳои номбар мекунад, ки онҳо дар ҳақиқат луғати фразеологӣ ба шумор мераванд. Масалан, пас аз луғатҳои аввалин, монанди «Луғати фурс», ки дар онҳо микдори ками воҳидҳои фразеологиро вомехӯрем, бар акси ҳол дар луғатномаҳои «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотей», «Баҳори Аҷам» микдори онҳо ба маротиба афзудааст. Аммо минбаъд дар луғатҳои минбаъда воҳидҳои фразеологӣ дар луғатҳо дар алоҳидагӣ мавриди шарҳ қарор гирифтаанд. Гузашта аз ин, фарҳангшиносон зарурати таълифи луғатҳои соф фразеологиро эҳсос намуда, дар асрҳои XVII-XVIII ба майдон омадани як қатор луғатҳои фразеологӣ мушоҳида мешавад. Бар шумули чунин луғатҳо «Мусталаҳот-уш-шуаро»-и Вораста (асрҳои XVII-XVIII) ва «Чароғи ҳидоят»-и Алихони Орзури (асри XVIII) ба ҳисоб гирифта мумкин аст [2, 70, 94-99].

Агар дар луғатҳои қадима воҳидҳои фразеологӣ аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба ҳайси шохид оварда шуда бошанд, шакл нест. Аммо дар он асарҳои илмие, ки дар боло номбар шуданд, мисол аз «Шоҳнома» ба чашм намерасад. Ҳол он, ки дар «Шоҳнома» ҳама гуна шаклҳои воҳидҳои фразеологӣ ба таври густурда дида мешаванд. Мо метавонем аз ин асари безавол микдори зиёди воҳидҳои фразеологиро ба ҳайси мисол пешкаш намоем.

Дар навбати аввал ибораҳои изофии фразеологиро меорем, ки дар онҳо калимаи асосӣ исм ва воситаи алоқа миёни ҷузъҳои изофат аст.

1. Ибораҳои исмии изофии фразеологӣ

«гави сарфароз» – паҳлавони мағлубнопазир;

Бад-ӯ гуфт Тус: -Эй гави сарфароз,

Кашидӣ чунин чунин ранҷи роҳи дароз. [2, 35 (12)]

Ибораи мазкур исмӣ аст, ки аз муайяншавандаи «**гав**» ва муайянкунандаи «**сарфароз**, ки тобиши сифатӣ дорад, сохта шудааст, яъне ибораи содаи исмӣи фразеологӣ аст. Ин ибора дар ҳамин шакл дар «Шоҳнома» зиёд вомерӯрад:

«**дурафши ҳумоюн**» – парчами муборак, бапоиқадам, ки барори кор ва муваффақият меоварад. Маънои маҷозӣ ба туфайли вожаи «**ҳумоюн**» зоҳир мегардад, ки маънои «**муборак**» – ро дорад:

Ки Дастон ба наздики Эрон расид,
Дурафши ҳумоюн–ш омад падид. [2, 35 (8)]

«**лашқари гашн**» – лашқари анбӯҳ, бисёр, зиёд:

Або лашқари гашну гурзи гарон,
Накарданд оҳанги Моандарон. [2, 35 (5)]

Дар ҳоли ҳозир касе вожаи «**гашн**» – ро истифода намебарад, ки маънои зич, анбӯхро дорад. Чунин тахмин кардан мумкин аст, ки вожаи «**гашниҷ**» бо «**гашн**» ҳамреша бошад.

«**пушти сипоҳ**» – ҳомии лашқар, пуштибони сипоҳ:

Зи ҳар бад ба Золу ба Рустам паноҳ,
Ки пушти сипоҳанду зебои гоҳ. 2, 35 (4)]

Дар забони тоҷикӣ ба маънои маҷозӣ қорбаст шудани вожаи «**пушт**» ҳам дар навишт ва ҳам дар гуфтугӯ маъмул аст: «**пушти теппа**», «**пушти галла**», «**пушти кӯҳ**», «**пушти гап**», «**пушти хона**» ва ғ. Агар ибораҳои «**пушти теппа**», «**пушти кӯҳ**», «**пушти хона**» ба макон далолат кунанд, «**пушти галла**», (би маънои галабон), «**пушти гап**» ба ёд овардани воқеа ва рӯйдоди замони гузаштаре ифода мекунанд. Аммо, дар «**пушти сипоҳ**» тобиши маъно дигар аст, Фирдавсӣ онро ба маънои ҳимоятгар, пуштибон, таъягир истифода бурдааст. Маълум аст, ки маънои аслии вожаи «**пушт**» вожаи «**қафо**» аст. Маъноҳои дигар маҷозӣ мебошанд.

«**марди бо даствор**» – марди асобадаст, асодор:

Зану кӯдаку марди бо даствор,
Намеефт аз теги ӯ зинҳор. [2, 35 (7)]

Ибораи «**марди бо даствор**» бо ду воситаи грамматикӣ - изофат ва пешоянди «**бо**» сохта шудааст. Маънои таркиби пешояндии «**бо даствор**» асобадаст, асодор аст. Яъне, занону кӯдакону пирон, ки сазовори раҳм кардан мебошанд, зинҳор, амон намеёбанд

«**Худованди кӯполу шамшеру ранҷ**» – Ин ибораи фразеологӣ исмӣ, сертаркиб ё мураккаб буда, агар исми «**Худованд**» асосӣ бошад, таркиби «**кӯполу шамшеру ранҷ**» чузъи тобеъ ба шумор меравад, ки чузъҳои он бо ёрии пайвандаки «**-у**» пайваست шудаанд:

Худованди кӯполу шамшеру ранҷ,

Худованди осониву тоҷу ганҷ. [8, 7, (6)]

«**хошоки ночиз**» – Ин ибора исмӣи изофӣ буда, аз исми «**хошок**» ва сифати сохтаи «**ночиз**» шакл гирифтааст, яъне аз он чизе, ки қадру қиммате надорад ва муродифи он ҷонишини инқории «**ҳеч**» аст:

Зи хошоки ночиз то арш рост
Саросар ба ҳастии ӯ–бар гувост. [8, 5, (4)]

Воқеан, вожаи «**ҳеч**» ҷонишини манфӣ буда бо сифати бо «**ночиз**» муродиф аст:

Мо **ҳеч**, замона **ҳеч** дунё ҳама **ҳеч**,
Эй **ҳеч**, зи баҳри **ҳеч** бар **ҳеч** мапеч.
Донӣ, ки зи одамӣ чӣ мемонаду бас?
Меҳр асту муҳаббат асту боқӣ ҳама **ҳеч**! (Хайём)

Ибораи «**хошоки ночиз**» фразеологӣ ва нимустувор аст, яъне дар он ҷузъи «**хошок**» метавонад бо исм дигар иваз шавад, масалан, шаклҳои «**моли ночиз**», «**ҳунари ночиз ночиз**», «**сухани ночиз**», «**вақти ночиз**» ва ғ.

«**сари анчуман**» – ибораи фразеологии исмии изофӣ, ки аз ҷузъҳои «**сар**» ва «**анчуман**» таркиб ёфтааст. Дар ин устуворӣ дида намешавад. Масалан, муодилҳои зиёди он далели ин даъво мебошанд. Мо шаклҳои «**садри анчуман**», «**роҳбари анчуман**», «**пешвои анчуман**» ва ғайраро метавонем истифода барем, аммо он маънои маҷозие, ки аз шакли «**сари анчуман**» берун меояд, дар шаклҳои дигар дида намешавад. Сабаби ин сермаъноии вожаи «**сар**» аст, ки дар сохтани воҳидҳои зиёди фразеологӣ ба мушоҳида мерасад: **сари роҳ** (назди роҳ), **сари кор** (ҷойи кор), **сари дарахт** (нӯги дарахт), **сари вақт** (дар вақти муайяншуда), **сари бозор** (дар бозор), **сари бесоҳиб** (бепошту паноҳ, бекасу кӯй)

«**сари нома**» – аз аввал, оғози

«**баду неки мо**» – яъне ҳама рӯзгори мо

«**чанги замон**» – газанди рӯзгор

Чи тавре, ки аз мисолҳои овардашуда бармеояд, баъзе калимаҳо ҳарчанд мафҳум бошанд ҳам, имрӯз дар истеъмол қарор надоранд. Масалан, калимаи «**сипоҳ**», «**ҳумоюн**», «**гав**», «**даствор**», «**гашн**», ва ғ. имрӯз дар истеъмол нестанд, аммо аксар мафҳуманд.

Дар «Шоҳнома», на танҳо ибораҳои фразеологии исмӣ, балки анвои дигари ибораҳои фразеологии изофӣ ба назар мерасанд. Масалан, ибораи зерин исмӣ аст, вале бо тақозои назм, калимаи тобеъ дар аввал омадааст:

«**каму беши гетӣ**» – тамомии ҳастии рӯи олам:

Сипехру замону замин они ўст,
Каму беши гетӣ ба фармони ўст.
[8, 5, (3)]

Чи тавре дида мешавад, дар байти мазкур аз ҷузъи таркибии «**каму беш**» ва ҷузъи дуҷуми «**гетӣ**» сохта шудааст ва таркиби «**каму беш**» зарфи микдору дараҷа бо тобиши тахминӣ ба ҷузъи «**гетӣ**» тобеъ шудааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Иванов, В. Б. Таджикский язык: учебник и практикум для СПО / В. Б. Иванов, Е. В. Семенова, Х. О. Хушқадамова. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 414 с. — (Серия: Профессиональное образование).
2. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. Дастури таълимӣ / Ҳ. Мачидов – Душанбе: 1982, 102 с.
3. Рубинчик Ю. А. Основы фразеологии персидского языка / Ю. А. Рубинчик. – М.: Изд-во Наука, Главная редакция восточной литературы 1981.
4. Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.
5. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. ҷ. I / Фозилов М. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963.

6. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Халилов . – Душанбе: Нашр. Дав. Тоҷ. 1964, – 33 с.

7. Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка / С.В. Хушенова. – Душанбе: 1971. – 190 с.

8. Хушенова С.В. Библиографической указатель литературы по таджикской фразеологии / С.В. Хушенова. – Душанбе: Дониш, 1977. – 64 с.

ИБОРАҲОИ ИЗОФИИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (Дар асоси маводи “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ)

Дар мақола сухан дар бораи навъи маъмули воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ - воҳидҳои фразеологии изофӣ меравад. Муаллиф дар оғоз қайд мекунад, ки ин навъи фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ қисмати калонтарини воҳидҳои фразеологиро ба шумор мераванд. Изофат ҳамчун воситаи грамматикӣ дар ташкили онҳо мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Аз ҷиҳати сохт сода ва аксар сертаркиб буда, компонентҳо тавассути изофат бо ҳам алоқмандӣ пайдо мекунад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ чунин ибораҳо васеъ истифода шудаанд. Масалан, идиомаҳои **сарои сипанҷ, дарди сар, сӯҳони Оҳарманӣ** ва ба ин монанд зиёд воমেҳӯранд. Ибораҳои изофӣ на танҳо аз ду ҷузъи луғавӣ, балки зиёда аз ин иборатанд. Муаллиф дар ин нигошта оид ба ибораҳои фразеологии изофии «Шоҳнома» аз нуқтаи назари жарф нигоҳ мекунад. Хелҳои ибораҳои изофӣ аз ҷиҳати сохт, таркиб ва маъно нишон дода шудаанд. Дар оғоз дар бораи дараҷаи таҳқиқи ин навъи ибораҳо дар забони тоҷикӣ ибрози ақида шудааст. Муаллиф оғози таҳқиқи бунёдии фразеологияро аз аввали солҳои 70-уми асри гузашта меҳисобад. Аммо таъкид мекунад, ки аз ин пештар низ доир ба масъалаи мазкур нигоштаҳо дар шакли мақола ва маърузаҳо ба назар мерасад. Маънои луғавии ибораҳо мавриди шарҳу эзоҳ қарор гирифтаанд, ки ин дар мақола муҳим ба шумор меравад. Баъзан ибораҳои изофӣ дар таркиби ибораҳои дигар омадаанд. Масалан, агар **“оҳанги Мозандарон доштан”** – ро иборати феълӣ қазоват намоем, қисмати **“оҳанги Мозандарон”** иборати изофии фразеологӣ аст.

Вожаҳои калидӣ: фразеология, Шоҳнома, изофат, идиома, грамматика, воситаи алоқа, компонент, маҷоз, забони тоҷикӣ, маънои аслӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулзода Н.Д. – номзоди илмҳои филология, дотсенти кафедраи «Лингвистика»-и филиали ДДОТ ба номи Садриддин Айний. Пойтаи электронӣ: gulzod49@mail.ru; тел. 93 515 56 01

ИЗАФЕТНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ (По материалам "Шахнаме" Фирдоуси)

В статье рассказывается о наиболее распространенном типе фразеологизмов таджикского языка - изафетных фразеологизмах. Автор в начале отмечает, что данный вид фразеологии в таджикском языке составляет наибольшую часть фразеологизмов, изафет как грамматический способ играет важную роль в их формировании. Они по составу конструкции простые, а компоненты соединены между собой изафетом. Подобные выражения широко используются в «Шахнаме» Фирдоуси. Например, очень распространены такие идиомы, как «сарои сипандж», «головная боль», «сӯҳони Оҳарманӣ» - ахриманский точилка и так далее. В данной статье автор рассматривает изафетные фразеологические обороты Шахнаме с глубокой точки зрения. Виды изафетных словосочетаний показаны с точки зрения построения и значения.

Ключевые слова: фразеология, Шахнаме, фразеологизм, грамматика, способы связи, компонент, метафора, таджикский язык, исходное значение

Гулзода Н.Д. – кандидат филологических наук, дотцент кафедры «Лингвистики» филиал МГУ им. М.В. Ломоносова в г. Душанбе. e-mail: gulzod49@mail.ru; моб. 93 515 56 01.

ISAFETE PHRASEOLOGICAL CLEARANCES IN THE TAJIK LANGUAGE

(Based on materials from "Shahnameh" by Ferdowsi)

The article tells about the most common type of phraseological units of the Tajik language - safe phraseological units. The author at the beginning notes that this type of phraseology in the Tajik language makes up the largest part of phraseological units, izafet as a grammatical way plays an important role in their formation. They are simple in composition, and the components are interconnected by izafets. Similar expressions are widely used in Ferdowsi's «Shahnameh». For example, such idioms as “saroi sipanj”, “headache”, “sukhoni Oharmani” - Ahriman sharpener and so on are very common. In this article, the author considers additional phraseological units of «Shahnameh» from a deep point of view. Types of additional phrases are shown in terms of composition.

Keywords: phraseology, Shahnameh, phraseologism, grammar, ways of communication, component, metaphor, Tajik language, original meaning

Gulzoda N. D. – candidate of philological sciences, art. Lecturer of the Department of Linguistics, branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov in Dushanbe. e-mail: gulzod49@mail.ru; mob. 93 515 56 01.

КАЛИМАСОЗИИ ПЕШВАНДИ ҲАМ- ДАР ОСОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

Тоирзода А. Р.¹

Морфемаҳои калимасоз дар рушди таркиби луғавии забон нақши муҳим доранд. Масалан, морфемаи **ҳам-** ягона пешвандест, ки дар исмсозӣ иштирок менамояд. «Ин префикс аз исм исмхое месозад, ки ҳамроҳӣ, шарикӣ ва муносибатҳои дутарафаи шахс ва предметхоро мефаҳмонад: **ҳамроҳ, ҳамсоя, ҳамхона...** [2, 119]. Таркиби овозии ҳам-ро дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» иштибоҳан ҷузъи аввали калимаҳои мураккаб номида, онро «рафоқат, шабоҳат ва шароқат (шарикӣ) маънидод кардаанд ва ба сифати далел вожаҳои **ҳамроҳ, ҳамдам, ҳамном, ҳамранг**-ро намуна овардаанд [18, 722]. Ҳол он ки барои калимаҳои мураккаб ҳамнишин шудани асосҳо – калимаҳои мустақилмаъно дар як қолаби калимасозӣ муҳим мебошад. Дар мисолҳои боло бошад, **ҳам-** чун калимасоз, ҳамчун пешванд дар аввали решаи калима омада, вожаҳои муштак сохтааст. Хусусияти калима ва ҳамчун ҳиссаи нутқ будан аз он сабаб аст, ки унсурҳои ҳамгунаи он дар забони тоҷикӣ ба сифати пайвандаки пайвастандани пайи ҳам дар ҷумлаҳои сода: *Модарам дар зерӣ зардолузор ба ҳудаш, ҳам ба ман ҷой андохта монда будааст* - Айнӣ [2, 314-316]; дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша дар охири ҷумлаи пайрави ҳилофӣ, ки пеш аз сарҷумла воқеъ шудааст, ҷой мегирад: *Дар газета номи ману туро наменавиштанд ҳам, боке набуд* - Ниёзӣ [2, 322]; **ҳам-** чун ҳиссаҷаи таъкидӣ бо ҳиссаҷаи **низ**, агар мансубияти онҳо ба услубҳои алоҳида (**ҳам-** умумӣ, **ҳам-** китобӣ) морфемаи истисно шавад, пурра бо ҳам ҳаммаъноанд ва ҳар дуи ин ҳиссаҷа ба гурӯҳи ҳиссаҷаҳои сервазифа тааллуқ доранд: *...ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам* - Айнӣ [2, 327].

Дар мақоми калима арзи вучуд доштан, яъне муродифи вожаи «низ» будани «**ҳам-**», баромади форсӣ доштани он ва ҷузъи калимаро ташкил додани ин таркиби. овозиро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» низ таъкид кардааст: «Ба айзан лафзи **ҳам** бар лафзе дохил мешавад, ки он лафзи маҳмуд ба мувотот бар мадҳул нашавад, масалан: **ҳамроҳ** (ду кас роздори ҳам бошад), **ҳамдостон** ва **ҳамроҳ** ва амсоли он. Ғараз, ки **лафзи ҳам** аз ҳуруфи отифа аст ва ифодаи иштирок филамр мекунад» [6, 397]. Муҳаммад Ғиёсуддин дар замони худ (асри XI-X) истилоҳи «лафз»-ро дар мавриди калима будани **ҳам** ва истилоҳи «ҳуруфи отифа»-ро ба ҷойи истилоҳоти имрӯзаи пешванд/префикс кор баста, дар луғат қариб 20 калимаи исми сохтара мавриди тавзеҳу тафсир қарор додааст, ки бештарини онҳо барои ифодаи муносибатҳои шахсии одамон дар муошират ба кор рафтаанд. Барои намуна вожаи **ҳамзулфиро** овардан кифоя аст, ки он хусусияти эвфемӣ дошта, дар мурочиат ба «шавҳари хоҳари зан» истифода шудааст ва он бо диалектизми ҳешутабории ғайри ҳамхуни «боча» (шавҳарони ду хоҳар нисбат ба ҳамдигар) ҳаммаъно мебошад [17, 116].

Муҳаққиқон бар он назаранд, ки ҳам дар забони адабии классикӣ ва ҳам дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар калимасозии навъи пешвандии исм фақат **ҳам-** ба қайд гирифташуда, пешвандҳои дигари исмсоз то давраи анҷомёбии ташаккули забони тоҷикӣ (асрҳои IX-X) вазифаи пешвандии худро аз даст дода, ба ҷузъи таркибии калимаҳо табдил ёфта, шакли рехтаву яклухти калимаро пайдо кардаанд [14, 124].

Ҳамчун унсури фаъоли калимасозии исм будани ин морфема таваҷҷуҳи профессор М. Қосимоваро низ ба худ ҷалб кардааст. Ӯ навиштааст, ки «Префикси **ҳам-** хеле серистеъмол буда, бештар исм месозад: **ҳамбар, ҳамранг, ҳамранҷ, ҳамҷинс** ва ғ. Префикси **ҳам-** дар сохтани баъзе ҷонишинҳо низ корбаст мешавад, лекин мустаъмал нест: **ҳамин, ҳамон, ҳамчун, ҳамчунин, ҳамчунон**» [4, 128].

¹ Тоирзода Абдусаломӣ Раҳим – муаллими калони кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигорӣ ДБЗХТ ба номи Сотим Улуғзода.

Ба ҳамин маънӣ, тавассути пешванди **ҳам-** сохта шудани исмхоро дар шеваи ҷанубӣ профессор Р. Ғаффоров ин гуна таъкид кардааст: «Бо префикс сохта шудани исм дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ характернок нест. Дар лаҳҷаҳои мазкур, мисли забони адабӣ дар исмсозӣ, асосан, як префикс – **ҳам-** дучор мешавад» [3, 32]. Воқеан, пешванди мазкур дар «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» дар шакли **ҳам-//ам-** нисбат ба калимаҳои **ҳамғул//амғъл** (ҳамсин), **ҳамра//амра** (ҳамроҳ), **ҳамтенг** (ҳамсин; муродифи ҳамғул) ба қайд гирифта шудааст [17, 2341].

Масъалаи нақши калимасозии пешванди **ҳам-** дар заминаи маводи асари бадеӣ дар баъзе қорҳои илмӣ-таҳқиқотии муҳаққиқон, аз қабили С. Ҳалимов (1975), С. Низомова (2002), А. Амлоев (2016) инъикос ёфтааст. Чунончи, дар забони «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ пешванди **ҳам-** дар сохтани ҳамагӣ 8 калима [22, 306], дар достонҳои «Ҳамса»-и Низомӣ бештар аз 64 калима [8, 77] ва дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев 36 вожа сохта шудааст [1, 10]. Ин нишондодҳо гувоҳи онанд, ки имкониятҳои асари бадеӣ дар самти қорбурди ин морфема густурдаву фароҳ буда, вобаста ба муҳити иҷтимоӣ фарҳангӣ ва иқтисодӣ маънавии ҷомеа қорбасти он аз ҳисоби қонунҳои дохилии рушди қорбон, масалан, маъноӣ маҷозӣ қасб намудани калимаҳо, пайваста тақомул меёбад.

Барои дақиқ муайян намудани омори теъдоди калимаҳои бо пешванди **ҳам-** сохташуда баъзе маълумотҳои фарҳангномаҳоро дар асоси осори адибони қурмаҳсул зарур меҳисобем. Дар ин самт таҷрибаи луғатнигор А.Нуров қобили дастгирӣ. Ӯ дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» бештар аз 50 калимаро, ки тавассути пешванди **ҳам-** сохта шудаанд, қойгир намудааст, ки ақсарияти онҳо дар қоробари маъноӣ асли боз ба маъноӣ иловагӣ маҷозӣ қам ба қор рафтаанд [9, 404-411].

Дар қобати қамғоварӣ ва маънидод намудани калимаҳои бо пешванди **ҳам-** созмонёфта дар асоси маводи осори қуноғунсабқи асрҳои IX-X ва ибтидои асри XX ҳизмати мурағтибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шоистаи таҳсин аст. Дар ин луғат 110 вожаи сохта фароҳам омадааст, ки қунин теъдоди зиёдро дар фарҳангномаҳои дигар дучор омадан ғайриимқон аст. Афзалияти ин луғат дар он аст, ки дар қоробари маъноӣ асли боз як ё ду шакли маъноӣ маҷозӣ иловагӣ пайдонамудаи вожаҳо низ бо мисолҳо аз осори адабӣ бадеӣ ва таърихӣ шарҳу эзоҳ дода шудааст.

Шамсиддин Шоҳин, асосан, шоири лирик ба шумор рафта, дар девони ашъори ӯ бештар ғазал мақоми муҳимро қасб намудааст. Ӯ дар қуфтани қасида, рубой, қитъа, тарҷеъбанду тарқиббанд низ дар қамони ҳуд қамто надохтааст. Оғаридани достони «Лайли ва Мачнун» аз маҳорати баланди шоириву суҳанварӣ доштаниш дарак медиҳад. Дар ашъори ӯ мо 12 вожаеро пайдо намудем, ки бо пешванди «**ҳам-**» сохта шудаанд. Чунончи: **ҳамхона**, **ҳамсар**, **ҳамроҳ**, **ҳамнабард**, **ҳамхоба**, **ҳамчаиш**, **ҳамришта**, **ҳаминон**, **ҳамвисоқӣ**, **ҳамзабонӣ**, **ҳамнишин** // **ҳамнишинӣ**, **ҳамроз** // **ҳамрозӣ**, ки ақсарияташон дар забони ашъори Шоҳин на қамтар аз ду-се маротиба истеъмол ёфтаанд.

Дар ашъори Шамсиддин Шоҳин бештар ба шаклу қолабҳои анъанавӣ калимасозӣ бо пешванди **ҳам-** дучор омадем, ки намунаи онҳоро дар фарҳангҳо ва осори таҳқиқӣ болозикр дидан мумқин аст. Масалан, калимаи **ҳамхона** дар луғат ба маънии аслии «ду ва ё якчанд қаси дар як ҳона иқоматқунанда нисбат ба қамдигар» маънӣ шуда, он бо вожаи **ҳамманзил** (ду ва якчанд қас, ки дар қойе истиқомат дошта бошанд; қамхона [18, 726] муносибати муродиғи дорад. Лисонулғайб Ҳоғизи Шерозӣ ин вожақонро ба маънии асли дар ин матнҳо ин тағр истиғода бурдааст:

*Ман, ки дар майхона бо дурдиқашон қамхонаам,
Хонаам ҳоҳад шуд оғир дар сари май қун ҳубоб.*

[18, 729]

*Дар хароботи муғон мо низ қамманзил шавем,
Қ-ин қунин рафтаст дар ағди азал тақдири мо.*

[18, 726]

Шамсиддин Шохин дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» калимаи **ҳамхонаро** ба маънои дигари маҷозии он: «ҳамнишин, ҳамдам, унс гирифтани, улфатӣ пайдо кардан» дар мисоли зер чунин истифода кардааст:

*Чун дониши ӯ гирифт шуҳра,
Ҳамхонаи Моҳ гашту Зухра.*

[24, 165]

Вале қайд кардан ҷоиз аст, ки ишора ба **ҳамхонагии** Мачнун бо Моҳу Зухра аз дар ин байт рамзӣ буда, аз тарзи зиминӣ ё муқаррарии зиндагӣ баланд ва дур қарор доштани ҷаҳони ботинии персонаж ва нисбат ба дигарон мартабаи махсус доштани ӯро нишон медиҳад. Баръакси ҳолати дар боло ифодаёфта мо маънии аз тарсу бими шоҳ **ҳамхонаву ҳамнишин** гаштани персонажҳои лирикии бо ҳам муносибати оштинопазир дошта ва ё мафҳуми нисбатан замину муқаррарии вожаи мазкур – муносибати байни одамонро мушоҳида мекунем:

*Гашта аз бими ту ҳамхона ба ҳам пашираву фил,
Гашта аз хавфи ту ҳамхона ба ҳам шеру шағол.*

[23, 132]

Шохин манзараи аз мардум дурӣ чустан, сарсону овора дар дашту биёбон гаштан ва таънаи дӯстону пайвандон шунидани Мачнун ва бо ҳайвоноти ваҳшӣ ҳамнишину улфатӣ пайдо кардани вайро бо истифода аз вожаи **ҳамхона** ин гуна тасвир кардааст:

*Охир зи чӣ деви х(в)ад шудаастӣ,
Ҳамхонаи дому дад шудаастӣ.*

[24, 230]

Бо мақсади боз ҳам дақиқтар нишон додани чунин аҳвол, яъне инъикоси унс гирифтани ва улфатӣ пайдо кардани Мачнун бо вуҳуш дар матни дигар Шохин аз калимаи **ҳамнишин** // **ҳамнишинӣ** (1. бо ҳам дар як ҷо нишастан; 2. маҷозан: дӯст, рафиқ, мусоҳиб кор гирифтааст [18, 726]):

*Гар мурда наям, чунон ки бинӣ,
Ваҳшам зи чӣ карда ҳамнишинӣ.*

[24, 231]

Низомӣ бошад, бо истифода аз вожаи **ҳамсар** (1. баробар дар баландӣ ва манзалат, ҳампоя; 2. зану шавҳар нисбат ба якдигар [18, 728], ки бо яке аз маъноҳои калимаи **ҳамхона** муродиф мебошад, сахнаи ишқи муқаррарӣ набудани муносибати Мачнун ва Лайлиро нафаҳмидани хешону пайвандон, амирону лашкаркашон ва пайи хонадор кардани онҳо саъй намуданро ин тавр инъикос кардааст:

*То ҳамсари ту нагардад он моҳ,
Аз вай накунам каманд кӯтоҳ.*

[7, 107]

Ё ин ки дар мисоли дигар мафҳуми ба истиснои маҳбуба дигар ёри мунису ғамхор надоштани қаҳрамони лирикиро Шохин дар девони ашъораш бо калимаи **ҳамнишин** ин тавр ифода кардааст:

*Ҷуз ман, ки ҳамеша аз ту дурам,
Кас нест, ки бо ту ҳамнишин нест.*

[23, 52]

Низомӣ калимаи **ҳамзону** (ду касе, ки паҳлуи ҳамдигар зону ба зону мешинанд; маҷ.: ҳамроҳ, наздик, ҳамдам, мунис, рафиқ-ро чун вожаи синонимӣ бо калимаи **ҳамнишин** дар матни достони худ истифода бурдааст:

*Маҷнун чу шинохт пеш хондаш,
Ҳамзонуи хештан нишондаш.*

[7, 210].

Аз ҷиҳати дигар мафҳуми «дӯстӣ ва рафоқат»-ро Шоҳин дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун» бо вожаи **ҳамрозӣ** (ҳамсир; маҷозан: дӯсти самимӣ, наздик), ки ба дериватсияи дубора дучор шуда қаблан пешванди ҳам- ва баъдан пасванди **-ӣ** қабул кардааст: **ҳам+роз+ӣ** дар матни зерин чунин ифода намудааст:

*Пурсид зи рози ӯ, хабар ёфт,
Ҳамрозии ӯ ба хеш дарёфт.*

[24, 253]

Шоҳин ҳолати хеле душвору вазнини Маҷнунро дар роҳи ишқи пок, пайваста бо ранҷу дард, азобу марг ва ғаму ҳасрат даст ба гиребон будани қаҳрамонашро бо истифода аз вожаи **ҳамнабард** (ҳамразм, ҳарифи ҷанг; бо ҳам муборизабаранда [18, 726]. Дар байтҳои зерин чунин инъикос кардааст:

*Умре, ки на бар муроди мард аст,
Бо марг мудом ҳамнабард аст.*

[24, 256]

Низомӣ дар достони ҳамномаш зимни тасвири манзараи аҷиб, ки Маҷнун гоҳе ба сӯйи қавми Лайлӣ ва гоҳе бар ҷониби тарафдорони худ аз камон тир меандохт, аз вожаи **ҳамсинар** кор гирифтааст, аз рӯйи мантиқ бо калимаи **ҳамнабард** қаробати маъноӣ дорад:

*Гар дастрасаи будӣ ба тақдир,
Бар ҳамсинарони худ задӣ тир.*

[7, 115]

Дар мисолҳои баррасишуда мо, асосан, қолиби аз исм бо ширкати пешванди **ҳам-** сохта шудани исмҳои шахс ва исмҳои ифодакунандаи муносибати байни одамонро мушоҳида намудем. Танҳо дар мавриди вожаи **ҳамнишин** - пешванд+асоси замони ҳозираи феъл ин анъана риоя нашудааст. Дар намунаи **ҳамроҳ** (рафиқи роҳ, ҳамсафар; рафиқ, ёр, дӯст [18, 728] бошад, пешванди мазкур аз исми макон исми шахс сохтанаш яқин аст, чунон ки Низомӣ дар матни «Лайлӣ ва Маҷнун» овардааст:

*Ҳар номваре, к-ӯ ҷаҳон дошт,
Бадномкуне зи ҳамроҳон дошт.*

[7, 102]

Яке аз нишонаҳои муҳимми исми шахс будани ин вожа, аз як тараф, муродифоти он – «ҳамсафар, рафиқ, ёр, дӯст» махсуб ёбад, аз тарафи дигар, пеш аз ҳадаш омадани пешоянди содаи аслии «аз» ва пасванди ҷамъсоз қабул кардани ин калима аст. Аммо дар матни достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Шамсиддини Шоҳин мо бо пешоянди «бо» муродиф шудан ва дар мақоми пешоянди номии изофӣ қарор гирифтани калимаи **ҳамроҳ**ро мушоҳида менамоем:

*Чун тир ба ин нишона омад,
Ҳамроҳи падар ба хона омад.*

[24, 171]

Вожаи «**ҳамчаиш**» ба маънои асли: «рақиб, рақобаткунанда, ҳариф ва маҷозан мафҳуми «ҳамсар ва шарик»-ро ифода кардааст:

*Донӣ, ки ба Лайлиаст Ҳамчаиш,
Ку заҳра, ки мебарӣ бар ӯ хаиш.*

[24, 191]

Калимаи **ҳамришта** зоҳиран ба шахс қаробат надорад, чунки маънои аслии он ба як ришта кашидани муҳраву марҷон ва ақиқу дурр аст, ки дар натиҷа ин ашё бо гарданбанд (ороиши занона) ҳаммаъно мегардад. Аммо ботинан маънии маҷозии он бештар роиҷ мебошад: **ҳамсаф, ҳамрадиф; ҳамсилк (ҳамришта)**; маҷозан: **ҳамроҳ, ҳаммаслак, ҳамфикр** [18, 728]. Дар чунин ҳолатҳо муносибати ташбеҳӣ нақши муҳим бозидааст, яъне ҷавохирро силк ё риштаву шадда ба ҳам орад, пас дар заминаи қиёс дар асоси як фикр, як ғоя ва муттаҳид шудан ва сафу қатор бастанӣ одамони ҳаммаслак муттаҳид месозад:

*То паҳлуи худ аз ӯ кунам дур,
Ҳамришта бувад ақиқ бо дур(р).*

[24, 258]

Дар намунаҳои баррасишуда пешванди **ҳам-** асосан, бо калимаҳои тоҷикиасл ҳамроҳ омада исм сохтааст. Падидаи бо калимаҳои иқтибосӣ васл шуда омадани ин морфема низ ҷой дорад. Пешванди **ҳам-** бештар бо калимаҳои арабӣ якҷоя шуда исм сохтааст. Чунончи, «**ъинон**» номи ашёро ифода намуда, бо вожаҳои исмӣ «лаҷом, ҷилав, афсор» муродиф мебошад. Дар қорбурд ва интиҳоби калима адиб соҳибхитёр аст ва барои таъмини мақсадҳои услубии худ ва риояи талаботи вазни шеър унсури луғавии мувофиқро ба қор мебарад:

*Навфал аз он тараф равон шуд,
Искандару Хизр Ҳамъинон шуд.*

[24, 231]

Вожаи «**ҳамъинон**» дар забони адабӣ бо калимаи **ҳамриқоб** ҳаммаъно мебошад. Дар достони Ҳамноми Низомӣ низ бо калимаҳои арабӣ омадани пешванди мазкур ҷой дорад ва ин зухурот падидаи муқаррарии рушдбанда маҳсуб меёбад: **ҳамлавҳ** (ҳамсабақ, ҳамдарс, ҳаммадраса), **ҳамсӯҳбат(ӣ)** (ҳамгапӣ, ҳамсӯҳанӣ, мӯсоҳиб; дӯст, рафиқ), **ҳамтавила** (аз як рама ва гала будан; маҷозан: дар қадру мартаба баробар будан ва ғ. қабул шудааст):

*Бо он писарони хурд пайванд,
Ҳамлавҳ нишафта духтаре чанд.*

[7, 48]

Калимаи «лавҳ» дар луғат «сармашки бачаҳои навомиш; тахтачаи таълимӣ» маънидод мешавад, ки алҳол он дар низомии таълими мӯсир истифода бурда намешавад ва ин калима хусусияти архаистӣ пайдо кардааст.

Хулоса, баррасии масъалаи нақши пешванди **ҳам-** дар ашъори Шамсиддин Шохин ва муқоисаи баъзе хусусиятҳои он дар достони Ҳамноми Низомӣ нишон медиҳад, ки имкониятҳои исмсозии ин морфема дар робита ба таъсири муҳити дохилизабонӣ ва экстралингвистӣ сурат гирифта, тадриҷан, дар баробари асосҳои тоҷикиасл, асосҳои арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва дар замони шуравӣ вожаҳои русӣ-аврупоӣ низ дар тақомули таркиби луғавии забонамон нақши назаррас гузоштаанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Амлоев А. Калимасозии сарфӣи исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев / А. Амлоев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. – 151 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик // Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 226 с.
4. Қосимова М. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
5. Мирзозода Х. Шамсиддин Шохин / Х. Мирзозода. – Душанбе, 2021. – 266 с.
6. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.
7. Низомии Ғанҷавӣ. Лайлӣ ва Мачнун / Низомии Ғанҷавӣ. – Сталинобод: 1947. – 312 с.
8. Низомова С. Калимасозии исм дар «Ҳамса»-и Низомии Ғанҷавӣ / С. Низомова. – Душанбе, 2002. – 180 с.
9. Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ / А. Нуров // Душанбе, 1984. – 180 с.
10. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2016. – 239 с.
11. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқӣи забони тоҷикӣ) / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
12. Раҳматуллозода С. Таҳлили лингвистии вожаҳои марбут ба ҳайвонот ва парандагон (дар асоси шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣи забони тоҷикӣ) / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. – 57 с.
13. Рустамов Ш. Исм / Шарофиддин Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
14. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Шарофиддин Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 79 с.
15. Рустамов Ш. Мақоми забон / Шарофиддин Рустамов. – Душанбе: Адиб, 1996. – 304 с.
16. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм / Шарофиддин Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 92 с.
17. Фарҳанги ғӯйишҳои забони тоҷикӣ / – Душанбе, 2012. 946с.
18. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969.-951с.
19. Хоркашев С. Истилоҳоти калимасозӣ / С. Хоркашев. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2012. – 67 с.
20. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯи маводи шеваи ҷануби шарқӣи забони тоҷикӣ) / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 144 с.
21. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ / С. Хоркашев. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – 106 с.
22. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони «Ғулистон»-и Саъдӣ) / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. – Душанбе: 1975. Қисми 1. – 283 с. Қисми 2. – 307 с.
23. Шамсиддин Шохин. Девони ашъор / Шамсиддин Шохин. – Душанбе: Дониш, 2018. – 140 с.
24. Шамсиддин Шохин. Мунтахабот / Шамсиддин Шохин. – Душанбе: Адиб, 2016. – 320 с.

КАЛИМАСОЗИИ ПЕШВАНДИ ҲАМ- ДАР ОСОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

Дар мақола омада, ки осори Шамсиддин Шоҳин роҳи морфологии калимасозӣ, яъне ба воситаи пешванду пасвандҳо сохта шудани исмҳо афзалият дорад. Вале таъкид кардан бамаврид аст, ки хизмати аффиксҳо дар сохтани исмҳо як хел набуда, онҳо маҳсулнокии гуногун зоҳир мекунамд. Аммо маҳсулнокии ин ё он аффикс мафҳуми нисбӣ мебошад. Масалан, дар калимасозии исм ҳамагӣ як пешванди калимасоз **ҳам-** ширкат дорад, ки дараҷаи истифодаи он дар осори Шоҳин ба матнҳои «Гулистон»-и Саъдӣ наздик бошад ҳам, вале дар муқоиса бо нишондодҳои осори адибони дигар ва фарҳангномаҳо шумораи калимаҳои бо ин пешванд сохташударо чандон сермахсул ҳисобидан дуруст нест. Чунончи, истифодаи пешванди **ҳам-** дар асри XII дар забони «Ҳамса»-и Низомӣ сермахсул, вале дар «Гулистон»-и Саъдӣ, ки дар асри XIII иншо шудааст, каммахсул аст. Ин морфема дар осори Мавлоно Ҷомӣ чун унсури фаъоли калимасоз нақш бозидааст, аммо дар эҷодиёти Шоҳин маҳсулнокии чандон зиёд надорад, агарчи дар забони адабиёти муосир он ба қатори вандҳои сермахсул шомил шудааст.

Калидвожаҳо: забон, калимасозӣ, Шамсиддин Шоҳин, пешванди ҳам-, васлшавии калимаҳо, маҳсулноки, морфема, қолибҳои калимасозӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тоирзода Абдусалом Раҳим-муаллими калони кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигории ДБЗХТ ба номи Сотим Улуғзода. Тел: (+992) 985556567, **E-mail:** toirzoda0710@mail.ru

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ПРЕФИКСА “ХАМ-” В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАМСИДДИНА ШАХИНА

В произведениях Шамсиддина Шахина отдается предпочтение морфологическому способу словообразования, то есть образованию существительных посредством префиксов и суффиксов. Однако стоит подчеркнуть, что функция аффиксов при образовании существительных неодинакова, они проявляют разную продуктивность. Но продуктивность того или иного аффикса – понятие относительное. Например, в словообразовании существительного участвует только одна словообразовательная префикс “Хам”, хотя степень ее употребления в произведениях Шахина близка к текстам «Гюлистана» Саади, но по сравнению с показателями произведения других писателей и словарей, количество слов, образованных этим префиксом, невелико. Например, употребление префикса **хам-** в XII веке в языке «Ҳамса» Низами весьма плодотворная, а в «Гюлистане» Саади, написанном в XIII веке, оно малопродуктивный. Эта морфема играла роль в творчестве Мавлоно Джами как активный словообразовательный элемент, но в творчестве Шахина она малопродуктивна, хотя и входит в число наиболее продуктивных словосочетаний языка современной литературы.

Ключевые слова: язык, словообразование, Шамсиддин Шахин, префикс **хам-**, связь слов, продуктивность, морфема, форма словообразований.

Информация об авторе: Тоирзода Абдусалом Раҳим, старший преподаватель кафедры языкознания и журналистики в Международном университете иностранных языков имени Сотима Улуғзода. Тел: (+992) 985556567, **E-mail:** toirzoda0710@mail.ru

VOCABULARY FORMATION OF THE PREFIX "KHAM-" IN THE WORKS OF SHAMSIDDIN SHAHIN

In Shamsiddin Shahin's works, preference is given to the morphological method of word formation, that is, formation of nouns by means of prefixes and suffixes. However, it should be emphasized that the function of affixes in the formation of nouns is not the same, they show different productivity. But the productivity of this or that affix is a relative concept. For example, only one word-forming prefix "Kham" participates in the word-formation of a noun, although the degree of its use in

Shahin's works is close to the texts of Saadi's "Gulistan", but in comparison with the indicators of the works of other writers and dictionaries, the number of words formed by this prefix is small. For example, the use of the prefix kham- in the 12th century in Nizami's "Khamsa" is very fruitful, while in Saadi's "Gulistan", written in the 13th century, it is not very fruitful. This morpheme played a role in Mawlano Jami's work as an active word-forming element, but in Shahin's work it is unproductive, although it is among the most productive word combinations of the language of modern literature.

Keywords: word formation, Shamsiddin Shahin, prefix kham-, word connection, productivity, morpheme, form of word formation.

Author information: Toirzoda Abdusalom Rahim, teacher of Department of Linguistics and Journalism, Sotim Ulugzoda International University of Foreign Languages. Tel: (+992) 985556567, E-mail: toirzoda0710@mail.ru

АДАБИЁТШИНОСӢ

ТДУ: 891. 550. 092

РӢЗГОР ВА МЕРОСИ АДАБИИ
АБДУЛБОҚИХОҶАИ БЕБОКХуросонӣ А. М.¹

Саййид Абдулбоқихоҷа аз шоирони шинохтаи нимаи дувуми асри XIX тоҷик буда, мутаассифона, соли валодат ва ғавташ аз саҳфаи таърих берун мондааст. Вай дар авоили асри XIX дар ойилаи Аҳмадхоҷа ибни Миракхоҷа дар Бухоро таваллуд мешавад. Тибқи маълумоти Ҳашмат дар “Тазкирату-ш-шуаро” номи аслиаш Саййидмуҳаммадхоҷа буда, бо таҳаллуҳои “Бебок” ва “Назим” шеър мегуфт.

Қараёни зиндагии Бебок ҳамон қадар равшан аст, ки Ҳашмат пайванди гузаштагонӣ ӯро чунин менигорад: “Бебок ал-Машҳур ба Абдулбоқихоҷа исми аслии он ҷаноб Саййидмуҳаммадхоҷа аст. Чунончи дар “Сунбулистон” худ тақрир намуда, ин Саййидаҳмадхоҷа ибни Абдурраҳимхоҷа силсилаи эшон аз ҷониби аб(б) ба Имом Ҳасан, алайҳи ва ало обоҳи ат-таҳияту вассалом пайваста. Ва аз тарафи модар ба маҳбуби субҳонӣ қутбу-с-сақалайн ҳазрати Саййид Абдуқодири Челонӣ, разияллоҳу анҳу ва раззоҳу², мерасидааст. Дар боби таҳаллус дар китоби мазкур он ҷаноб чунин навиштаанд, ки “Азбаски аз хаданги ҳаводис боке надоштам ва аз идбори рӯзгор парвое, таҳаллусро “Бебок” менавиштам...” [5,99]. Дар тазкираи Абдӣ омадаст, ки “...аз авлоди Мир Ҳоҷаи Аълам. Дар авоили ҳол Бебок таҳаллус карда ва дар охир аз “Бебок” бок намуда, “Назим”-ро ихтиёр карда” [2].

Дар асоси нусхаҳои кории мо, ки зерӣ рақамҳои 1352, 859 ва 2611 дар Ганҷинаи ба номи академик Абдулғанӣ Мирзоеви Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ мафуз ва ниғаҳдорӣ мешаванд, дар варақҳои гуногуни девон, ки поинтар таваққуф хоҳем намуд, чанд ғазали туркии шоир низ ҷой орад. “Маълум мешавад, ки шоир ба туркӣ ҳам шеър” [10, 364] менавиштааст.

Абдулбоқихоҷаи Бебок то синни мактабӣ дар оғӯши волидайн ба камол расида, хатту савод меомӯзад. Вай соли 1248 ҳиҷрӣ, баробар ба соли 1832 мелодӣ, мадрасаро хатм менамояд ва баъди фориғуттаҳсил шудан дар мадориси Бухоро ба таълиму тарбияи шогирдон машғул мегардад. Шоир дар маҳфилҳои адабию фарҳангие, ки дар меҳмонхонаҳо ва мадрасаҳо баргуздор мегардид, баъзан ширкат ва шеърхониҳо мекард. Дар бораи маишати зиндагии шоир дар маъхазҳо қариб, ки чизе нест. Дар ин бора дар ашъори ӯ ҳам ишораи кам аст. Танҳо дар заминаи ишораҳои ҳуди Бебок ҳамин қадар метавон гуфт, ки зиндагонии миёнаҳолоне доштаву муҳтоҷи касе набудааст. Вале дар қасидае аз қарздор будани худ ба ҳокими давр ишора карда мегӯяд:

*Аз хулқи бекарон зи адолат бувад, аҷаб,
Мардум ба айшу ман зи ғами қарз дилкабоб?!*

Маълум нашуд, ки ин кадом қарз аст, ки шоир бо оҳанги нохушӣ аз он лаб ба шиква кушодааст.

Бениёзии Абдулбоқихоҷаи Бебок аз касе дар бино кардани хонаи ҳудаш, ки ба таърихи эъмори он қитъашеъре гуфтааст, равшан ба мушоҳида мерасад. Шоир ин

¹ Алии Муҳаммадии Хуросонӣ – номзади илмҳои филологӣ, мудири шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри мероси хаттии Маркази мероси хаттии АМИТ.

² Худо аз ӯ ва аз мо розӣ бошад.

сохтмонро чун “кохи сар ба фалаккашида” ва “кохи дилкаши нав” сифат намудааст. Ӯ дар таърихи сохтани бинои хонаи худ мегӯяд :

*Ба ранги субҳи ҷаннат бошад ин кох,
Ба хуришеди фалак афканда партав.
Рақамзан шуд Назим аз баҳри таърих:
– «Муборак бод кохи дилкаши нав»!*

Ин қитъашеър соли 1300 ҳ. / 1882 навишта шудааст. Шояд Абдулбоқиҳоҷаи Бебок баъди сохтани ҳамин хонаи худ аз касе қарздор шуда бошад.

Соли вафоти Назим низ дар маъхазҳо нишон дода нашудааст ва он имрӯз маълум нест. Вале аз қитъаҳои таърихии эҷодкардаи ӯ аниқан маълум мешавад, ки то соли 1300 ҳиҷрӣ, баробар ба соли 1882-1883, дар қайди ҳаёт ва дар баробари машғулиятҳои мадрасавӣ ба эҷоди бадеи низ машғул будааст.

Дар бораи мероси Бебок-Назим таъкиранигорони ҳамасраш, монанди Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Ҳашмати Бухорӣ ва Абдуллоҳоҷаи Абдӣ ишораҳои доранд. Ба таври умум, дар онҳо гуфта мешавад, ки шоири номбурда соҳибдевор буда, зиёда аз ин “Сунбулистон” ном асари мансуреро аз худ ба мерос гузоштааст. “Сунбулистон” пайравӣ аз “Баҳори дониш”-и Иноятulloҳи Канбу (ваф. 1088 ҳ. / 1677 м.) мебошад. Ин асари адиб айна ҳол дастрас набуда, аз матни он Ҳашмати Бухорӣ воқеаеро аз асл иқтибос намуда, намуна овардааст [5,99-108]. Ҳашмат дар ин боб менависад: “...он ҷаноб (яъне, Бебок) дар “Сунбулистон” бисе ҳикоятҳои масарратбахш овардаанд. Дар ин таъкира аз ҷиҳати таайюн (муайян кардан) як-ду ҳикоят навишта мешавад” [5, 101]. То пайдо шудани матни пурраи “Сунбулистон”-и адиб ин ҳикоятро, барои баҳо додан ба нигоштаи мансури мавсуф, дар фароварди девони мазкур ҷой хоҳем дод.

Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ба эҷодиёти ин суҳанвари бухорӣ баҳои умумӣ дода, чунин менигорад: “Ҳоҷаи мазкур (яъне, Бебок – А.М.Х.) гулдастабанди шукуфасори улум, гулбаргзори маорифу фунун, ба вуфури истиғнову адами тааллуқ ба дунёи мавсуфу маъруф...” [5,51]. Адабиётшиноси шинохта Расул Ҳодизода дар китоби худ “Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX” адабиёти ин даврро ба чанд зерфасл тақсим намуда, дар зерфасли “Таъсири эҷодиёти Бедил дар адабиёти ин давр” хулосаҳои умумии худро чунин ба қалам додааст: “Таъсири эҷодиёти Бедил дар нимаи дувуми асри XIX ҳамчунон барқарор буд... Намояндагони адабиёти динию феодалий ва ҳатто баъзе аз дӯстони Аҳмади Дониш дар мазмуну мундариҷа ба ғоҳи динию сӯфиёна ва зуҳдпарастонаи Бедил пайравӣ менамуданд. Онҳо ба ғазалҳои дар мазоқи сӯфиёна навиштаи Бедил тақлидҳо мекарданд, рӯҳи пессимизми зоҳидонаи чунин ашъорро инкишоф меоданд, балки мазмуни динию сӯфиёнаи онро зиёдтар мекарданд. Бисёр шеърҳои дар тақлиди ғазалиёти Бедил навиштаи Садри Сарир (аз дӯстони Аҳмади Дониш), Сипандӣ, Сират, Бебок ва дигар шоирони “хурду калон”, ки “пайрави тарзи Бедилӣ” буданд, дар ашъори худ ғояҳои ғушанишинӣ, дармондагӣ ва лоилоҷӣ, пессимизми диниро тарғиб менамуданд” [9,129].

Муҳаққиқи номбурда ба нусхаҳои “Девон”-и хаттии шоир мутаваҷҷеҳ шуда, қайд менамояд, ки дар захираи дастнависҳои АФ Тоҷикистон ду нусхаи девони Бебок нигадорӣ мешавад, ки инҳо дастхати рақами 859 бо таҳаллуси Бебок дар 43 varaқ ва дигаре дастхати рақами 1352 бо таҳаллуси Назим дар 93 varaқ маҳфуз аст.¹ Вале ӯ ба нусхаи 2611 даст надоштааст, ки доир ба тавсифи ин нусха баъдтар ҳарф хоҳем зад. Дар varaқи 436-и дастнависи № 859 “Девон”-и шоир бо хатти котиб як лаҳзаи воқеи тасвир шудааст, ки овардани он барои равшантар шудани чехраи адабии ин эҷодкор беаҳаммият нест. Он лаҳза ин аст: “Бебоки мавсуф аз шарикони қозӣ Муҳаммад Абдушакури қозии Калданӣ

машҳур будаанд. Қозии мазкурро падарашон шустагар, яъне карбосбоф будаанд. Рӯзе Бебок аз фарти муҳаббату иттиҳод ба тарзи шӯҳӣ ба ранги мутоба ин фардро гуфтаанд. Фард:

*Падар ба оби зулолу ба даст латтаи тар,
Писар ба мансаби олӣ, нишаста қойи Умар!"*

[5, варақи 43а]

Соли 1988 дар ҷилди аввали “Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик” бидуни имзо дар мақолаи “Бебок” чунин омадааст: “Сайидмуҳаммадхоҷа (с. тав. ва ваф. номаълум), шоири тоҷик (а. 19). Бебок баъди хатми мадраса дар мадрасаҳои Бухоро ба тадрис машғул буда, бо таҳаллуси “Бебок” шеър гуфтааст. Охирҳои умраш Назим таҳаллус кардааст. Ҷазалиёти Бебок бештар дар тақлиди Бедил эҷод шудаанд. Аммо ӯ ба услуби бедилӣ дуруст пайравӣ карда натавонистааст...” [11, 259]. Аз ин иқтибос ва давоми он бармеояд, ки Бебок саргарми пайравии Бедил шуда, ашъори сусти аз худ ба мерос гузоштааст. Ин гуфтаҳо, ки асосан бардошт аз нигоштаҳои Расул Ҳодизодаанд, ба мавзӯи ворид нагардида ба ашъори шоир баҳои яктарафа додан мебошад. Дар ин мақола барои таъйиди фикр 3 байти аввали ҷазали аввали девони шоир оварда шудааст, ки таҳлили баҳодиҳияш дар китоби Р. Ҳодизода қой дораду ниёзмандон метавонанд ба он мурочиат намоянд. [9,126-127]. Дар ин мақола аз дигар анвои шеърии эҷодкардаи Абдулбоқӣхоҷаи Бебок, ҳаҷми девон ва ғ. иттилоо нест.

Адабиётшиноси тоҷик А. Абибов дар тазкираи “Ганҷи Зарафшон” ба таври мухтасар аз Бебок, ду нусхаи девони шоир, ки дар захираи дастхатҳои Маркази мероси хаттии АМИТ маҳфузанд, ёд карда, ду ҷазали ӯро меорад, ки оҳангҳои ошиқонаву баҳорона доранду ғазалҳои бад нестанд [3, 99-100]. Ин ҷо ду байт аз як ҷазали интихобкардаи А. Абибовро меорем:

*Навбаҳори ноз, яъне сарви озодам расид,
Зор менолам, ки акнун вақти фарёдам расид.
Кай кашам миннат кунун аз дастгириҳои халқ,
Он асои натавонӣ-шохи шамшиодам расид!*

[3,110]

Ҷазалро то охир меҳонему мебинем, ки ғазали хубест. Аз ин рӯ, дар баҳо додан ба асари бадеӣ ва қазавот намудан ба он ҳар кас соҳибхитӣ аст.

Дар “Энсиклопедияи миллии тоҷик” [7,453-454] мақолаи “Бебок”-ро М. Диловаров навиштааст, ки он ҷо ҳамон мақолаи дар “Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик” [7 , 259] омада, бо таҳрири андак қой дода шудааст. Ин муаллиф дар баробари ғазал, муҳаммас, “Соқинома”, қасида ва қитъаҳои таърихӣ доштани шоир менависад, ки ӯ рубоӣ ва манзума (маснавӣ) низ дорад. Вале мо дар се нусхаи девони мавҷуда бо рубоӣ ва манзума (маснавӣ)-ҳои эҷодкор дучор наомадем. Дар ин ду мақола ва навиштаҳои А. Абибов аз “Сунбулисон” ном асар доштани айнӣ ҳол дастрас набудани он ишоре ҳам нест [3, 99-100].

Инҷониб дар китоби “Шоирони Мовароуннаҳр” дар қатори дигар шоирони ин дудмон доир ба Абдулбоқӣхоҷаи Бебок маълумоти мухтасари донишномавӣ дода, интихобан намунае аз осораҳо овардаам, ки аз 6 ғазалу 1 мураббаъ иборат аст [10, 364-368].

Нусаҳои дастнависҳои девони Бебок дар Ганҷинаи дастхатҳои ба номи академик Абдулғанӣ Мирзоеви Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ ниғадорӣ мешаванд. Дастхатҳои мавҷудаи “Девон”-и Бебок дар ин Ганҷина дар ҳолатҳои зеранд:

1. Нусхаи рақами 1352, ки дар Ганҷинаи ба номи академик А. Мирзоеви Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ ниғадорӣ шуда, аз нусхаи мукамалтари “Девон”-

и Бебок-Назим мебошад. Ҳаҷми он 15X25,5 см. буда, аз 92 варақ иборат аст. Дар аввали китоб як варақ холӣ ва дар варақи **2а** ғазале дар 7 байт бо ин матлаъ ҷой дорад:

*Душина кучо рафтию меҳмони кӣ будӣ,
Дил бе ту ба ҷон буд, ту меҳмони кӣ будӣ?!*

Пас 6 варақ холист ва дар кунҷи ростии варақи **7а** ин байт, ки ба хатти котиби китоб шабоҳат дорад, сабт шудааст:

*Маҳи рӯяш намояд аз хами зулф,
Наишуд пайдо агарчи субҳ дар шом!*

Дар варақи **7б** ҳамон иқтибосе, ки аз тазкиранигор Абдӣ овардаем, бо қалами дигар ва бо ранги моил ба сурхча китобат шудааст. Матни асосӣ дар ду сутун бо хатти настаълиқи осӣёимӣёнағӣ хеле саросема китобат гардида, дар китобат кардани ҳуруф баъзе шикастагиҳо ба назар мерасад. Муқоваи дастхат картонисту болояш бо қоғазӣ сабзранг сиреш карда шуда ва дар пешу пушт сетой медалёни бо ранги зарҳалӣ ороёфта ҷой дорад. Дар медалёнҳои хурд номи муқовабанд Қорӣ Атоуллоҳчоҳа хонда мешавад. Атрофи муқова бо ранги сурх шерозабандӣ шудааст. Котиби нусха Олимхоҷа валади Саййидхоҷа буда, таърихи китобати нусхаро вай бардуруст дар фароварди “Девон” соли 1325 ҳиҷрӣ, баробар ба соли 1907 мелодӣ, нишон додааст.

Дар ҷилди ҷаҳоруми “Феҳрасти дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии шуравии Тоҷикистон” омадааст, ки дар “Девон”-и Бебок ғазалҳо (варақҳои 1б – 65б), мухаммасот (варақҳои 65б – 67а), маснавии “Соқинома” (67б – 77б), қасидаҳо (варақҳои 77а – 81б) ва таърихҳо (варақҳои 82а – 92б) ҷой доранд [8, 157]. Вале дар асл ин тавр нест. Дуруст он аст, ки дар варақҳои 1б – 60б ғазалу мухаммасот якҷоя аз рӯи қофияи ҳарфи “равӣ” омадаанд, ки мо инро дар таҳияи китоби ҳозир аз ҳамдигар ҷудо намудем. Дар варақи 38а-и ин дастхат дар нуҳ байт ғазали туркии шоир ҷой дорад. Аз варақи 60б то варақи 75а матни “Соқинома” омадааст. Варақҳои 72б-75б “Соқиномаи туркӣ”-и шоирро дар худ ҷой додаанд, ки аз 13 банд ва 99 байт иборат мебошад. Дар варақҳои 75б – 76а се ғазали туркии шоир омада. Аз ин рӯ, “Дар охири девон дар чанд варақ шеърҳои ўзбекии Бебок низ алоҳида ҷудо карда шудааст” [9, 129], – гуфтани адабиётшинос Расул Ҳодизода дуруст нест, зеро охири девон бо қитъаҳои таърихӣ хатм мешавад. Варақҳои 76а – 80а қасидаҳои шоирро фаро гирифта, дар варақи 80а ғазале бо номи “Ғазали туркӣ”, дар варақҳои 80а – 81а як мухаммаси дигари шоир китобат шудааст. Дар варақҳои 81а – 92б асосан қитъаҳои таърихӣ ҷой дода шудаанд ва дар ин мобайн боз дар варақҳои 191б-192а як қасидаи шоир ҷой дорад. Ин ба он маъност, ки нисбат ба тафсифи ин “Девон”-и Бебок безътиной зоҳир шуда будааст.

2. *Нусхаи рақами 859*, ки дар Ганҷинаи ба номи академик А. Мирзоеви Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ ниғаҳдорӣ мешавад. Ин нусхаи “Девон”-и шоир ҳаҷман 12,5x19,5 см. ва аз 43 варақ иборат аст. Ба гуфти котиб дар варақи 27а ин нусха бар асоси варақҳои сиёҳнависи худи муаллиф рӯйбардор шудааст, ки имрӯз он зери № 2611 дар Ганҷинаи Марказ ниғаҳдорӣ мешавад. Котиб дар поёни варақи **27а** менависад: “Девони зоти пок Бебокро аз рӯи дастхати худашон таҳрир намудам, ки ихтиом ёфт” [4]. Вале дар ҷилди ҷаҳоруми “Феҳрасти дастхатҳои шарқии Академияи илмҳои Ҷумҳурии шуравии Тоҷикистон” омадааст, ки иқтибоси фавқ дар варақи **43а** ҷой дорад [8, 158].

Дар нусха аз варақи **1б** то варақи **26а** мунтахаби ғазалиёти шоир ва аз варақи **26б** то варақи **43а** қитъаҳои таърихӣ ва баъзе мактубҳои кӯтоҳи муаллиф ҷой дода шудаанд. Вале ин тақсимбандӣ то ҷойе ғалат аст. Аз ҷумла, дар варақҳои **24б** ва **25б** як мухаммаси Бебок дар 9 банд омадаасту ба он феҳристонигор эътибор надодааст ва дар Феҳристи ёдшуда

ишоре ҳам нест. Ҳамчунон дар варақҳои **35а-43б** баъзе навиштаҳои мансуру манзуми васфию ситоишии адиб ҷой доранд, ки барои фарҳанги имрӯз зоида мебошанду аз матни зери даст ихтисор карда шуданд.

Матн дар ду сутун бо хатти хуби настаълиқи осӣёимӣёнағӣ, рӯйи коғазӣ рангаш нахӯдӣи кӯқандӣ китобат шудааст. Сарлавҳаҳо бошанд бо ранги сурх навишта шудаанд. Коғаз аз маводи нахи абрешимист. Китобати дастхати мазкур соли 1355 ҳ., баробар ба соли 1936 м., дар андак фурсат анҷом ёфта, номи котиб дар ягон варақ дарҷ нагардидааст. Дар ҳошияи дастхат, дар варақҳои **14а** ва **26а** ду ғазали шоир ҷой дода шудааст. Муқоваи китоб аз коғазӣ картони даврони нав буда, ранги болояш низ нахӯдӣи ториктар аст.

3. *Нусхаи рақами 2611*, ки дар Ганҷинаи ба номи академик А. Мирзоеви Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ ниғаҳдорӣ мешавад. Ин нусхаи “Девон”-и шоир ҳаҷман 13х20 см. ва аз 84 варақ иборат бошад ҳам, дар саҳифаи 158 Феҳрасти зикршуда 65 варақ нишон дода шудааст. Ин дастхати хеле парешон сиёҳнависи ашъори Бебок буда, бо хатти настаълиқи шикаса аз ҷониби муаллиф навиштаву парешон ҷо ба ҷо карда шуда, ки дар асоси он нусхаи рақами 859 нусхабардорӣ гардидааст. Дар чандин ҷойи авроқи ин нусхаи автограф номи маҳфузнигоҳдорандаи он, набераи шоир дар шаҳри Бухоро-Амина Туракова, сабт ва ин нусха соли 1957 аз дасти ӯ гирифта шудааст. Нусхаи мазкур бо коғазӣ нахӯдӣи кӯқандӣ муқовабандӣ шуда, дар қисми пушти муқова чунин навиштаро меҳонем, ки сонӣ, баъди ба даст омадани он, хушнависе бо хатти настаълиқ чунин навиштааст:

“Девон”-и Абдулбоқихоҷаи Бебок, ки ба хатти ҳудӣ муаллиф китобат шудааст. Нусхае аз ин асар ба тавассути котиб Субҳӣ дар соли 1877 мелодӣ рӯнавис гардида ва бо рақами 859 дар Ганҷинаи дастнависҳои забон ва адабиёти Тоҷикистон мавҷуд аст” [4]. Пас, феҳристнигор санаи китобати нусхаи №859-ро соли 1936 нигошта, ба иштибоҳ роҳ дода будааст. Мо барои соли китобати нусхаи №859-ро дубора санҷидан ба нусхаи мазкур муроҷиат намудем, вале дар ягон варақи он соли китобат нишон дода нашуда ва дуруст он аст, ки нусха соли 1877 китобат шуда, ҳатто навиштаи коғазии пушти китоби нусхаи автограф котиби онро бо номи Субҳӣ нишон додааст. В-агарна дар нусхаи № 859 низ дар ҳеч ҷойе номи китобаткунанда сабт нагардидааст. Чун дастнависи шоир имрӯз ба таври парешону фарсуда пеши назари мост, аз он ягон-ягон истифода шуд. Мо барои муқояса ба чанд ғазали он бо нусхаҳои фавқуззикр муроҷиат ва ба ягонагии ғазалҳое, ки дар ин се нусхаанд, итминон ҳосил намудем.

Ин се нусха шаҳодат бар онанд, ки девони шоир аз ғазал, мухаммас, мураббаъ, қасида, “Соқинома” ва қитъаҳои таърихӣ иборат мебошад. Дар ин мобайн дар “Девон”-и шоир ҷойи аввалро ғазалиёти ӯ гирифта, теъдоди онҳо камобеш 165-то ва аз он 4 ададашон ғазалҳои туркиянд. Ӯ ҳамчунон 9 мухаммас, 2 мураббаъ, як “Соқинома”, 7 қасида ва беш аз 70 қитъаҳои таърихӣ навиштааст. Дар умум “Девон”-и Абдулбоқихоҷаи Бебок камобеш **2650 байт** буда, ба ин шумора “Соқиномаи туркӣ” ва ғазалҳои туркии ӯ низ шомиланд.

Дар таҳияи матни ҳозир барои нишон додани фарқиятҳо дар поварақ нусхаи дастхатти № 1352 бо аломати шартӣ “А”, нусхаи дастхатти № 859 бо аломати шартӣ “Б” ва нусхаи дастхатти № 2611 бо аломати шартӣ “В” нишон дода шуд. Чун нусхаи дастхати № 859 аз дастхатти парешони автограф китобат шудаасту котиб бо боварӣ мегӯяд, ки матни муаллифро покиза нигоҳ доштааст, мо ба авроқи парешони дастхати Бебок, агар тавачҷуҳ намуда бошем ҳам, камтар аст. Ба он хотир нусхаи дастхати № 1352 дар ҷойи аввал гузошта шуд, ки он аз ҳар ҷиҳат; ҳам пуррагӣ, ҳам нисбат ба нусхаи дастхатти № 859 камтар фарқият доштан, ҳам бечурм ниғаҳдорӣ шудан мумтоз аст.

Дар нусхаҳои № 1352 ва № 859 бо ғазалҳое дучор мешавем, ки дар нусхаи № 859 бо таҳаллуси “Бебок” навишта шуда, дар нусхаи № 1352 дар мақтаби ғазал бо андак таҳрир таҳаллуси “Назим” ислоҳ дароварда шудаанд. Пас, маълум мешавад, ки ин заҳмати ҳудӣ

эҷодкор аст, баъдтар ба нусхаи № 1352 ворид карда шудааст, на қалами дасти котиб. Масалан, дар нусхаи № 859 ҳусни мақтаи як ғазали шоир ин аст:

Зери гесӯ хат дамид аз навбаҳори ораш,
Барги гул, Бебок, охир шуд ба заҳри мор сабз!
 Ҳамин байтро дар нусхаи № 1352 чунин меҳонем:

Зери гесӯ хат дамид аз навбаҳори ораш,
Барги гул гардад, Назим, охир ба заҳри мор сабз!

Ва ё ин ғазал дар varaқи **36**-и нусхаи № 859 бо ин мақтаъ омадааст:

Ғунчаи шӯри қиёмат дар бағал гул мекунад,
Чист ҷуз Бебок ҳар дам манъи булбул аз наво?!
 Ҳамин байт дар нусхаи № 1352 ин тавр таҳрир шудааст:

Ғунчаат шӯри қиёмат дар бағал гул мекунад,
Чун тавонад шуд Назим ин дам зи ҳайрат бенаво?

ва монанди инҳо.

Бо вучуди он ки устод Расул Ҳодизода Абдулбоқиҳоҷаи Бебокро пайрави номуваффақи Абдулқодири Бедил ва сабки ҳиндӣ хондааст, боз ҳам дар гуфтори эҷодкор нафаси хосаи ӯ эҳсос карда мешавад. Барои таъйиди ин фикри худ боз рӯй меорем ба “Тазкирату-ш-шуаро”-и Ҳашмати Бухорӣ, ки навиштааст: “Фозиле аз ақобири Кобул ҷиҳати рисолат (сафирӣ) дар балдаи фоҳира (*киноя аз Бухоро*) расида буд, бад-ин сабаб макс (таваққуф) варзида, рӯзе носирро (Бебок дар назар аст) бо он фозил дар ҷавори масҷиде иттифоқи мулоқот даст дод. Ва дар ҳангоми суҳбат сухан аз ҳар парда чехра мекушод. Оқибат он фозил гуфт, ки аз ашъори худ байте чанд бояд хонд, ки боиси эҳтироз (хушҳолӣ)-и табъ гардад. Носир (*яъне*, соҳиби китоби “Сунбулистон” Бебок) аз калимоти маонии аломоти он зот чунон фаҳмид, ки мардест, ки фикр дар печутоби сухан расонида, лоҷарам аз ароис (арӯс)-и афкор шоҳиде чанд бозоре сохт ва аз натоиҷи хотир аз ғазали мутааддид парда андохт”... [5,99]. Омӯзиши ҳамаҷонибаи девони шоир нишон дод, ки мавсуф танҳо дар чанд ғазале пайравии шогирдонаи Бедилро кардаасту бас.

Мавзӯ ва муҳтавои ғазалиёти шоир, ба истиснои чанд ғазали бедилонаи ӯ, ҳамоно мавзӯҳоеанд, ки дар ғазалсароии адабиёти асри XIX Мовароуннаҳр роиҷ буданду бештар шодоб аз зиндагонӣ ва гиру мони рӯзгори он замон мебошанд. Ӯ дар ғазале мегӯяд:

Навбаҳори ноз, яъне сарви озодам расид,
Дӯстон, маъзур, акнун вақти фарёдам расид.
Офтобе бар сари ин зарра тарҳи ҷилва сохт,
Беҳабар будам чу шамъ, отаи ба бунёдам расид.
Кай кашам миннат кунун аз дастгириҳои халқ,
Дӯ! асои нотавагон-шоҳи шамишдам расид?!...

Шоир дар ғазалҳои ошиқонааш, агарчи шиква аз дасти ёри мағруру худхоҳ дорад, боз ҳам дар онҳо бо забони шевову равон рӯҳи зиндагонии воқеиро тасвир мекунад, манзараофарӣ менамояд, мазмуни ғиноии офаридаашро “аз ҳаёлотӣ хушкӣ диниву

¹ Дар «Туфату-л-абоб»-и Вазех «Он» омадааст.

сӯфиёна” [9,125] берун кашида, бо истифода аз ҳусни баёну санъатҳои бадеӣ ба ҷараёни муҳити замонаш ва фаҳми хонандаи давр наздик месозад:

*Аз ғунҷаи лаби ӯ бӯйи вафо мапурсед,
Аз теғи пуртабассум ғайр аз ҷафо мапурсед!
Паймонанӯши заҳрем, хӯкардагони дардем,
3-ин синаҳои садчок номи даво мапурсед!
Сихҳат рамида аз мо «Қонун»-и дардхонон,
Ранҷуру нотавонем, дорушиифо мапурсед!*

Абдулбоқихоҷаи Бебок алайҳи дунёбездорону зоҳидони хушк баромада, дар мақтаи ғазале мегӯяд:

*Зоҳидо, аз чӣ ситезӣ ту ба атвори Назим,
Шоҳиду бода зи ман, субҳаву ғилмон аз ту ?!*

Дар ғазалиёти Бебок ин абёти хуби шоирро меҳонем, ки мизробӣ дили ӯ ба нағма даровардасту гӯшнавоз ва хотирмонанд:

*Сарве зи бӯстони назокат ба мо расид,
Шоҳе зи Тӯбӣ. баҳри қади хам, асо расид.*

*Ин қомат аз он абрӯ дуто шуд, чӣ баҷо шуд,
Наврасқадат, ай сарв, асо шуд, чӣ баҷо шуд!*

*Нестам беҳудагарди боғи имкон чун сабо,
Сайри маънӣ мекунам, аз сарву шамиодам мапурс!*

*Ҳар қадар нағманавоз аст тарабхонаи дил,
Ба ҷуз аз нола надорад наӣи қошонаи дил.*

Дар ин миён тағаззули қасидаҳои Бебок то байти гурез оҳангҳои суруру шодиовар, бедоркунандаи ҳис ва болидарӯҳӣҳо доранд, ки диққати муроҷиаткунандаро то охир ба худ ҷалб менамоянд. Эҷодкор шӯру шари баҳорро дар қасидае ба тасвир кашида, то охири қасида онро яқоҳангу равон нигоҳ доштасту байти гурезро нагуфта қасида бо таҳаллуси “Назим” ҳусни анҷом мепазирад:

*...Азми гулшан кун, ба қонуни ҷунун фармо хиром,
Дидаи наргис ба савдоят сафед аз интизор.
Наишҳои саҳбо ба минои сари кӯ асту бас,
Боданӯши арғавонӣ шав ба дашт, ай майгусор!
Ҳар қадар хоҳӣ ба мастӣ кӯш, ай махмури зор,
Наишҳои дигар наёбӣ соғаре аз кӯкнор!
Шона ҳоҷат нест гесӯи ҷунунро, ай Назим,
Мекунад ҳар дам сабо чун зулфи ҷонон тор-тор!*

Шоир дар гуфтани мухаммасу мураббаъ ғазали касеро сармашқ қарор надода, дар ин ҷода озод гом бардошта, он чи гуфтааст, шоридаи тафаккури бевоситаи худӣ ӯ бар рӯйи дафтар мебошанд.

Абдулбоқиҳоҷаи Бебок “Соқинома” ҳам навишта будааст, ки аз 340 байт иборат мебошад. “Соқинома” навъи шеърест, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ беш аз ҳазор сол боз дар гардиш асту дар қофиябандии маснавӣ арзи ҳастӣ дорад. Дар адабиётамон гоҳе “Соқинома” дар шакли рубоӣ (“Соқинома”-и Аҳлии Шерозӣ) низ дучор меояд. Ҳаҷми “Соқинома” гуногун буда, баъзан ба 2000 байт (“Соқинома”-и Зухурӣ) мерасад. Бояд гуфт, ки “Соқинома” дар заминаи хамрияҳо пайдо шудааст, ки намунаҳои беҳтарини он сурудаҳои Рӯдакӣ ва Манучехрӣ мебошанд. Танҳо “дар тазкираи “Майхона” 57 “Соқинома”-и муаллифони гуногун дохил шудааст” [1,137].

“Соқинома”-и Абдулбоқиҳоҷаи Бебок аз ду қисмат иборат буда, дар дохили матни он як мухаммас ва ду ҳикояти манзуми ҳамвазни ин асар, вобаста ба муҳтавои он, ҷой дода шудааст. Аксар “Соқинома”-ҳо оҳанги баҳоронаву хушӣ доранд, ки ин бармало дар манзумаи ин “Соқинома”-навис низ равшан ба мушоҳида мерасад.

“Соқинома”-и Абдулбоқиҳоҷаи Бебок бо ду вазн навишта шудааст. 58 байти аввали он дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси аҳраби мақбузу мақсур (– – У / У – У – / У – –) гуфта шудааст:

*Соқӣ, ба чаман хиром имрӯз,
Овард сабо паёми Наврӯз.
Май бар лаби оби сабзозоре,
Некӯст ба субҳи навбаҳоре.
Симинзақанони ҳалқагесӯ
Биништа ба нозу ишва як сӯ.
Як сӯйи дигар бутон ба сад ноз
Бинҳода ба дӯши ишваҳо соз.
Қонуни тараб яке ба сад тоб,
Бар тунд наво намуда мизроб...*

Пас 282 байти он дар баҳри мутақорибии мусаммани мақсур (У – – / У – – / У – – / У –) аст:

*Биё, соқӣ, ай баҳри найсонканор,
Ки омад паём аз насими баҳор.
Ҳама маҳвашиони чаман сабзпӯш,
Чу хатти лаби ёр мастифурӯш.
Қадаҳҳо пур аз бодаи рангубӯ,
Ба каф соғари май, ба дасте сабӯ.*

буда, бо забони омиёнаву бадеиёти на чандон баланд гуфта шудаанд. Бо вучуди ин онҳо дар муайян кардани баъзе санаҳои таърихӣ замони ғӯянда, барои навиштани таърихи он давраи шаҳри Бухоро, санади воқеӣ ба шумор мераванд.

Умуман, эҳё ва интишор намудани мероси адабии Абдулбоқиҳоҷаи Бебок барин шоирони асрҳои XIX ва аввали асри XX, бо он ки дар адабиётамон чандон маъруфияте надоранд, боз ҳам дар баҳо додан ба эҷодиёти намояндагони адабии ин давра, дар муқобалаву муқояса, беаҳаммият нахоҳанд буд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдуллоев А. Соқинома / А. Абдуллоев // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе, 2004. – С. 137.

2. Абдӣ, Абдуллоҳоҷа. Тазкирату-ш-шуаро / Абдуллоҳоҷаи Абдӣ // Нусхаи № 61, ки дар Институти шарқшиносии Тошканд маҳфуз буда, нусхаи аксии он дар Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ ниғаҳдорӣ мешавад.
3. Абибов А. Ганҷи Зарафшон / А. Абибов – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 99-100.
4. Бебок, Абдулбоқӣҳоҷа. Нусхаи дастнависи №859, ки дар Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ ниғаҳдорӣ мешавад
5. Бухорӣ, Мирсиддиқхони Ҳашмат. Тазкирату-ш-шуаро / Мирсиддиқхони Ҳашмат Бухорӣ. Таҳия ва тавзеҳи Илҳом Насафӣ. – Хуҷанд: Ношир, 2021.
6. Возеҳ, Қорӣ Раҳматуллоҳ. Тухфату-л-аҳбоб фӣ тазкирати-л-асҳоб / Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ. Бо муқаддима, таҳия ва тавзеҳоти Ҷ. Назрӣ. – Душанбе: Дониш, 2020.
7. Диловаров М. Бебок / М. Диловаров // Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе, 2013. – С. 453-454.
8. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. Том 1У. Под редакцией и при участии академика АН Таджикской ССР, профессора А. М. Мирзорева и М.И. Занда. – Душанбе: Дониш, 1970.
9. Ҳодизода, Расул. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XIX / Расул Ҳодизода. – Душанбе: Дониш, 1968.
10. Шоирони Мовароуннаҳр. (аз устод Рӯдакӣ то устод Айнӣ). Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хурсонӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2019. – 520 с.
11. Бебок // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе, 1988. – С. 259.

РЌЗГОР ВА МЕРОСИ АДАБИИ АБДУЛБОҚИХОҶАИ БЕБОК

Дар мақола нахуст мухтасари рӯзгору осори шоири ношинохта ва камшинохтаи охири асри XIX ва аввали асри XX тоҷик Абдулбоқӣҳоҷаи Бебок маълумоти энциклопедӣ дода шуда, сипас дар бораи нусхашиносии осори боқимондаи шоир дар заминаи се нусхаи дастхати ӯ, ки дар Ганҷинаи дастхатҳои ба номи академик А. Мирзоеви Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ниғаҳдорӣ ва маҳфуз аст, сухан меравад.

Ин се нусха таҳти № 2352, ки аз 92 ҷарағ иборат аст, № 859, ки 43 ҷарағ дорад ва №2611, ки дорои 84 ҷарағи парешони пасупешомада мебошад, дар Ганҷинаи Маркази мазкур маҳфузанд ва ба таври бояду шояд омӯхта нашуда ва боиси навишта шудани мақолаи мазкур гардид. Маълум шуд, ки дар ин миён нусхаи № 2352 аз ҷар ҷиҳат; ҳам хати хуби настаълиқ, ҳам пуррагӣ, ҳам покизагӣ, ҳам бечурмӣ ва ғ. мумтоз буда, дар таҳияи матни илмӣ-интиқодии девони шоир бояд минбаъд ҳамин нусха асос қарор дода шавад.

Калидвожаҳо: Бебок, шоири тоҷик, се нусхаи дастхати девон, Маркази мероси хаттӣ, маълумоти энциклопедӣ, нусхашиносӣ, ғазал, қитъа, “Соқинома”, вазъи дастхатҳо.

Маълумот дар бораи муаллиф: Алии Муҳаммадии Хурсонӣ – Мудири шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри мероси хаттии Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, кӯчаи Ш. Хусейнзода – 35. Тел.: 927377242.

ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА АБДУЛБОКИХОДЖА БЕБОКА

Статья сначала предоставляет энциклопедическую информацию о жизни и творчестве малоизвестного таджикского поэта Абдулбакиходжа Бебока конца XIX - начала XX века. Затем обсуждается копирование оставшихся произведений поэта на основе трех копий его рукописей, которые хранятся в Хранилище письменного наследия имени академика А. Мирзоева при Центре письменного наследия НАН Таджикистана.

Эти три копии — № 2352, состоящая из 92 листов; № 859, содержащая 43 листа; и №2611, имеющая 84 разрозненных листа — хранятся в Хранилище этого Центра и не были тщательно изучены, что и послужило поводом для написания данной статьи. Особенно следует отметить, что копия № 2352 отличается превосходным написанием на наста'лике, полнотой, чистотой и ясностью. Эта рукопись «Диван»-а Бебока можно использовать в качестве основы для подготовки научно-критического текста произведений поэта.

Ключевые слова: Бебок, таджикский поэт, три копии рукописей Дивана, Центр письменного наследия, энциклопедическая информация, газел, кит'а, «Сокинома», статус рукописей.

Сведения об авторе: Алии Муҳаммадии Хуросони, канд. фил. наук, заведующим отделом текстологии, исследований и издание письменного наследия национальной Академии наук Таджикистана. Адрес: 7344025, Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Ш. Хусейнзода, 35. Тел.: 927377242.

LIFE AND CREATIVITY OF ABDULBOQIHOJA

The article first provides encyclopedic information about the life and works of the little-known Tajik poet Abdulbaqihøjai Bebok from the late 19th and early 20th centuries. It then discusses the copying of the remaining works of the poet, based on three copies of his manuscripts that are preserved in the Treasury of Written Heritage named after Academician A. Mirzoev at the Center for Written Heritage of the NAST.

These three copies-No. 2352, which consists of 92 sheets; No. 859, containing 43 sheets; and No. 2611, which has 84 scattered sheets—are kept in the Treasury of this Center and have not been thoroughly studied, prompting the writing of this article. Notably, copy No. 2352 is distinguished by its excellent nasta'liq script, completeness, purity, and clarity. This copy should be used as the basis for preparing the scientific-critical text of the poet's works..

Keywords: Bebok, Tajik poet, three copies of Divan manuscripts, Center for Written Heritage, encyclopedic information, manuscript recognition, ghazal, qit'a, "Soqinoma," status of manuscripts.

Information about the author: Alii Muhammadii Khurosoni - Head of the department of textual studies, research and publication of written heritage of the Center for written heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan, candidate of philological sciences. Address: 734025, Dushanbe, 35 Sh. Huseynzoda Street. Tel.: 927377242.

ТДУ: 008 (-11) (092)

**САҲМИ МУҲАҚҚИҚОН АНДРЕЙ БЕРТЕЛС ВА
МАҲМАДВАФО БАҚОЕВ ДАР ЧАМЪОВАРӢ ВА ПАЖӢҲИШИ ДАСТХАТҲОИ
БАДАХШОН**

Охонниёзов В. Д.¹

Роҷеъ ба масъалаи чамъоварӣ ва пажӯҳиши сарчашмаҳо ва намунаҳои адабиёти тоҷик дар Бадахшон мақолаҳо ва асарҳои алоҳида рӯи қор омадаанд, вале бояд иқрор шуд, ки масъала ҳанӯз ҳам зарурат ба таваҷҷуҳ дорад. Масъалаи матраҳ ин аст, ки ҳар чизе дар ин самт эҷод ва нашр гардид, ҳулоса ва натиҷагирӣҳои ғоибонаро мемунад, зеро маводе, ки роҷеъ ба он дар мақолаву осори илмӣ-пажӯҳишӣ суҳан рафтааст, ба нашр нарасида ва андар дастраси аҳли таҳқиқу ҳаводорони осори гузаштагон нест. Дар ин мақола ба таври муҷмал роҷеъ ба хизмати ду нафар муҳаққиқ – Андрей Бертелс ва Маҳмадвафо Бақоев дар чамъоварӣ ва пажӯҳиши дастхатҳое, ки аз ҳудуди Бадахшони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба даст омадаанд, суҳан меравад. Зимнан, барои аҳли илм ва муҳаққиқони ватанӣ ёдрас мегардад, ки иқдоми ин ду нафар муҳаққиқ зарурат ба идома дорад, зеро пажӯҳиши дастхатҳое, ки аз чамъовариҳои онҳо дар ин мақола суҳан меравад, ба таври зарурӣ то ба ҳол ба роҳ монда нашудааст.

Ин ҷониб дар китоби аввали “Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон” – “Заминаҳои пайдоиш ва таҳаввули адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон” дар бораи оғоз ва идомаи чамъовариҳои дастхатҳо ба таври нисбатан васеъ маълумот дода будам [16, 205-233], вале зарурати таъкиди чанд нуктаи иловагӣ пеш омад ва дар зер бар онҳо тамарқуз мешавад.

Чамъовариҳои дастхатҳо ва осор аз минтақаи мавриди назар аз охири асри XIX оғоз гардида буд, ҳарчанд ин иқдом ба таври нақшавӣ ва мунтазам ва ҳадафнок ба роҳ монда нашуда буд. Ба ин амал ашхоси алоҳида сари қор гирифта буданд ва дар баробари иҷрои вазифаҳои хирфавии худ аз ин ё он намуна аксбардорӣ ё рӯбардорӣ менамуданд. Аз ҷумла, ашхоси машҳури давр, ба мисли И.И. Зарубин [10, 3-4; 12, 156], А.А. Семёнов [18, 129], В. Иванов [11; 19, 89-117]- ро дар ин ҷода зикр қардан зарур аст.

Зарурати чамъовариҳои дастхатҳо аз миёни сокинони Бадахшон ва маҳфуз доштани он чизе, ки метавонад тафаккур ва тасаввури ин мардумро муаррифӣ кунад, боис шуд то бо ибтиқори Пажӯҳишгоҳи Шарқшиносии АИ собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва шуъбаи шарқшиносии АИ собиқ Ҷумҳурии Шуравии Тоҷикистон дар ду давра экспедитсияи чамъовариҳои дастхатҳо аз Бадахшони Тоҷикистон оғозу анҷом гардад. Махсусан, бо ибтиқори олимони давр Бобоҷон Ғафуров, ки дар он вақт Директори Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии АИ ИШ ва Абдулғанӣ Мирзоев Раиси бахши дастхатҳои АИ ҚШТ буданд, гурӯҳи мутахассисони Институти халқҳои Осиёи Академияи улуми Иттиҳоди Шуравӣ ва Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон барои чамъовариҳои дастхатҳо аз миёни аҳолии сафарбар гардид.

Давраи аввали фаъолияти ин гурӯҳ бо сардории шарқшиносии маъруф А.Бертелс ба солҳои 1959-1960 ва давраи дуюми он бо роҳбарии М. Бақоев ба солҳои 1961-1963 рост омад. Ин гурӯҳ дар муддати тақрибан панҷ сол аз ноҳияҳои Шуғнон, Ишқошим, Рӯшон ва маҳалҳои дурдаст ба мисли Хуфӯ Баҷув ва Бартанг дидан намуда, аз мардуми таҳҷой ба теъдоди зиёда аз 280 нусаҳои хаттӣ ва осори гаронбаҳои адабӣ, таърихӣ ва фалсафиро чамъоварӣ ва аксбардорӣ намуд. Ин нусаҳо баъдан микрофилм гардида, барои нигоҳдорӣ ба Институти шарқшиносии мероси хаттии АИ ҚТ супурда шуданд.

Масъулони экспедитсияи чамъовариҳои дастхатҳо Андрей Бертелс ва Маҳмадвафо Бақоев дар асоси дастнависҳои чамъоваришуда “Феҳристи алифбоии нусаҳои хаттӣ, ки аз Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба даст омадаанд” мураттаб намуда, ба нашр расониданд [4].

¹ *Охонниёзов Варқа Дустович, д.и.ф., сарҳодими илмӣ Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ.*

Дар ибтидои садаи XXI ин “Фехрист...” аз тарафи муҳаққиқон Қудратбек Элчибеков ва Саиданвар Шохуморов ба забони тоҷикӣ тарҷума гардида, бо алифбои форсӣ ба нашр расид.

Мувофиқи маълумоти мураттибони “Фехрист...”, дар давоми панҷ соли фаъолият экспедитсия 117 дастхат ва литографҳои нодиреро ба даст овард, ки зиёда аз 300 асарро, бо дарназардошти нусхаҳои такрорӣ дар бар дошт. 29 номгӯи ин осор ба “Фехрист...” бо сабабҳои гуногун, дохил нагардид. Дар “Фехрист...” 186 номгӯи осори гуногун (253 фехрист, бо дарназардошти 67 нусхаи такрор ва баъзан баёзи ҳаҷман калонро ҳамчун як асар ҳисобида) зикр ёфтааст [6, 6-9]. Қолиб аст, ки мураттибони “Фехрист...” то андозае ишора ба тарзи системавии тартиб дода шудани дастхатҳо кардаанд, ки дар асоси мазмуну мундариҷаи онҳо метавон раванди рушди адабиёт ва андешаҳои фалсафиро дар Бадахшон муайян намуд. Ба ҳайси мисол, онҳо рӯбардории нусхаҳои хаттӣ аз тарафи шоир ва омӯзгор Шохфутур Муҳаббатшоҳзодаро як фаъолияти системанок ва бомақсад ҳисоб кардаанд.

Тибқи шумори роқими ин сатрҳо, 116 номгӯи осори ин “Фехрист...” дар масъалаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва эътиқодии маскунони навоҳии дар боло зикршуда баҳс намуда, 32-тои онҳо такрори ин ё он асар бо тағйироти ҷузъӣ мебошанд. Шаш рисола мавзӯҳои исмоилӣ-суфӣ, 21-мавзӯҳои гуногуни ший, 8-то мавзӯҳои омехта бо афкори сӯфиёна ва ший ва 28 рисола сирф мазмуни сӯфиёнаро дар бар гирифтанд. Дар миёни осори “Фехрист...” 24 баёзи ашъор, 4 нусхаи Чароғнома, 11 девони ашъор, 5 ҳикоят, 2 достон ва 24 маснавӣ мавҷуд ҳастанд. Чанде аз дастхатҳо қасоиди гуногун, маснавиҳо, муноҷотҳо ва дигар жанрҳои хурди назро дар бар гирифтаанд.

Хизмати муҳаққиқон А. Бертелс ва М. Бақоев бо анҷоми экспедитсия ва наشري “Фехрист...” ба анҷом намерасад, балки онҳо дар доираи вазифа ва имконияти дошташон намунаҳои ин дастхатҳоро барои аҳли илми олам муаррифӣ мекарданд ва дар бораи онҳо маълумоти нодирро пешниҳод менамуданд.

А.Е. Бертелс нахустин муҳаққиқ буд, ки ахбороти аввалинро роҷеъ ба адабиёти сарзамини Бадахшон бар мабноси “Фехрист...”-и мутазаққир дар пешгомтарин маҷаллаҳои давр интишор намуд ва аз мавҷудияти шоироне чун Мубораки Ваҳонӣ, Мулло Шамшер ва Охунд Шохфутур маълумотро барои доираи васеи пажӯҳишгарон ва аҳли илму адаб пешниҳод сохт. Бо ҷамъбасти соли аввали экспедитсия (1959) мақолаи ӯ бо унвони “Находка новых рукописей в Таджикистане” дар маҷаллаи бонуфузи “Проблемы востоковедения” нашр мегардад, ки дар он нахустин натиҷагирӣ аз фаъолияти экспедитсияи илмӣ-тадқиқотӣ зикр мегардад. Дар ин мақолаи обзорӣ муҳаққиқ аз хусуси вазъи умумии дастнависҳо ва китобу баёзҳои ҷамъовардашуда маълумот дода, нахустин маротиба таваҷҷуҳро ба омӯзиши адабиёти ин диёр ҷалб намудааст [8, 222-223].

Дуюмин мақолаи мустақил “Находка рукописей на Памире” мебошад, ки дар он ба таври мухтасар ҷамъбасти ду давра экспедитсияи ҷамъоварии дастхатҳо аз Бадахшони Шуравӣ анҷом гардидааст. Маҳз дар ҳамин мақола муаллиф чанд андешаро оид ба адабиёти форсизабони Бадахшон, махсусан намоёндагони ин адабиёт баён намуда, оид ба ҳаёту эҷодиёти шоир Мубораки Ваҳонӣ маълумот медиҳад. Муҳаққиқ аз чанд асари ин шоир ва нависандаи сӯфимашраб дар мақолааш ёдовар шудааст ва инчунин роҷеъ ба анъанаи қадима будани эҷоди адабиёт ба забони форсии тоҷикӣ дар Бадахшон ишора намудааст [7, 234-236].

“Отчёт о работе Памирской экспедиции Отдела востоковедения и письменного наследия Академии Наук Таджикской ССР” бошад, гузориши нисбатан муфассали муҳаққиқ Андрей Евгеньевич Бертелс дар хусуси самарайи фаъолияти экспедитсия аст ва он аз се қисмат фароҳам оварда шудааст.

Дар қисми аввали гузориш муаллиф аз хусуси сабабҳои ташкили экспедитсия, пешниҳоди олимони алоҳида, аз ҷумла марҳум А. С. Эделман дар ташкили он, маълумоти кӯтоҳ дар хусуси ҷамъоварии намунаи дастхатҳо аз ҷониби И.И.Зарубин ва В.И. Иванов, ҳаёти экспедитсия, хронологияи сафари он ва тарзи ҷамъоварӣ ва сабти мавод маълумоти муфассалро пешниҳод менамояд. Дар ҷамъбасти ин қисмат муаллиф аз хусуси пазироии хуби мардум ва сохторҳои партиявӣ низ ёдовар гардидааст.

Қисмати дуҷуми гузориш бо изҳори нобоварӣ нисбати тасдиқи бисёре аз муҳаққиқони гузашта, ки сокинони Бадахшонро аз ҷиҳати саводноқӣ ақибмонда гуфтаанд, оғоз мегардад ва ба таври дигар дарк гардидани вазъ аз тарафи ҳайат зикр мешавад. Дар идомаи тасдиқи саводноқии аксари мардуми Бадахшон, муҳаққиқ ба масъалаи набудани дастгоҳҳои наشري китоб дар Бадахшон таваҷҷуҳ карда, саҳми беандозаи ғаёлияти аҳли саводноқ дар китобат намудани осори гуногун махсус ба қайд мегирад. Аз ҷумла, саҳми ҷашмраси бузургоне чун Шохфутур, Шохзодамуҳаммад ва Шохниёз дар китобати осори классикон, махсусан осори Носири Хусрав ба таври алоҳида зикр мегардад.

Қисмати сеюми гузориш давоми маълумоти соли 1959 дар хусуси дастнависҳои ҷамъовардашуда буда, дар он аз боби осоре чун “Қиссаи саргузашти ҳазрати Бобо Саидано”, “Усули одоб”, “Рухнома” изҳори андеша гардидааст. Муҳаққиқ, ба тариқи мухтасар бошад ҳам, дар хусуси аҳамияти омӯзиши муқоисавии ин асарҳо, махсусан “Саргузаштнома”-ро барои муайян намудани бисёре аз саволҳои марбут ба ҳаёт ва мероси илмиву адабии Носири Хусрав махсус қайд намудааст. Дастрас намудани дастхатҳои дар боло зикршуда аз нодиртарин дастоврадҳои экспедитсия дар ин сол арзёбӣ шудааст. [9, 11-16].

Роҷеъ ба иқдоми муҳаққиқ М. Бақоев дар муаррифии натиҷаҳои экспедитсия ҳаминро бояд гуфт, ки нахустин андешаҳои ӯ дар якҷоягӣ бо ҳамкораш Андрей Бертелс дар таҳияи “Ғеҳрист...” изҳор гардида буданд ва пас аз он муҳаққиқ дар се гузориши хеш диққати аҳли таҳқиқро ба ин масъала ба таври мустақим ҷалб намуд.

Нахустин гузориши илмиашро Маҳмадвафо Бақоев таҳти унвони “В поисках восточных рукописей” дар маҷаллаи “Народы Азии и Африки” дар соли 1962 ба нашр расонида буд. Дар ин гузориш муҳаққиқ аз шоирони зиёди Бадахшон, аз қабилҳои Назмӣ, Мирзоибод, Ҷаъфар, Шохзиёӣ, Хилватшоҳ, Мир Ғуломшоҳ, Мулло Абдулвоҳид, Муборак, Шоҳабдуллоҳ, Шамшер, Шохфутур, Қудрат, Фаррухшоҳ ва Назаршоҳ, ки ашъорашон пурра ба забони форсии тоҷикӣ эҷод шуда буд, маълумот медиҳад [1, 238-239]. Бо ин маълумот, муҳаққиқ бори дигар мавҷудият ва ғаёлияти ҳавзаҳои адабии Бадахшонро дар миёни дигар ҳавзаҳои Мовароуннахр ба таъкид мегирад.

Дуюмин гузориши муҳаққиқ низ ба дастхатҳои аз миёни сокинони Бадахшон ҷамъовардашуда тааллуқ дошт ва он аз хусуси “Новые находки на Памире” иттило меод. Ин гузориш баъд аз як соли таҳия ва наشري гузориши аввал омода гардида будааст ва низ дар маҷаллаи “Народы Азии и Африки” ба таъб мерасад [2, 236-237]. Дар гузориши мазкур низ аз боби сарчашмаҳо ва дастхатҳои дастрасгардида сухан рафта, ба мавҷудияти девони шоири охири асри XIX-и Бадахшон Ҷаъфар махсусан тamarкуз шудааст. Маҳз дар ҳамин гузориши хеш М. Бақоев аз соҳибдеворон будани шоир Ҷаъфар ёдовар мешавад ва дар хусуси баъзе аз лаҳзаҳои ҳаёт ва асосан масъалаҳои алоҳидаи марбут ба девони ашъори ӯ андешаронӣ менамояд [13, 84-85].

Як мақолаи дигаре, ки дар самти ҷалби таваҷҷуҳи аҳли муҳаққиқон ба адабиёти Бадахшон аз тарафи Бақоев эҷод ва нашр гардид, “Мирзо Ибод ва чанд намуна аз осори ӯ” буд. Мақола соли 1965 дар рӯзномаи “Бадахшони советӣ” нашр гардида, он аз хусуси бисёре аз масъалаҳои марбут ба ҳаёт ва эҷодиёти ин шоир маълумот медиҳад. Муҳаққиқ бо таъя ба девони шоир аз хусуси тарафҳои гуногуни ашъори ӯ, санаҳои ҳаёт ва мазмуну мундариҷаи эҷодиёташ маълумоти арзишманди илмиро пешниҳод намудааст. Бар замми ин, чун намуна се ғазали шоир ба андешаҳои ибродшуда замима гардидаанд ва хонандаро то андозае бо муҳтавои осори Мирзо Ибод шинос менамоянд [3].

Ҳамин тариқ, муҳаққиқон Андрей Бертелс ва Маҳмадвафо Бақоев натавонанд дар ҷамъоварии дастхатҳои нодир аз минтақаи Бадахшон саҳмгузор буданд, балки дар баъд намудани аҳли таҳқиқ тавассути маҷаллаҳои калидии даврони Шуравӣ бо онҳо аз аввалинҳо маҳсуб мегарданд. Хизмати онҳо дар ин ҷода бо ҳамин иқдомот анҷом напозирuft, балки идома дода шуд. Махсусан тадқиқоти Андрей Бертелс роҷеъ ба рисолаҳои “Офокнома”, “Мирот-ал-муҳаққиқин”, “Зубдат-ул-ҳақоик”, “Умм-ул-хитоб” ва “Усули адаб” аз зумраи он тадқиқоти мондагоре маҳсуб мешавад, ки барои таҳлилу тадқиқи тарафҳои гуногуни натавонанд худӣ

дастхатҳо, балки барои таърих, тафаккур ва тасаввуроти соҳибони онҳо аҳамияти аввалиндараҷа дорад [5, 10-149]. Дар ин бора аз ҷониби мо як мақола таълиф ва нашр шуд, ки дар он арзиши таҳлилҳои олим мавриди таъкид ва таҳсин қарор гирифта буд [14, 300-305].

Роҷеъ ба арзиши дастхатҳои ҷамъовардашуда ва аҳамияти “Фехрист...”-и таҳияшуда аз Сарсухан ба “Фехрист...” ёдовар шудан зарур аст, ки ба қалами олимони шаҳри тоҷик, академикҳо Бобоҷон Ғафуров ва Абдулғанӣ Мирзоев тааллуқ дорад [10, 3-4]. Ин Сарсухани кӯтоҳ ишораҳои ба муҳтавои осори ҷамъовардашуда дорад, ки натавонанд барои пайдо намудани тасаввуроти умумӣ дар хусуси мавзӯ ва мазмун ин мавод хизмат мекунад, балки самтҳои низ нишон медиҳанд, ки раванди тадқиқоти ояндаро дар ин ҷода муайян месозанд. Аз ҷумла, ҷудо намудани маводи ҷамъовардашуда аз ҷиҳати мавзӯ, мундариҷа ва муҳтаво дар Сарсухан ҷониби таваҷҷуҳ аст, ки дар ин бора ба таври муфасссал дар мақолаи алоҳида гуфта шуд [17, 133-144].

Ҳамин тариқ, хизмати муҳаққиқон Андрей Бертельс ва Маҳмадҷафӣ Бақоев барои ҷамъоварӣ ва пажӯҳиши дастхатҳои Бадахшон ғайри қобили қиёс буда, идомаи иқдоми онҳо дар ин ҷода талаботи замон мебошад. Боварӣ ҳаст, ки маҳз ба пажӯҳиши густурдаи ин мероси фарҳангии тоҷикон ба таври алоҳида таваҷҷуҳ ҳоҳад шуд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Бакаев М. В поисках восточных рукописей / М. Бакаев // Народы Азии и Африки, № 3, 1962. – С. 238-239.
2. Бакаев М. Новые находки на Памире” / М. Бакаев // Народы Азии и Африки, № 4, 1963. – С. 236-237.
3. Бақоев М. Мирзо Ибод ва чанд намуна аз осори ӯ / М. Бақоев // Бадахшони советӣ, 3 сентябри соли 1965.
4. Бертельс А.Е., Бақоев, М. Алфавитный каталог рукописей, обнаруженных в Горно-Бадахшанской автономной области экспедицией 1959-1963 гг. / А.Е. Бертельс, М. Бақоев, под редакцией и с предисловием Б.Г. Гафурова и А.М. Мирзоева. М., 1967. – 120 с.
5. Бертельс А.Е. Введение в изучение текстов трактатов «Афакнама», «Мират ал муаккикин», «Зубдат ал-ақайик», «Умм ал-хитаб», «Усули адаб» / А.Е.Бертельс // Пять философских трактатов на тему Афак и Анфус (о соотношениях между человеком и вселенной). Афак –нама, Мират ал-мухаккикин, Зубдат ал-хақоик, Умм ал-хитаб, Усули адаб. Критический текст, указатели и введение в изучение памятника А.Е.Бертельса, под редакцией и с предисловием Б.Г. Гафурова и А.М.Мирзоева, М.: 1970. – С. 10-149.
6. Бертельс, А., Бақоев, М. Об экспедиции и каталоге / А.Е. Бертельс, М. Бақоев // Алфавитный каталог рукописей, обнаруженных в Горно-Бадахшанской Автономной Области экспедицией 1959-1963 гг. под редакцией и с предисловием Б.Г. Гафурова и А.М.Мирзоева. – М.: Наука, 1967. – С. 6-9.
7. Бертельс А.Е.. Находка рукописей на Памире / А.Е. Бертельс // Народы Азии и Африки, 1961, №2. – С. 234-236.
8. Бертельс А.Е. Находка новых рукописей в Таджикистане / А.Е. Бертельс // Проблемы востоковедения, 1959, № 6. – С. 222-223.
9. Бертельс, А.Е. Отчёт о работе Памирской экспедиции / А.Е. Бертельс // Ахбороти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, Издательство Академии наук Таджикской ССР, Душанбе. – 1962, № 2 (29). – С.12-13.
10. Гафуров Б., Мирзоев, А. Предисловие / Б. Гафуров, А. Мирзоев // Алфавитный каталог рукописей обнаруженных в Горно-Бадахшанской Автономной Области, составители: А. Бертельс и М. Бақоев. – Москва: Наука, 1967. – С. 3-4.
11. Иванов В. Пятьдесят лет на Востоке / В. Иванов. – М.: Наука – Восточная литература, 2019. – 222 с.

12. Мамадшерзодшоев, Ш. Вклад русских учёных в сбор и исследование письменного наследия народов Горного Бадахшана / Ш. Мамадшерзодшоев // Русские учёные об Исламизме. – Санкт-Петербург, 2014. – С.156.

13. Охониёзов А. Девони Саид Чаъфар ва баҳси теъдоди ашъори он / А. Охониёзов // Ахбори Академияи илмҳои ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, №3, 2012. – С. 84-85.

14. Охонниёзов, В.Д. Вклад Андрея Евгеньевича Бертельса в сборе и исследование духовного наследия бадахшанцев Таджикистана / В.Д. Охонниёзов // Международный научно-практический журнал “ENDLESS LIGHT in SCIENCE”. – Алматы, Казахстан, 23 сентября 2023 г. – С. 300 - 305.

15. Охонниёзов В.Д. Муҳаммадвафо Бақоев ва гузоришҳои ӯ дар ҳусуси адабиёти тоҷик дар Бадахшон / В.Д. Охонниёзов // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ (мачаллаи илмӣ Институти илмҳои гуманитарӣ ба н. академик Б.Искандарови АМИТ), № 2-3. – Душанбе: ҶДММ “Сифат – Офсет”, 2022. – С. 205-233.

16. Охонниёзов В.Д. Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон, китоби аввал / Охонниёзов В.Д. – Душанбе: ҶДММ “Сифат – Офсет”, 2022

17. Охониёзов В.Д. Хулосаҳои илмӣ муаллифони “Сарсухан” ба феҳристи алифбоии дастанвисҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон / В.Д. Охонниёзов // Умре дар масири илм. Маҷмуаи мақолаҳо ба хотираи Мамадвафо Бақоев баҳшида мешавад. – Душанбе, 2024. – С. 133-144.

18. Alimardonov A. The written heritage of Badakhshan / A. Alimardonov // Ecrit et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien Xe-XIXe siecles, ed. Francis Richard and Maria Szuppe. – Paris: Association pour l'avancement des etudes iraniennes, 2009. – pp. 129.

19. Ivanov W. A Guide to Ismaili Literature / W. Ivanov. – London, 1933. – pp. 89-117.

САҲМИ МУҲАҚҚИҚОН АНДРЕЙ БЕРТЕЛС ВА МАҲМАДВАФО БАҚОЕВ ДАР ҶАМЪОВАРӢ ВА ПАЖӢҲИШИ ДАСТХАТҲОИ БАДАХШОН

Андрей Бертелс ва Маҳаммадвафо Бақоев аз зумраи нахустин олимони шарқшинос маҳсуб мешаванд, ки таваҷҷуҳи аҳли илми замонашро ба мавҷудият ва омӯзиши адабиёт, махсусан адабиёти форсии тоҷикӣ дар сарзамини Бадахшон ҷалб намуда буданд. Иштироки мустақим дар кори Экспедитсияи махсуси ҷамъоварии дастхатҳо аз ҳудуди Бадахшони Тоҷикистон дар соли 1959 таҳти роҳбарии А.Е. Бертелс ва инчунин, роҳбарии бевоситаи ҳамин Экспедитсия дар тӯли солҳои 1961-1963 ба М. Бақоев имкон дод, то онҳо бо аксари дастанвисҳои ин минтақа шиносӣ пайдо намоянд ва гузоришҳои илмӣ ҳудро роҷеъ ба онҳо омода созанд. Дар мақолаи пешниҳодшуда дар ҳусуси кор ва маҳсули Экспедитсия ва хизмати ин ду олими маъруф дар муаррифии адабиёти Бадахшон барои доираи васеи илми замон сухан меравад. Ибтикорҳо ва таллошҳои муҳаққиқон роҷеъ ба пажӯҳиши ин мавод низ дар мақола ҳамчун нахустин кӯшишҳо дарҷ шудааст ва муаллифи мақола идомаи ҷунин иқдомро аз аҳли илми тоҷик интизор аст.

Вожаҳои калидӣ: А. Бертелс, М. Бақоев, экспедитсия, дастхатҳо, фотокопия, нусха, адабиёти Бадахшон, шоирони Бадахшон, феҳрист, гузориш, мақола, мачалла, таҳлил, пажӯҳиш, мухтаво.

Маълумот дар бораи муаллиф: Охонниёзов Варқа Дустович, д.и.ф., сарҳодими илмӣ Институти илмҳои гуманитарӣ ба номи Б. Искандарови АМИТ. **Нишонӣ:** Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Усмон Холдоров 4. **Тел:** +992 93 593 1693; **E-mail:** shuwoz@mail.ru

ВКЛАД УЧЕНЫХ АНДРЕЯ БЕРТЕЛЬСА И МАХМАДВАФО БАКОЕВА В СБОРЕ И ИССЛЕДОВАНИИ РУКОПИСЕЙ БАДАХШАНА

Андрей Бертельс и Махмадвафо Бакоев считаются одними из первых учёных-востоковедов, обративших внимание учёных своего времени на существование и изучение литературы, особенно таджикско-персидской литературы, на территории Бадахшана. Непосредственное участие в работе специальной экспедиции по сбору рукописей с территории Бадахшана Таджикистана в 1959 году под руководством А.Э. Бертельса, а также непосредственное руководство этой экспедицией в 1961-1963 годах М. Бакаева позволил им ознакомиться с большинством рукописей этого региона и подготовить по ним свои научные отчеты. В представленной статье рассказывается о работе и продуктах Экспедиции, а также заслугах этих двух известных ученых в представлении бадахшанской литературы широкому кругу современной науки. Инициативы и усилия исследователей по исследованию этого материала также включены в статью как первые попытки, и автор статьи ожидает продолжения таких усилий со стороны таджикских ученых.

Ключевые слова: А. Бертельс, М. Бакоев, экспедиция, рукописи, фотокопия, копия, литература Бадахшана, поэты Бадахшана, каталог, отчет, статья, журнал, анализ, исследование, содержание.

Сведения об авторе: Охонниёзов Варка Дустович, д.ф.н., главный научный сотрудник Института гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ. **Адрес:** Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, улица Усмона Холдорова 4. **Тел:** +992 93 593 1693; **E-mail:** shuwoz@mail.ru

CONTRIBUTION OF SCIENTISTS ANDREY BERTELS AND MAKHMADVAFO BAKOEV TO THE COLLECTION AND RESEARCH OF BADAKHSHAN MANUSCRIPTS

Andrey Bertels and Mahmadvafu Bakoev are considered to be among the first orientalists who drew the attention of scientists of their time to the existence and study of literature, especially Tajik-Persian literature, in the territory of Badakhshan. Direct participation in the work of a special expedition to collect manuscripts from the territory of Badakhshan, Tajikistan in 1959 under the leadership of A.E. Bertels, as well as the direct leadership of this expedition in 1961-1963 by M. Bakaev allowed them to familiarize themselves with most of the manuscripts of this region and prepare their scientific reports on them. The article presents the work and products of the Expedition, as well as the merits of these two famous scientists in presenting Badakhshan literature to a wide circle of modern science. The initiatives and efforts of researchers to study this material are also included in the article as the first attempts, and the author of the article expects the continuation of such efforts by Tajik scientists.

Keywords: A. Bertels, M. Bakoev, expedition, manuscripts, photocopy, copy, literature of Badakhshan, poets of Badakhshan, catalog, report, article, journal, analysis, research, content.

Information about the author: Okhonniyozov Varka Dustovich, Dr. of Philology, a Leading Scientific Official of the Institute of Humanities named after Academician B. Iskandarov under the NAST. **Address:** 4 Usmon Kholdor St. Khorog, GBAO, Tajikistan. **Phone:** 935931693; **E-mail:** shuwoz@mail.ru

ТДУ: 981.55.09.+897.550.09-1

**МАВҚЕИ РАДОИФУЛАШЎРҲО ДАР ОМЎЗИШИ
ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ФОРСИИ ТОЧИКӢ****Ализода С.¹**

Адабиёти форсии тоҷикӣ дар таърихи адабиёти ҷаҳон мавқеи хоса ва баландро дорост. Ҷуғрофиёи ин адабиёти оламшумул сарҳадди хеле всеъ дошта, дар бисёр сарзаминҳои Шарқ дар гузашта ва имрӯз низ маъруфу машҳур аст. Ба ин забон осори зиёде таълиф гардидааст, ки бо гузашти асрҳо қисман ба асари хусуматҳои дохилӣ, тохтутозҳои муғулону туркон аз байн рафтаанд. Қисме аз ин осори гаронарзиш ба роҳу василае аз нобуд шудан начот ёфта, бо мурури замон то замони мо омада расиданд.

Дар асрҳои XVI, XVII, XVIII, XIX ва XX аврупоӣён ба ҷамъу омӯзиши ин осори гаронбаҳо пардохта, бо роҳҳои гуногун ба ғорату яғмои сартосарии мероси гаронбаҳои гузаштагони мо низ даст заданд. Ин буд, ки имрӯз ин осори пурарзиш дар китобхонаву музейҳои кишварҳои гуногуни олам ниғадорӣ мешаванд ва кам андар ками онҳо барои омӯзиши муҳаққиқони мо муяссар мегардад.

Новобаста ба тороҷ гардидани мероси гаронбаҳо, имрӯз дар бисёр кишварҳои Шарқ, мисли Эрон, Ҳинд, Покистон, Афғонистон ва Тоҷикистону Узбекистон марказҳои арзи вучуд доранд, ки дар ҷамъоварӣ, таҳияву тадвин ва омӯзиши ин осори гаронбаҳо фаъолияти густурда доранд.

Яке аз чунин марказҳо Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи академик Абдулғанӣ Мирзоеви Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон мебошад.

Дар тайи қарнҳо ҳазорон шоирону муаррихон ва хаттотону мусавварон дар Мовароуннахру Хуросону Эрон, Синду Ҳинд, Озарбойҷону Бағдоду Димишқ умр ба сар бурда, аз худ мероси гаронбаҳое бо забони форсии тоҷикӣ ба ёдгор гузоштаанд. Намунаҳои ашъори як идда шоирони дигари гумном тавассути тазкираҳои маҷмуаҳои мухталиф то замони мо маҳфуз мондаву омада расидаанд.

Ин анъанайи адабӣ аз тазкиранигорӣ, баёзнависӣ, тартиб додани радоиф-ул-ашъорҳо ва маҷмуаҳои мухталифи дигаре иборат аст, ки то имрӯз маҳфуз монда бошад ҳам, мавриди таҳқиқ ва омӯзиши ҳаматарафа қарор нагирифтаанд.

Осори садҳо нафар шоирони ношинохтаи форсу тоҷик танҳо дар саҳифаҳои чунин ганҷинаҳо ҳифз гардидаанд. Аз ин рӯ, лозим меояд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷонибаи онҳо тавачҷуҳи бештар дода шуда, осори шоирон такмил карда шаванд.

Дар захираи дастнависҳои ММХ АМИТ я нусхаҳои мутааддади хаттии радоифулашъор ниғадорӣ мешавад, ки то кунун ба таври ҳаматарафа ягон нусхаи он мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Нахустин маротиба шарқшиносии маъруфи тоҷик академик Абдулғанӣ Мирзоев ханӯз дар охири солҳои чилум ва аввалҳои солҳои панҷоҳум ба ин маҷмуаҳо тавачҷуҳ пайдо мекунад. Ё хангоми тадқиқи осори гаронбаҳои Берунӣ аз китобхонаи Институти шарқшиносии Узбекистон нусхаи мукаммали “Радоиф-ул-ашъор”-ро, ки таҳти рақами 4596 маҳфуз буд, дастрас намуда, дар таълифи асари гаронбаҳои илмии худ, “Биной” аз он ҳаматарафа истифода бурдааст.

Муҳаққиқ менависад, ки “...мо намунаҳои хеле ашъори ба ин роҳ эҷодшудаи 254 нафар шоирро дучор мекунем, ки онҳо асосан намояндагони мактаби адабии нимаи дуюми асри XV-и Ҳирот мебошанд. Аз ҷумла, дар ин маҷмуа 92 ғазали Ҷомӣ, 65 ғазали Ҳофиз, 58 ғазали

¹ Саидходжа Ализода- ходими пешбари илмии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, Email: alizoda1955@mail.ru

Хусрави Дехлавӣ, 56 ғазали Биноӣ, 30 ғазали Ҳасани Дехлавӣ, 24 ғазали Сухайлӣ, 16 ғазали Сайфӣ ва 15 ғазали Навоӣ чой гирифтааст [1,40].

Бояд тазакурр дод, ки нусхаи мавриди истифодаи А. Мирзоев қарордошта, бидуни муқаддима аст. Дар асл ин маҷмуаи “Тухфат-ул-Ҳабиб”-и Фаҳрии Ҳиравӣ буда, яке аз нусхаҳои муътабар шинохта шудааст. Чун дар ҳамон замон нусхаи дигаре бо муқаддима дастраси А. Мирзоев қарор надошт, ном онро ҳамчун “Радоиф-ул-ашъор” қабул намуда, онро бо унвони “Радоиф-ул-ашъор” муаррифӣ кардааст. Баъдан ҳангоми таъсиси Фонди дастнависҳои шарқии Академияи илмҳои Тоҷикистон чанд нусхаи дигари радоиф-ул-ашъор ба ганҷинаи дастнависҳо ворид шудааст, ки мутаасифона нусхае аз “Тухфат-ул-Ҳабиб” дар байни онҳо чой надорад.

А. Мирзоев дар заминаи маълумоти дар боло додаш назари ҳоваршиносии машҳури Рус У.Э. Бертелсро, ки навиштааст “Фактҳои адабии ин сарчашма ва дигар радоифулашъро, бар ҳилофи фикри баъзе тадқиқотчиён, чунин гувоҳӣ медиҳанд, ки на фақат эҷодиёти Ҳофиз диққати ғазалсароёни нимаи дуюми асри XV ва аввалҳои асри XVI-ро ба худ ҷалб карда будааст, балки ғазалҳои Хусрави Дехлавӣ, ки ҳанӯз аз асри XIV диққати Ҳофизро ба тарафи худ кашида буданд, низ ба маркази диққати назиранивисон қарор мегирад” [2,201].

А. Мирзоев маълумоти додаи Бертелсро такмил дода, қайд мекунад, ки “Илова бар ин дар баробари ин ки ғазалҳои Саъдӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Камоли Хучандӣ, Котибӣ ва хеле устодони гузаштаи назми классикӣ назираҳо ба вучуд оварда буданд, ғазалҳои шоирони ҳуди нимаи дуюми асри XV аз ҷумла ғазалҳои Ҷомӣ, Навоӣ (Фонӣ), Амиршоҳӣ, Сухайлӣ ва ғайра низ мавриди диққат қарор гирифта, ба онҳо шеърҳои ҷавобия сароидан низ ривоч пайдо мекунад” [1,41].

Е.Э. Бертельс аввалин муҳақиқест, ки дар бораи пайдоиш ва ривочи назиранивисӣ дар адабиёт форсии тоҷикӣ дар як қатор асарҳои худ маълумот додааст [5,202-203].

Гарчанд Е. Э. Бертелс дар се асари илмӣ худ дар бораи ин ҳодисаи адабӣ маълумот дода бошад ҳам, аммо дар бораи моҳияти маҷмуаҳои радоифулашъор, ки ин осори пурарзиши ҷавобияро то замони мо ҳифз кардаанд, ишорае ҳам накардааст.

Нахустин маҷмуае, ки ба тартиби радоифулашъор мураттаб гардидааст, ин “Тухфат-ул-Ҳабиб”-и Фаҳрии Ҳиравӣ мебошад. Матни пурраи ин маҷмуаи беназир дар таҳияи муаллифи ин сатрҳо соли 2022 аз тариқи нашриёти “Дониш” ба таъб расид. Ҳангоми омӯзиш ва тадқиқи он маълум гашт, ки ин сарчашма барои омӯзиши ҳамаҷаҳаи таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ аз аҳаммият ҳолӣ нест. Таърихи солҳои зиёд дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва талош якҷанд нусхаи муътабари ин маҷмуа дастрас гардид.

Яке аз нусхаҳои муътабари “Тухфат-ул-Ҳабиб”, ки онро муҳақиқин (А. Мирзоев, А.Афсаҳзод, Э.Шодиқулов ва ҷанди дигарон – С.А.) ҳамчун “Радоиф-ул-ашъор” муаррифӣ кардаанд, нусхаи китобхонаи шахсии профессори кафедраи адабиёти узбаки Донишгоҳи Хучанд Эргашалӣ Шодиев буда, ки бехтарин ва мукамалтарин нусха дар нисбати нусхаҳои хаттии Афғонистону Эрон ва Ӯзбекистон маҳсуб мебошад. Сарнавишти ин нусха хело аҷиб аст. Нусхаи мазкурро моликаш ба А. Мирзоев эҳдо карда буд ва пас аз марги устод А. Мирзоев, ки ҷандин сол гузашта буд, нусхаро Э. Шодиев аз Масрур Мирзоев талаб намуд. Чун нусха дар дасти А.Мирзоев қарор дошт А. Афсаҳзод аз он дар таҳияи осори Ҷомӣ истифода намуда, бардошту ёддоштҳои ӯро дар бораи ҳамин нусха барои ман эҳдо кард. Ман аз устодон хело сипосгузорам, ки дар рӯзҳои аввали ба дарғаҳи илм қадам ниҳоданам зиёд ҷавононро дастгирӣ мекарданд. Пас аз вафоти Э. Шодиев ин нусхаи нодир аз Хучанд шояд бароварда шуда бошад.

Матни таҳияшудаи “Тухфат-ул-Ҳабиб” дар асоси нусхаи Э. Шодиев ва ду нусхаи “Тухфат-ул-Ҳабиб”-и Оршифи миллии Афғонистон сурат гирифт, ки каси дигаре дар бораи ин нусха маълумот надодааст.

Чун ҳадафи асосии мо дар ин навишта аҳаммияти бузурги ин маҷмуаҳоро нишон додан аст, танҳо ба овардани чанд намуна аз “Тухфат-ул-Ҳабиб”-и Фаҳрии Ҳиравӣ иктифо мекунем. Дар бораи арзиши пурраи адабии “Тухфат-ул-Ҳабиб” дар маҷмуаи мақолаҳои муаллифи ин

сатрҳо бо унвони “Сайре дар авроқи баёз ва радоиф-ул-ашъор”, ки соли 2020 дар нашриёти “Дониш” ба таъб расида буд, қисман дода шудааст.

Академик Абдулғанӣ Мирзоев дар муқаддимаи ба “Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон” навиштааш қайд мекунад, ки сарчашмаҳои зиқимат барои омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик маҳз маҷмуаҳои радоифулашъорҳое мебошанд, ки зери рақамҳои 1501, 1503, 1504, 1505, 1507 (рақамҳои инвентарии онҳо 2396/1, 631/1, 791, 2333, 1628, 2256) дар Ганчина ҳифз карда мешаванд. Ин маҷмуаҳои ғазалиёт, ки аз тарафи шоирони мухталифи (дар баъзе аз маҷмуаҳо теъдоди онҳо аз дусад боло низ мебошад) асрҳои XIV – XX дар як радифу қофия ба шакли мунозира навишта шудаанд, қимати арзандае доранд [4,5,]. Ин китобҳо, таъкид мекунад, академик А. Мирзоев, барои омӯхтани таърихи инкишофи ғазал ва жанрҳои лирикӣ, навгониву навоварии ҳар як шоири ғазалсаро дар алоҳидагӣ хидмати бузургеро карда метавонанд”. [3, 6].

Чун ҳадафи мо баррасии аҳамияти адабии радоифулашъор аст, ба таври намуна якчанд далел аз маҷмуаи “Тухфат-ул-Ҳабиб”-и Фаҳрии Ҳиравӣ оварда мешавад.

Масалан, чанд ғазали Амир Хусрави Деҳлавиро, ки дар зер матлаи онҳо оварда мешавад, дар нусухи хаттӣ ва осори чопшудаи ӯ на дар Эрон ва на дар

Тоҷикистон ба назар нарасид:

Наёрад гиря харгиз аз фаромушгаштагон ёдаш,
Ғуломи он сари зулфам, ки ҳар сӯ мебарад бодаш [6, 448];

xxx

Он сарви қачқулах, ки аз ноз султони ман аст,
Бас харобиҳо к-аз ӯ дар ҷону имони ман аст [6, 205];

xxx

Ману кунчи ғаму дар сина ҳамин симтанам,
Чӣ кунам, дил накушоёд ба баҳору чаманам [6, 514];

xxx

Сабо омад, вале бӯйе аз он гулзор боистӣ,
Чӣ суд аз бӯйи гул моро, насими ёр боистӣ [6, 737];

Аз Фонӣ:

Малак чун хост навиштан гуноҳи дам ба дамаш,
Зи барқи ҳусни вай оташ фитод дар қаламаш [6, 317];

Ё худ ду ғазали Биноӣ дар “Тухфат-ул-Ҳабиб” омада, ки дар девони нашргардида ва нусухи хаттӣ электронии “Ганҷур” ба назар нарасиданд.

Матлаъҳо:

Меҳри ӯ дар дилам афтод, чу кардам ниғаҳаш,
Шуста аз чашмаи меҳр аст, магар рӯйи маҳаш [6, 334];

xxx

Ҳазор шукур, ки боз омадиву рӯйи ту дидам,
Ќуз ин набуд муродаш бад-ин мурод расидам [6, 388];

Ҳангоми таҳияи матн чор ғазали Шайх Камол ба назар расид, ки дар осри чопшуда ва хаттии Камоли Хучандӣ дида нашуданд.

Ғазали аввал:

Моро зи тоби ҳусни ту ҳар шаб қиёмат аст,
К-он сарвро чӣ шеваи рафтори қомат аст?

Ғар халқро зи ишқи ту бошад қиёмате,
Доим қиёмати дили мо аз қиёмат аст.

Аз хоки кӯйи дӯст барандохт ӯ маро,
Ё айюҳаррақиб, чӣ ҷойи маломат аст.
Барбод медиҳам ба ҳавои ту умри хеш,

То заррае зи хоки вучудам саломат аст.
 Чашме, ки чуз ба рӯи ту чаши назар кушод,
 Имрӯз аз хиҷолати ӯ дар надомат аст.
 Бишкан Камол бар сари сачҷода тавбаро,
 К-ин ҷо на ҷойи тавбаву зухду каромат аст [6,235].

Ё ин ки ғазали дигари Шайх Камол низ дар “Тхфат-ул-Ҳабиб” омадааст ва дар осори хаттиву чопии девони Шайх Камол ба назар нарасид:

Ғазали дувум:
 Ҳар кӣ Маҷнун нест, аз аҳволи Лайлӣ ғофил аст,
 Ошиқонро пой он ҷо дар гил аз дасти дил аст....
 Дид ашкам дида бар хоки дараш, гуфт: – Ин ятим
 Рӯзгоре шуд, ки з-ин сон ҳам бар ин дар соил аст.
 Дар даҳони ӯ намегунҷад зи тангӣ чуз сухан,
 Гар ман ин маънӣ нагӯям, он даҳан худ қобил аст.
 Медиҳӣ пандам зи рӯи хубу мегӯяд Камол:
 –Ҳар кӣ моро ин насиҳат мекунад, беҳосил аст[6, 285].

Ғазали севум:
 Зиҳӣ зи анбари зулфат хичил шамими абир,
 Ниҳода турраи ту офтобро занҷир.
 Гирифта ҳиндуи зулфи ту моҳро дар бар,
 Табассуми ту намуда миёни шаккару шир.
 Ниҳода холи лабат доғ бар дили лола,
 Шамими турраи ту карда нофаро дамгир.
 Сипоҳи зулфи ту бигрифт мулки хубиро,
 Хати узори ту кард офтобро тасхир.
 Камол, зоти туро ҳар чи то бад-он ҳама ҳаст,
 Ба чуз се чиз, ки набвад шабеҳу мислу назир[6,406].

Ғазали чорум:
 “Зол” зулфу “алиф” қомату “мим”-и даҳанаш,
 Ҳар се доманду дар он сайд ҷаҳоне чу манаш.
 Натавонист қамарро зи миёнаш пӯшид,
 К-он қабоест бурида ба қад пираҳанаш.
 Гӯйӣ ғунчалабон зи латофат дам зад,
 Ки даҳон хурд кунад боди сабо аз заданаш.
 Ба ту ҳар сарв, ки дар боғ ба даъвӣ афтад,
 Боғбонон суйи оташ бикашанд аз чаманаш.
 Оламе рӯй нагарданд ба гуфтори Камол
 Ки ҳаёлотӣ латиф аст дар оби суханаш[6, 441].

“Радоиф-ул-ашъор”-и тахти рақами рақами 2256 дар Ганҷинаи дастнависҳои ба номи А. Мирзоев маҳфузбуда ва аз тамоми нусхаҳои радоифулашъорҳои дигаре, ки дар китобхонаҳо маҳфузанд, ки барои муҳаққиқин маълуманд мукамалтар ва боарзиштар мебошад. Номи мураттиб, санаи китобат ва маълумоти фармоишдиҳандаи нусха сабт нашудааст. Танҳо аз рӯи қоғазу хат ва тарзи китобат ва шуароӣ дар он овардашуда, тахмин меравад, ки нусха дар асри XVIII китобат шудааст. Матни он дар ду сутун бо хатти настаълиқи хоно ва баъзан бо элементҳои хатти шикаста дар қоғази зарҷатоби абрешимии самарқандӣ китобат шудааст [2,97].

Маҷмуаи мазкур аз 594 ҷузъ ё худ 1188 саҳифаро дар бар мегирад. Соли таълиф ё китобати нусха маълум нест.

Дар нусхаи мазкур 2431 ғазал аз 218 шоир оварда шудааст. Ғазалҳо ба тартиби алифбои арабӣ аз ҳарфи «ا»-«ى» омадаанд. Дар маҷмуа мураттиб асосан ашъори шоирони соҳибдевони асри XVII-ро гирд овардааст. Дар шарҳи нусхаи мазкур, ки дар «Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон»[1,24с.] ҷилди VI оварда шудааст, китобати нусха асри XIX

нишон додаанд, аммо аз рӯи тадқиқотҳои нусхашиносӣ ва хатшиносии баъдӣ замони китобати он низ ба охириҳои асри XVII ва аввали асри XVIII рост меояд.

Маълумоти муфассалро роҷеъ ба ин нусхаи нодиру пурарзиш дар маҷаллаи “Мероси Шарқ”, №1 (3) 2023 дастрас карда метавонед.

Бояд таъakkур дод, ки тавсифи мукаммали илмӣ нусхаи Ҷавқулзикрро номзади илмҳои филологӣ, ходими калони Институти шарқшиносии собиқ Зулфия Ҳасанова дар муддати шаш моҳ анҷом дода будааст.

Баъд аз пайдо шудани нусхаҳои дигари радиоиф-ул-ашъор ва тавсифу омӯзиши пурраи онҳо чанд нафар олимони тоҷик ба аҳаммияти адабии онҳо бештар таваҷҷуҳ зоҳир намуданд. Аммо мутаасифона на ҳама.

Худи устод Абдулғанӣ Мирзоев баъдтар, дар солҳои 60-уму 70-ум дар бораи аҳаммияти адабию таърихӣ радиоиф-ул-ашъорҳо махсус таъкид намудааст. Дар муқаддимаи “Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР” чунин навиштааст: “...маҳз ба туфайли “Радиоиф-ул-ашъор”-и рақами 2256 ба мо маълум гашт, ки шоирони нимаи дувуми асри XVII ва аввали асри XVIII дар зери таъсири ғазалиёти Соибӣ Табрезӣ (1601-1677), Сайидои Насафӣ (нимаи дувуми асри XVII) ва Мирзо Абдулқодири Бедил (1644-1720) ғазалҳои зиёди татаббӯӣ навиштаанд. Агар чунин сарчашмаҳо кашф ва омӯхта нашуданд, ин падидаи адабии ҳамин аср то дер аз чаҳми муҳақиқин пинҳон мемонд” [3, 6].

Ҳарчанд устод Абдулғанӣ Мирзоев дар ин бора соли 1974 навишта бошад ҳам, мутаасифона муҳақиқин ва адабиётшиносони баъдӣ ба чунин сарчашмаҳо таваҷҷуҳ зоҳир накардаанд ва ё умуман аз онҳо беҳабар монданд. Хусусан дар баҳши таҳияи матнҳои илмӣ оммавӣ ва интиқодӣ, осори зиёди шоирон таҳия карда шуда бошад ҳам, аммо барои муқоиса ва муқобила ба ин сарчашмаҳо касе таваҷҷуҳ зоҳир накардааст. Баъд аз таҳқиқи нусхаи “Радиоиф-ул-ашъор”-и рақами 2256 маълум гардид, ки дар ҳамин нусха, ки тақрибан дар нимаи аввали асри XVIII навишта шудааст, 143 ғазали Сайидои Насафӣ омадааст. Ҳангоми муқоиса бо нусхаҳои ҷопшудаи девони Сайидои Насафӣ маълум гардид, ки дар “Радиоиф-ул-ашъор”-и рақами 2256 10 ғазали тозаӣ шоир ҷой дорад, ки муҳақиқин аз он дар ҷопи охири “Куллийёт”-и Сайидои Насафӣ (Душанбе: Дониш, 2020 ва 2022) истифода кардаанд. Чунин мисолҳо бисёр овардан мумкин аст.

Нусха бо ғазали аввали девони Ҳоҷа Ҳофиз бо матлаи зер:

Алло ё айюҳассоқӣ адир қаъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо.[3,16.] –

огоз мегардад, ки дар зер шоирони ба ин ғазал татаббуқунанда нишон дода шудааст.

Ҳофиз, бо қофияи “о” - 1 (“...илҳо” - ۱۴۱ ...): Ҷомӣ, Муло Шариф, Сайид Насими Девона [2,16.], Носир Алӣ, Соиб [2,2a], Урфӣ, Мулло Мушфиқӣ, Обибхон, Киромӣ Бухорӣ [2,2a], Ниёзбек, Махфӣ. 1= 12; [2,26] .

Аз нусхаи мазкур танҳо як қофия ва ҷавобияҳои он ба таври намуна оварда шудааст.

Бояд таъakkур дод, ки ин нусха яке аз нусхаҳои мукаммалест, ки то замони мо пурра омада расидааст. Ба ҷуз академик А. Мирзоев ин нусха аз тарафи адабиётшиносони дигар мавриди таваҷҷуҳ қарор нагирифтааст. Мураттиби нусхаи Ҷавқулзикри “Радиоиф-ул-ашъор”-и рақами 2256 аз “Тухфат-ул-Ҳабиб”-и Фаҳрии Ҳиравӣ оғаҳ набудааст. Чун маҷмуаи мазкур бо он бузургӣ ба таври хронологӣ аз рӯи замони зиндагии шоирон ва пайи ҳам омадани онҳо мураттаб нашудааст. Аз тарафи дигар, котиби ин нусха маслакӣ набуда, танҳо китоби хуб будааст ва китобро рӯи тибқи фармоиши касе китобат кардааст. Дар ягон ҷойи нусха ишорае ҳам ба котиби он нафтааст. Ҳангоми муқоисаи нусхаи мазкур бо дигар радиоиф-ул-ашъорҳо нусхаи мунҳасир ба фард будани он маълум мешавад. Ин маҷмуа метавонад дар таҳия ва нашри интиқодии осор шуарои асрҳои XVI, XVII, XVIII нақши боризеро иҷро намояд. Таҳия ва нашри сириликии он ҳам аз аҳаммият холӣ нест.

Дар бораи чунин як ганчинаи бузургу бебаҳо, ки кам мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, дахҳо рисолаҳои илмӣ навиштан мумкин аст. Чун ҳар яке аз чунин маҷмуаҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар зимни ин маҷмуаҳои зиёди дигар дар марказу китобхонаҳо маҳфузанд, ки онҳо низ кунун омӯхта нашудаанд.

Дар яке аз суҳбатҳои илмӣ аз устод Зоҳир Аҳрорӣ дар бораи маҷмуаи “Тулистони массарат” савол кардам, Зоҳир Аҳрорӣ посух доданд, ки бехтарин маҷмуа аст ва омӯзишаш ҳам ногузир. Танҳо афсӯс хӯрданд, ки солҳои пештар ба он касе таваҷҷуҳ накард ва таъкид кард, ки дар оянда болои чунин маҷмуаҳо агар тадқиқоте сурат гирад ба манфиати илм хоҳад буд. Як ҷанбаи асосии ноомӯхтаи мероси ниёгонамон маҳз ҳамин маҷмуаҳои онҳо, ки хело нодиру зикиматанд.

Омӯзиши ҳаматарафа ва наشري онҳо аз манфиат ҳолӣ набуда, дастури таълими хубе барои аҳли илму адаб маҳсуб шуда метавонад. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи худ “Тазкират-уш-шуаро” “Тухфат-ул-Ҳабиб”-ро ҳамчун “дастур-уш-шуаро” ном низ бурдааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Мирзоев Абдулғанӣ. Биноӣ / Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод 1957. – 4879 с.
2. Ализода С. Андешае чанд дар бораи як нусхаи нодири “Радоиф-ул-ашъор” / Саидхӯҷа Ализода // Маҷаллаи “Мероси шарк”, №1 (3), 3023, 150 с.
3. Ализода С. Сайре дар авроқи баёз ва радоиф-ул-ашъор. Маҷмуаи мақолаҳо / Саидхӯҷа Ализода. Душанбе “Мероч-граф” 2020. – 259с.
4. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР, том VI. Душанбе, 1974. – 433 с.
5. Бертельс Е. Э. Литература на персидском языке в Средней Азии. СВ. V / Е. Э. Бертельс. – Масква: Наука, 1948.
6. Ҳираӣ, Фаҳрӣ. Тухфат-ул-Ҳабиб / Фаҳрии Ҳираӣ. – Душанбе: Дониш, 2023. – 670 с.

МАВҶЕИ РАДОИФУЛАШЪОРҲО ДАР Омӯзиши Таърихи Адабиёти Форсии Тоҷикӣ

Адабиёти тоҷикии форсӣ дар таърихи адабиёти ҷаҳон мавҷеи аз ҳама баландро дорост. Ҷуғрофиёи ин адабиёти оламшумул сарҳадди всеъ дошта, дар бисёр сарзаминҳои Шарк дар гузашта ва имрӯз маъруфу машҳур аст.

Абдулғанӣ Мирзоев дар муқаддимаи “Феҳристи датхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон” чунин навиштаанд, ки яке аз сарчашмаҳои зикимат барои омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик маҷмуаҳои “Радоиф-ул-ашъор” мебошанд, ки зери рақамҳои 1501, 1503, 1504, 1505, 1507 (рақамҳои инвентарии онҳо 2396/1, 631/1, 791, 2333, 1628, 2256) дар фонди дастхатҳо маҳфузанд. Дар ин маҷмуаҳо ғазалиёти шоирони асрҳои XIV – XX, ки бо радифу қофияҳои гуногун ба ҳамдигар ҷавоб гуфтаанд, гирд оварда шудааст. Ин китобҳо барои омӯختани таърихи инкишофи ғазал ва жанрҳои лирикӣ, навгониву навоварии ҳар як шоири ғазалсаро дар алоҳидагӣ хидмати бузургеро карда метавонанд.

Калидвожаҳо: адабиёт, шоир, радоиф-ул-ашъор, радиф, қофия, ғазал, шоир, дастхат, ҷавоб, шоир, матн ва ғ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ализода С. – н.и.ф., ходими пешбари илмии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, Ҳусейнзода -35, тел. 918-61-64-12, E-mail: alizoda1955@mail.ru

ЗНАЧЕНИИ СБОРНИКОВ СТИХОТВОРЕНИЙ (“РАДАИФ АЛ-АШ АР” В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Персидско-таджикской литературы занимает особое и высокое положение в истории мировой литературы. География этой всемирно-известной литературы обширна и известна в прошлом и настоящем во многих странах Востока.

Академик Абдулгани Мирзоев во Введении “Каталога восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР” отмечает, что одним из важнейших источников изучения истории таджикской литературы по праву считается сборники “Радаиф ал-ашарах” хранящихся в Фонде рукописей под №№ 1501, 1503, 1504, 1505, 1507, (инвентарные №№ 2396/1, 631/1, 791, 2333, 1628, 2256). Эти сборники охватывают образцы газелей поэтов XIV – XX вв., сочиненных различными поэтами в ответ на произведения других поэтов со строгим соблюдением правил редифа и ритма. Эти рукописи могут играть большую роль в изучении истории развития газели и других лирических жанров, определении особенностей и новшества в творчестве отдельных поэтов-лириков и других аспектов творчества поэтов классикой литературы.

Основные ключевые слова: *литература, поэт, радаиф ал-ашар, редиф, ритм, газел, рукопись, ответ, текст и т.д.*

Сведение об авторе: Ализода С. – к.ф.н., вед. научный сотрудник Центра письменного наследия при Президиуме АНХТ. Хусейнзада-35, тел. 918-61-64-12, E-mail: alizoda1955@mail.ru

THE SIGNIFICANCE OF COLLECTIONS (RADAIF AL-ASHAR) OF POEMS IN THE STUDY OF THE HISTORY OF PERSIAN-TAJIK LITERATURE

Persian-Tajik literature occupies a special and high position in the history of this world-famous literature/ The geography of this world-famous literature is vast and known in the past and present in many countries of the East.

Academician Abdulgani Mirzoev in the introduction of the “Catalog of Oriental Manuscripts of the Tajik SSR” notes that one of the most important sources for studying the history of Tajik literature on the Prov is considered to be the collections “Radaif al-asharah” stored in the Fund of manuscripts under numbers 1501, 1503, 1504, 1505, 1507, (inventory №№ 2396/1, 631/1, 791, 2333, 1628, 2256).

The collections cover examples of ghazals by poets of the 14th to 20th centuries, composed by various poets in response to the works of other poets, with strict adherence to the rules of redif and rhythm.

The manuscripts can play a major role in studying the history of the development of the ghazal and other lyrical genres, determining the characteristics and innovations in the work of individual lyric poets and other aspects of the work of poets of classical literature.

Main keywords: literature, poet, rhythm, ghazal, manuscript, answer, text, etc.

Information about the author: Alizoda S. candidate of philological Sciences Leading for Written Heritage, National Academy of Sciences of Tajikistan.

Khuseinzoda -35, phone. 918-61-64-12, E-mail: alizoda1955@mail.ru

**БАРРАСИИ НУСХАҲОИ ХАТТИИ ТОҶИКИСТОНИИ
АШЪОРИ БИСОТИИ САМАРҚАНДӢ**
(Маҳфуз дар китобхонаи Маркази мероси хаттии АМИТ)

Олимова Ш.Б.¹

Боиси хушнудӣ ва сарфарозӣ аст, ки бо вучуди тазоҳури ҳокимияти Шуравӣ ва амалкарди алифбои сириллик аз нимаи дуҷуми асри XX омӯзишу эҳёи мероси хаттии ниёгон ҳамчун масъалаҳои меҳварии адабиётшиносӣ маҳсуб мегардид. Дар ин раванд фаъолияти амалии донишмандони тоҷик, чун устод Абдулғанӣ Мирзоев, Шарифҷон Ҳусейнзода, Холиқ Мирзозода, Расул Ҳодизода, Аълохон Афсаҳзод, Абдулманнони Насриддин, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ, Саъдулло Асадуллоев вачанде дигарон бештар мучаллоост. Хушбахтона, аз оғози солҳои 80-уми асри гузашта бо ворид шудани чехрае, чун устод Абдулманнони Насриддин ба майдони адабиётшиносӣ раванди мазкур қувват гирифта, ҷанбаи назарии он низ ба миён оварда шуд. Ин падида ро устод А. Насриддин бо таъсир аз адабиётшиносии ҷаҳон, махсусан, андешаҳои адабиётшиносони рус ҷорӣ намуд, ки дар натиҷа ҳамчун шоҳаи алоҳидаи адабиётшиносии тоҷик зухур кард. Ба андешаи ин донишманд «Осори хаттӣ бахши муҳимму асосии мероси фарҳангист ва барои миллатҳое, ки дар арзи ҳазорсолаҳо китоб ва наشري донишно мояи ифтихор ва ҷовидонагӣ медонистанд, шинохту ҳифзи ёдгориҳо арзиш ва аҳаммияти бештар дорад» (4, 398). Дар таҳқиқоти матншиносии устод А. Насриддин назарияи нақду тасҳеҳи нусхаҳои хаттӣ ҷузъи муҳим буда, бо таъкиди он кас «нуқтаи авҷ ва иртифои (баланд шудан, боло шудан – Ш.О.) пажӯҳишҳои филологӣ дар нақду тасҳеҳи нусхаҳои хаттӣ зоҳир мегардад» (4, 433). Пешниҳод ва таҳлили шеваҳои нақду тасҳеҳи мутуни адабӣ қисмати асосии ҳамин бахш маҳсуб мешавад, ки дар заминаи таҳқиқоти матншиносии осори Ҳаким Фирдавсӣ, Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Хуҷандӣ ба субут расидааст.

Яке аз шоирони маъруф, вале камомӯхташудаи ҳамзамони Шайх Камоли Хуҷандӣ Мавлоно Бисотии Самарқандӣ мебошад, ки то имрӯз нусхаҳои хаттии девони ӯ дар бештари китобхонаҳои дунё, аз ҷумла, Техрон, Берлин, Фаронса, Туркия ва ғайра ниғаҳдорӣ мешавад. Азбаски ҳанӯз дар адабиётшиносии умумумифорсӣ ва берун аз он девони Бисотии шоир интишор нагардидааст, ҷамъоварӣ, муқоисаву муқобалаи нусхаҳои хаттии ашъори шоир яке аз муҳимтарин масъалаҳо ба ҳисоб меравад. Мо зимни як навишта бо таъияи маълумоти феҳристҳо чанде аз нусхаҳои хаттии ашъори шоирро муаррифӣ намуда будем (5, 87-94), ки ин ҷо ҳоҷати такрор кардан нест. Муҳаққиқи ўзбек Фозилҷон Шукуров дар рисолаи интишорнамудааш фасли алоҳидае ба унвони «Девони Бисотӣ ва ҷуғрофиёи интишори он» оид ба баъзе нусхаҳои хаттии девони шоир низ маълумот дода, аз мавҷудияти 3 нусхаи хаттӣ дар китобхонаи Институти шарқшиносии Ўзбекистон хабар додааст, ки зери шумораҳои 6/159, 2236 ва 1024 ниғаҳдорӣ мешаванд. Дар байни онҳо нусхаи №1024 нисбатан калонҳаҷм буда, соли 1311/1894 аз тарафи Раҳматуллоҳ ном котиб бо хатти настаълиқ дар Самарқанд китобат шудааст. Он аз 28 саҳифа (варақҳои 36-52) иборат буда, фарогири 104 ғазал ва 4 рубой мебошад (17, 87-88).

Дар Институти маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон низ нусхаҳои хаттиёи ниғаҳдорӣ мешаванд, ки дар онҳо ашъори Бисотии Самарқандӣ китобат гардидаанд. Зикраш бамаврид аст, ки соли 1976 тавассути яке аз силсилаҳои маҷмуаи «Гулшани адаб» 17 ғазали Бисотии Самарқандӣ ба дасти хонандаи тоҷик расида буд ва аз рӯйхати адабиёти истифодашудаи китоб муайян гардид, ки тартибдиҳандагон аз нусхаҳои хаттии таҳти рақами 611/6, 884/5-и маҳфуз дар ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ РСС

¹ Олимова Шоира Бобоҳӯчаевна – докторант (PhD)-и кафедраи адабиёти классикии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров», корманди МД «Маркази илмӣ Камоли Хуҷандӣ»

Тоҷикистон истифода намудаанд (1, 382). Соли 2012 рисолаи таҳқиқи устод Садрӣ Саъдиев интишор гардидааст, ки дар он масъалаи омӯзиши рӯзгору баррасии мавзуи осори Бисотӣ ҷой дода шуда, таҳқиқоти муаллиф дар асоси нусхаи хаттии таҳти рақами 160-и захираи дастнависҳои шарқии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба субот расонида шудааст (15, 391), вале зимни ҷустуҷӯ мо зерин шумора нусхаи мариди истифодаи устод С. Саъдиевро пайдо карда натавонистем.

Баъдтар адабиётшинос ва матншиноси тоҷик Алиӣ Муҳаммадии Хуросонӣ дар таълиқи мураттабсохтаи худ “Шоирони Мовароуннаҳр” 11 ғазали шоирро дар он ҷой дода, таъкид менамояд, ки “Азбаски Бисотӣ бӯрӯбоф буд, дар аввалҳои фаъолият бо таҳаллули “Ҳасирӣ”, яъне бӯрӯбоф, шеър мегуфт” (18, 108).

Бояд гуфт, ки зерин назари Алиӣ Мавҷонӣ ва Амрияздон Алимардон феҳристи дучилдаи Институти осори хаттии Тоҷикистон таҳия гардида, соли 1376/1995 тавассути Маркази мутолиоти Осии Марказӣ ва Қасбҳои вазорати умури хориҷаи Техрон интишор ёфтааст. Ҷунончи Алиӣ Мавҷонӣ дар муқаддимаи ин феҳрист таъкид доштааст: «Дар маркази шаҳри Душанбе сохтмони мустақаме қарор гирифта, ки дар зерин замин он қариб ба 900 нусхаи хаттии форсӣ қанори ҳам ҷида шудааст. Ин сохтмон, ки «Маркази дастнависҳои хаттии Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон» ном дорад, ба ривояте қалби донишу фарҳанги мардуми Тоҷикистон аст» (16, 7). Воқеан, ҷойи ифтихор аст, ки дар ин ҷо ба ин миқдор ва зиёда аз он мероси хатти ниёгонамон ниғаҳдорӣ мешавад, то барои баррасӣ, муаррифӣ, муқоисаву тасҳеҳи осори бузургони илму адаби форсу тоҷик хидматгузор бошанд. Зимни омӯзиши ин феҳрист маълум гардид, ки дар маҷмӯъ 3 нусхаи хаттии ашъори Бисотии Самарқандӣ низ китобат гардидаанд ва азбаски онҳо аз ҷиҳати сохториву арзишҳои адабӣ ба таври алоҳида баррасӣ нагардидаанд, ҷунон масъалаҳои асоси ин навиштаро фаро хоҳанд гирифт.

1. Нусхаи хаттии №884/5. Нусха дорои ғазалиёт, қитъа ва рубоиёт буда, хатташ настаълиқӣ зебои шарқӣ, соли 853/1449 китобат шудааст, дорои 15 саҳфа ва бо ҷадвал сутунбандӣ карда шуда, қисматҳои болои ҷунон он бо нақшҳои музайян аст (16, 175). Маълум гардид, ки ин нусха ба шакли як маҷмӯаи ашъор маҳфуз аст ва дар он осори шаш тан аз шоирони машҳур, монанди Котибии Нишопурӣ, Амиршоҳии Сабзаворӣ, Низории Қасбистонӣ, Ҳаёлии Бухорӣ, Бисотии Самарқандӣ ва Шайх Озарӣ фароҳам оварда шудааст. Тартиби ҷойгиршавии ашъор ҷунон аст: дар ҷадвали асосии нусха ашъори Котибии Нишопурӣ дар ҳошияи он ашъори Амиршоҳии Сабзаворӣ, пас аз он Ҳаёлии Бухорӣ, дар ҳошия «Дастурнома»-и Низории Қасбистонӣ, сипас, Шайх Озарӣ ва дар ҳошия ғазалиёти Бисотии Самарқандӣ сабт шудааст. Мувофиқи маълумоти феҳрасти мазкур дар ин нусха аз Бисотӣ чанд ғазалу қитъа ва рубоӣ китобат шудааст, вале зимни омӯзиш аён гардид, ки аз ӯ ҳамагӣ як қасида бо матлаи «*Ё Раб, андар қаблаи сидқу сафо роҳам бибахи, – Аз қарам пурӯб ҷашму оташиноҳам бибахи*» (12, 66а) ва 43 ғазал китобат шудаасту ҳалос. Ғазали нахустин бо матлаи «*Ҳарчанд ғариқи баҳри фироқӣ, Бисотӣ, – Як дам мабош бе маю соқӣ, Бисотӣ*» (12, 66а) шуруъ мешавад.

Маврид ба зикр аст, ки котиби нусха зимни китобат ҷо-ҷо ба саҳлангорӣ роҳ додааст. Ҷунон маълум гардид, ки баъд аз сабти 35 ғазал аз Бисотӣ силсилаи байни ғазалҳои шоирро шикаста, якбора аз ҷадвал ба ҳошия мегузарад ва 37 ғазали Шайх Озариро китобат намуда (12, барғаҳои 75-85), сипас 8 ғазали Бисотиро китобат намудааст. Ҳамҷунон, бояд қайд намуд, ки нусха ноқис буда, ғазали охири Бисотӣ бо матлаи «*Шудем кушта, ҳанӯз аз туем шарманда, – Ҳазор ҳиҷолати теғат ба пеш афканда*» (12, 87а) танҳо се мисраъ сабт шудааст ва идомаи он бояд дар саҳифаи дигар мебуд, вале ба сабаби афтодагии саҳифа матни дигар оварда шудааст. Ба ҳар сурат, метавон нусхаи №884/5-ро дар қатори дигар нусхаҳои арзишманди Бисотӣ қарор дод, зеро он барои тақмил ва тасҳеҳи наشري девони шоир аҳамияти хос дорад.

2. Нусхаи хаттии №628. Нусхаи мазкур дар «Феҳристи нусаҳои хаттии форсии Институти мероси хаттии Тоҷикистон» ба унвони «Ғазалиёти Котибӣ» маҳфуз аст (16, 252). Ашъори Котибии Нишопурӣ дар дохили ҷадвал бо ду сутун оварда шуда, дар ҳошия

«Дастурнома»-и Низории Қаҳистонӣ ва ашъори Бисотии Самарқандӣ китобат шудааст. Хатташ настаълиқ, зебову хоно, вале ноқис буда, аввал ва чанд саҳифа аз мобайни нусха нобуд шудааст. Ба сабаби ноқисии нусха аст, ки аз «Дастурнома»-и Низорӣ танҳо се байти аввал «Дар тавҳид» сабт шуда, ашъори Бисотӣ ҳам нокомил омадааст. Чунончи, ғазали шоир бо матлаи «*Гулгуни ашқи мо, ки ба ҳар рӯ давидааст, – Дар дида ҳамдамии ҳаёлат гузидааст*» (7, 124а) се мисраъ аз оғоз маҳв шуда, бо мисраи «*З-он нола мекунам, ки ба хотир расидааст*» шуруъ мешавад (13, 156). Зимни омӯзиши нусха маълум гардид, ки дар он 28 ғазал ва 13 рубоии шоир китобат шуда, бо рубоии зер хотима ёфтааст:

*Зоҳир ду руҳат раиқи маҳу Парвин аст,
Қаддат чу санавбар асту бар настрин аст.
Мускин дили ман зи шиқи ту, чун Фарҳод
Девонаи он лаби шакаришин аст.*
(13, 25а)

3. Нусхаи хаттии №611/6. Ин нусха аслан нусхаи хаттии девони Шайх Камоли Ҳуҷандӣ мебошад (16, 213), ки дар ҳошияи он девонҳои Амиршоҳии Сабзаворӣ, Хаёлии Бухорӣ, ҳамчунин, ғазалиёти Шайх Озарӣ, Исматии Бухорӣ, Бисотии Самарқандӣ, Қосими Анвор, Сайфӣ, Суҳайлӣ, Биноӣ, Риёзӣ, Қозӣ Исо ва Қутбӣ дарҷ гардидаанд. Аз ин рӯ, камолшиноси тоҷик Бадриддин Мақсудзода нусхаи мавриди баррасиро «дорои аҳаммияти хос» қаламдод намуда, ба андешаи ӯ «онро яке аз нусхаҳои бисёр куҳан ва муътабаре бояд шинохт» (3, 68). Азбаски нусха бисёр фарсудаву ноқис аст ва аввалу охир афтодагӣ дорад, соли китобаташ маълум нест, вале ба далели фарогирии ашъори намоёндогани асрҳои XIV XV соли китобаташро дар ибтидои асри XVI тахмин намудан мумкин аст. Андозаи дастхат 25 X 16 ва заҳоматаш 3см. аст. Ранги муқова қирмизии лоқӣ ва атфи чилд ранги хокистарӣ дорад. Афсӯс ки аз оғоз, миёна ва охири ин нусха чанд варақ афтодааст. Нусха бисёр дастхӯрдаву фарсуда буда, баъдан тармим шудааст. Матн дар ду сутун бо настаълиқи зебо китобат шудааст. Рӯи ҳар сафҳа ҷадвали музаҳҳаб буда, ҷамъан 232 варақ дорад. Ашъори Бисотӣ ба унвони «Ғазалиёти Бисотии Самарқандӣ» тахти рақами 611/6 сабт аст (16, 246). Пеш аз овардани ашъори Бисотӣ сарлавҳаи мунаққашӣ мушкилхон ба унвони «Бисотирост» навишта шудааст. Дар ин нусха аз Бисотӣ ҳамагӣ 13 ғазал дарҷ гардида, ғазали аввал бо матлаи «*Аз ту бори дигар уммеди висол аст маро, – Охир, эй дӯст, бигӯ, ин чӣ ҳаёл аст маро?!*» (14, 176а) оғоз гардида, ғазали мақтаъ бо матлаи «*Гарчи аз арбада чашии ту хадангафшон аст, – Дили ман бар сари сулҳ асту вафоҷӯён аст*» (14, 180а) сабт аст. Зимни ошноӣ бо ин нусха ба мо маълум гардид, ки ғазалҳо ба тариқи девоннависӣ, яъне бо тартиби алифбои форсӣ китобат шуда, ба охир нарасидааст.

Арзишҳои адабӣ. Дар байни нусхаҳои баррасигардида нусхаи №884/5 аз лиҳози фарогирии ашъор ва сиҳҳатии матн мавқеи намоён дорад. Пеш аз рӯҷуъ ба масъалаи мазкур лозим аст, то нусхаҳои дигари девони Бисотиро зерин шумораҳои 4181-и китобхонаи Нурусмонияи Туркия, 2629-и китобхонаи миллии Берлин ёдовар шавем, ки баррасии сохторӣ арзишҳои адабии онҳо дар навиштаҳои алоҳида интишор гардидаанд (5, 89-90; 6, 90-95). Тавре ки дар боло зикраш рафт, нусхаи №884/5 бо қасидаи «*Ё Раб, андар катбаи сидқу сафо роҳам бибахш, – Аз қарам бар оби чашму оташи оҳам бибахш!...*» (12, 66а) шуруъ мешавад ва аз лиҳози миқдори абёт байни нусхаи дигар фарқ мекунад. Қасидаи мазкур дар нусхаи №4181 9 байт, нусхаи №2926 8 байт ва дар нусхаи №884/5 12 байт китобат гардидааст. Масъалаи аввал мавҷудияти абёти тозаи қасида мебошад, ки байтҳои «*Одамӣ биноии чашии асту огоҳии ҷон, – Додай чашии ҷаҳонбин, ҷони огоҳам бибахш*» (12, 66а), «*Гар намебахшӣ кунун моро, зи ҳуҷҷат фориғем, – Бахш эшонро, қарам кун, ҷумла моро ҳам бибахш*» (12, 66а)-ро ду нусхаи дигар надоранд, вале муҳимтар аз ҳама масъалаи асосӣ дар байти зерин матраҳ мегардад:

*Бо сагу рӯбоҳ бошад нафсам андар корзор,
Қуввати сарпанҷае аз сибгатуллоҳам бибахш.*
(7, 16)

Байти мазкурро нусхаи №2926 надорад ва дар нусхаи №884/5 ба ин тарз мастур аст:

*Рӯзу шаб бо макри рӯбаҳ ҳастам андар корзор,
Бо шукӯҳи шери нар тадбири рӯбоҳам бибахш.*
(12, 66a)

Аз лихозии мантиқ ва таносуби калом дар ифодаҳои «макри рӯбоҳ»-у «тадбири шери нар»-и маводи нусхаи №884/5 саҳеҳтар ба назар мерасад, ки дар натиҷа маънӣ дуруст дарк мешавад. Мисраи «Қувваи сарпанҷае аз сибгатуллоҳам бибахш»-и нусхаи №4181 дар нусхаи №884/5 низ омадааст, вале дар қолаби байти дигар:

*Гуфтай «ар-Раб»-и худъа, чун кунам бо хасм ҷанг,
Қувваи сарпанҷае аз сибгатуллоҳам бибахш.*
(12, 66a)

Яъне, мисраи аввали байт низ бозёфти тоза аз нусхаи №884/5 мебошад, ки маҷмуан қасида дар нусхаи мавриди баррасӣ 2 байту 1 мисраи тозаёфта дорад ва онҳо дар муътабартарин нусхаҳои хаттии девони Бисотӣ пайдо нашуданд.

Дар мавриди ғазалиёти нусха метавон гуфт, ки бо муқоисаи тамоми нусхаҳои хаттии дастрасшудаи ашъори Бисотӣ танҳо як ғазале мавҷуд аст, ки дигар нусхаҳо онро надоранд ва он ҳам ғазали нахустини нусха бо матлаи «*Ҳарчанд ғарқи баҳри фироқӣ, Бисотӣ, – Як дам мабош бе маю соқӣ, Бисотӣ*» (12, 666) мебошад. Боиси таъкид аст, ки Мавлоно Бисотӣ бо радифи «Бисотӣ» ғазали дигаре ҳам дорад ва он танҳо дар нусхаи хаттии №168-и китобхонаи миллии Фаронса маҳфуз аст. Матлаи ғазали нусхаи №168 шояд бо иштибоҳи котиб бошад, ки сабт нагардидааст ва бо чунин байт шуруъ мешавад: «*Дарюза кун тариқаи худ дар раҳи сулук – В-аз ҷуд ҷӯй баҳри бисоте, Бисотӣ*» (10, 28a). Умуман, ғазали мазкур аз 6 байт иборат мебошад ва бо байти «*Ҳамчун малак ибодати Ҳақ пеша кун, машав, – Монанди дев осиву хотӣ¹, Бисотӣ*» (10, 28a) поён ёфтааст. Яъне, теъдоди ин гуна ғазали Бисотӣ ба ду адад расид ва бозгӯкунандаи ҳунари шоирӣ ӯст, зеро ба андешаи бадеъшиносии машҳур Ҳусайн Воизи Кошифӣ дувумин намуди ҳусни таҳаллус, ки ҳамчун радиф хидмат мекунад, «нодирулвуқуъ» аст (2, 135).

Нусхаи №884/5 се ғазали дигаре дорад, ки дар аксари нусхаҳои девони шоир мавҷуд нестанд. Масалан, ғазали «*Чу дид ашқи дили мо чаро гирифтӣ гузошт, – Чи шуд, ки доманам аз мочаро гирифтӣ гузошт*» (12, 736-74a) дар се нусхаи хаттии ашъор (9; 10; 11) ва ғазалҳои «*Дилам дар доми ғам то кай зи зулфат мубтало бошад, – Ба дида чанд ашқамро дамодам мочаро бошад*» (12, 68a-686), «*Хира шуд чашмам зи гирия, хиратар месозамаш, – Ҳар дам оби рӯ ба сад хуни ҷигар месозамаш*» (12, 75a) дар ду нусхаи хаттии ашъори шоир (9; 11) мавҷуд нестанд.

Нусхаи 628 низ ба зоти худ дорои арзишҳои хос мебошад, зеро бо он ки аз ҷиҳати фароғирии ашъор нисбати нусхаи қаблӣ дар ҷойи дувум меистад, вале рубоии зер маҳз тавассути ҳамин нусха бори нахуст муаррифӣ мешавад:

*Як рӯз ба чашми ту, ки сад ҷон бирбуд,
Гуфтам, ки ба боғи наргис иқболи ту буд.
Бар хештан аз арбада чандоне зад
Аз ғояти шӯхӣ, ки сияҳ гашту кабуд!*
(13, 246)

¹ хотӣ – хатокуанда

Аз таркиби 13 ғазали нусхаи 611/6 ашъори тозаёфта мавҷуд нест ва бо муқоисаву муқобалаи танҳо як ғазали таркиби он дар асоси нусхаҳои дигар иктифо хоҷем намуд:

Нусхаи №611/6:

Дили гумгаштаи моро хабаре пайдо нест,
Он ки дил бурд, аз ӯ ҳам асаре пайдо нест.
 Гуфта будам, ки ниҳам бар дигаре дил, лекин
 Ҳамчу ӯ дар ҳама олам дигаре пайдо нест.
 Меравам гирди ҷаҳон дар пайи дил бе сару по,
 Чӣ кунам, кори маро пову саре пайдо нест.
 Дар замини дили худ тухми вафоҳои ту ман
 Солҳо киштаму з-ӯ ҳеч баре пайдо нест.
 Аз Худо металабам шамъи шабафрӯзи висол,
 К-ин шаби тираи ғамро саҳаре пайдо нест.
 Бар сари кӯйи ту чандон бигиристам зи фироқ,
 Ки дигар ҳеч тараф раҳгузаре пайдо нест.
 Тарки ҷон гӯй, Бисотиву бирав аз пайи дӯст,
 Ки дар ин баҳр гуҳар бе хатаре пайдо нест.
 (14, 1776-188a)

Нусхаи №4181:

Дили гумгаштаи моро хабаре пайдо нест
В-он ки дил бурд, аз ӯ ҳам асаре пайдо нест.
 Гуфта будам, ки ниҳам бар дигаре дил, лекин
 Ҳамчу ӯ дар ҳама олам дигаре пайдо нест.
 Меравам гирди ҷаҳон дар пайи дил бе сару по,
 Чӣ кунам, кори маро пову саре пайдо нест.
 Дар замини дили худ тухми вафодори ту
 Солҳо киштаму з-ӯ ҳеч баре пайдо нест.
 Аз Худо металабам шамъи шабафрӯзи висол,
 К-ин шаби тираи ғамро саҳаре пайдо нест.
 Бар сари кӯйи ту чандон бигиристам зи фироқ,
 Ки дигар ҳеч тараф раҳгузаре пайдо нест.
 Тарки ҷон гир, Бисотиву бирав аз пайи дӯст,
 Ки дар ин баҳр гуҳар бе хатаре пайдо нест.
 (7, 1206)

Нусхаи №2629:

Дили гумгаштаи моро хабаре пайдо нест,
В-он ки дил бурд, аз ӯ ҳам асаре пайдо нест.
 Гуфта будам, ки ниҳам бар дигаре дил, лекин
 Ҳамчу ӯ дар ҳама олам дигаре пайдо нест.
 Меравам гирди ҷаҳон дар пайи дил бе сару по,
 Чӣ кунам, кори маро пову саре пайдо нест.
 Дар замини дили худ тухми вафодори ӯ
 Солҳо киштаму з-ӯ ҳеч баре пайдо нест.
 Аз Худо металабам шамъи шабафрӯзи висол,
 К-ин шаби тираи ғамро саҳаре пайдо нест.
 Бар сари кӯйи ту чандон бигиристам зи фироқ,
 Ки дигар ҳеч тараф раҳгузаре пайдо нест.
 Тарки ҷон гир, Бисотиву бирав аз пайи дӯст,
 Ки дар ин баҳр гуҳар бе хатаре пайдо нест.
 (9, 86-9a)

Нусхаи №168:

Дили гумгаштаи моро хабаре пайдо нест,
Он ки дил бурд, аз ӯ ҳам асаре пайдо нест.
 Гуфта будам, ки ниҳам бар дигаре дил, лекин
 Ҳамчу ӯ дар ҳама олам дигаре пайдо нест.
 Меравам гирди ҷаҳон дар пайи дил бе сару по,
 Ҷӣ кунам, кори маро пову саре пайдо нест.
 Дар замини дили худ тухми вафодори ӯ
 Солҳо киштаму з-ӯ ҳеч баре пайдо нест.
 Аз Худо металабам шамъи шабафрӯзи висол,
 К-ин шаби тираи ғамро саҳаре пайдо нест.
 Бар сари кӯйи ту чандон бигиристам зи фироқ,
 Ки дигар ҳеч тараф раҳгузаре пайдо нест.
 Тарки ҷон зир, Бисотиву бирав аз пайи дӯст,
 Ки дар ин баҳр гуҳар бе хатаре пайдо нест.

(10, 3)

Чунонки маълум аст, ғазал миёни дигар нусхаҳо тафовути камтар дорад, вале муҳимтарин масъала дар байти мақтаи ғазал мебошад, ки дар се нусха ба тарзи «Тарки ҷон гир Бисотиву...» омадааст. Аз лиҳози мантиқ ва таносуби калом гунаи «Тарки ҷон гӯй Бисотиву...» дурусттар аст, зеро назар ба «тарк гирифтани» «тарк гуфтани» зеботар аст, ки таъминкунандаи фасоҳати каломи шоир мебошад. Боиси таъкид мебошад, ки намунаи нусхаи №628 дар нусхаи №12003-и китобхонаи Маҷлиси шурои миллӣ низ омадааст, яъне дар ин нусха ҳам «Тарки ҷон гӯй Бисотиву...» омадааст (8, 498).

Ҳамин тавр, метавон хулоса намуд, ки дар китобхонаи Маркази мероси хаттии АМИТ нусхаҳои мавҷуданд, ки барои фароҳам овардани девони ашъори ин ё он шоир саҳми мондагор доранд. Аз ҷумла, се маҷмуаи ашъоре, ки дар онҳо мунтахаби ашъори Бисотии Самарқандӣ китобат гардидаанд, ба зоти худ нодир аст ва барои таҳиякунандагони девони шоир ҳамчун сарчашма хидмат менамоянд. Зеро дар онҳо абёти тоза ва ғазалу рубоии тозае пайдо шуданд, ки дар муътабартарин нусхаҳои девони шоир наомадаанд. Ҳамчунин, нусхаҳои хаттии фарогирандаи ашъори Бисотӣ дорои муҳимтарин арзишҳои адабиву матншиносӣ буда, дар кори таҳияи нусхаи интиқоти девони шоир низ саҳмгузор мебошанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Гулшани адаб. (Намунаҳои назми форсу тоҷик, асрҳои XIV–XV). Ҷилди III. Таҳияи Аълоҳон Афсаҳзод ва Ҷобулқо Додалишоев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 384 с.
2. Кошифӣ, Ҳусайни Воиз. Бадоеъ-ул-ашъор фӣ саноеъ-ул-ашъор / Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Бо кӯшиши Ҷалолуддини Каззоӣ. – Техрон, 1369. – 377 с.
3. Мақсудзода Бадриддин. Камолнома. Таҳқиқот перомуни Камоли Хуҷандӣ ва шеърӣ ӯ (Маҷмуаи мақолот). Ҷ1. / Бадриддин Мақсудзода– Хуҷанд: Хуросон, 2021. – 336 с.
4. Насриддинов, Абдулманнон. Куллии осор (Дар ҳафт муҷаллад). Ҷилди дувум / Абдулманнон Насриддинов. – Хуҷанд: Хуросон, 2013. – 636 с.
5. Олимова, Шоира. Муаррифии нусхаҳои хатти ашъори Бисотии Самарқандӣ / Шоира Олимова // Фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хуҷандӣ, №3 (31). – Хуҷанд: Хуросон, 2022. – С. 87-94.
6. Олимова, Шоира. Баррасии ду нусхаи хаттии девони Бисотии Самарқандӣ ва арзишҳои таърихиву адабии онҳо / Шоира Олимова // Фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хуҷандӣ, №2 (38). – Хуҷанд: Хуросон, 2024. – С.89-99.
7. Самарқандӣ, Бисотӣ. Куллии Бисотӣ. Нусхаи хаттии №4181 маҳфуз дар Китобхонаи Нурусмонияи Туркия, бидуни соли китобат / , Бисотии Самарқандӣ. – 157а с.

8. Самарқандӣ, Бисотӣ. Ашъор. Нусхаи хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои миллии Техрон №12003. 834/1431.
9. Самарқандӣ, Бисотӣ Девон. Нусхаи хаттии № 2926-и китобхонаи Staatsbibliothek zu Berlin / Бисотии Самарқандӣ. -117 с.
10. Самарқандӣ, Бисотӣ. Ашъор. Нусхаи хатти №168 маҳфуз дар Китобхонаи миллии Фаронса, соли китобат 1821/ Бисотии Самарқандӣ. – С.1-306.
11. Самарқандӣ, Бисотӣ. Ашъор. Нусхаи хаттии №339/3-и Маҷлиси Шӯрои исломӣ, 821/1418 / Бисотии Самарқандӣ. –С.1506-170а
12. Самарқандӣ, Бисотӣ. Ашъор. Нусхаи хаттии №884/5-и Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон / Бисотии Самарқандӣ. – 66-100 б.
13. Самарқандӣ, Бисотӣ. Ашъор. Нусхаи хаттии №628-и Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон / Бисотии Самарқандӣ. - 66-100 б.
14. Самарқандӣ, Бисотӣ. Ғазалиёти Бисотӣ. Нусхаи хаттии № 611/6-и Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон / Бисотии Самарқандӣ. – 176-180 б.
15. Саъдиев, Садри. Маркази адабии Самарқанд дар шоҳроҳи таърих / Садри Саъдиев. – Тошканд: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2012. – 400 с.
16. Феҳрасти нусахи хаттии форсии Институти осори хаттии Тоҷикистон. Ҷ1. Зери назари Саййид Алӣ Мавҷонӣ ва Амрияздон Алимардон. – Техрон: Маркази мутолиоти Осиёи Марказӣ ва Ҷафқози Вазорати умури хориҷа, 1376.
17. Шукуров, Фозилҷон. Бисотии Самарқандӣ ва муҳити адабии Мовароуннаҳр дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV (Монография) / Фозилҷон Шукуров. – Самарқанд, 2021.
18. Шоирони Мовароуннаҳр (аз устод Рӯдакӣ то устод Айнӣ). Чопи дувум бо таҳрир ва такмил. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2019. – 520 с.

БАРРАСИИ НУСХАҲОИ ХАТТИИ ТОҶИКИСТОНИИ АШЪОРИ БИСОТИИ САМАРҚАНДӢ

(Маҳфуз дар китобхонаи Маркази мероси хаттии АМИТ)

Мақола ба баррасии се нусхаи хатти бахшида шудааст, ки дар китобхонаи Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон нигоҳдорӣ шуда, фарогири ашъори Бисотии Самарқандӣ низ мебошанд. Муаллиф дар бахши муқаддимавии мақола аз зарурати таҳқиқи масъала сухан намуда, бо таъки маълумоти Феҳристи нусахи хаттии форсии Институти осори хаттии Тоҷикистон (Техрон, 1376) ба таҳқиқ шуруъ намудааст. Дар баррасии масъала нахуст ҷиҳати сохтории нусхаҳои №884/5, №628 ва №611/6 маълумот дода шуда, теъдоди ашъори Бисотии Самарқандиро аз ин нусхаҳо муайян намудааст. Арзишҳои адабӣ ва матншиносии нусхаҳои мавриди назар қисмати дигари мақола буда, дар натиҷаи муқоиса бо дигар нусхаҳои девони шоир абёти тоза аз қасида, 1 ғазал ва 1 рубой берун оварда шудаанд, ки бори аввал муаррифӣ мешаванд.

Калидвожаҳо: Нусхаи хаттӣ, Бисотии Самарқандӣ, нусхашиносӣ, арзишҳои адабӣ, қасида, ғазал, рубой

Маълумот дар бораи муаллиф: Олимова Ш.Б. – докторант (PhD)-и кафедраи адабиёти классикии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров». Суроға: Шаҳри Хуҷанд, Гузаргоҳи Мавлонбеков–1; мудири бахши «Таҳқиқоти таърихӣ»-и Муассисаи давлатии «Маркази илмӣ Камолӣ Хуҷандӣ». Суроға: Шаҳри Хуҷанд, кӯчаи Раҷабовҳо 59.

E-mail: Olimova671@gmail.com

Тел.: 92-920-22-07; 918-66-14-52

РАССМОТРЕНИЕ ТАДЖИКСКИХ РУКОПИСЕЙ ПОЭЗИИ БИСОТИСАМАРКАНДИ

(хранятся в библиотеке Центра письменного наследия
при национальной Академии наук Таджикистана)

В статье рассматривается три рукописи, хранящиеся в библиотеке Института Центра Письменного Наследия при Национальной Академии Наук Таджикистана, включающие в себя и поэзию Бисоти Самарканд. Во вступительной части статьи автор говорил о необходимости изучения рассматриваемого вопроса и начал исследование на основе сведений из Указателя персидских рукописей Института Письменных Памятников Таджикистана (Тегеран, 1376). При рассмотрении вопроса впервые были предоставлены сведения о структурных аспектах списков № 884/5, №628, № 611/6, а также определено количество стихов Бисоти Самарканди из этих списков. Литературные и текстовые ценности рассматриваемых копий являются другой частью статьи, и в результате сравнения с другими копиями дивана поэта были извлечены новые стихи из касыды, 1 газели и 1 рубай, которые представлены впервые.

Ключевые слова: рукопись, Бисоти Самарканди, кодикология, литературные ценности, касыда, газель, рубай

Сведения об авторе: Олимова Ш.Б. – докторант (PhD) кафедры классической литературы ГОУ «Худжандский государственный университет имени акад. Бободжона Гафурова». Адрес: г. Худжанд, ул. Мавлонбекова, 1; Заведующий отделом «Исторические исследования» ГУ «Худжандский научный центр имени Камола Худжанди». Адрес: город Худжанд, улица Раджабовхо 59.

Электронная почта: Olimova671@gmail.com

Тел.: 92-920-22-07; 918-66-14-52

CONSIDERATION OF THE TAJIK MANUSCRIPTS OF BISOTI SAMARKANDI'S POETRY

(preserved in the library of the Center for Written Heritage under the National Academy
of Sciences of Tajikistan)

The article dwells on to the consideration of three manuscripts preserved in the library of the Institute of the Center for Written Heritage under the National Academy of Sciences of Tajikistan, which include Bisoti Samarkand's poetry as well. In the introductory section of the article, the author spoke about the need to study the issue in question and began the exploration based on the information out of the Persian Manuscript Index of the Institute of Written Monuments of Tajikistan (Tehran, 1376). In the consideration of the issue, information was first provided on the structural aspects of copies No. 884/5, No. 628, No. 611/6, and the number of Bisoti Samarkandi's poetry from these copies was determined. The literary and textual values of the copies in question are another part of the article, and as a result of comparison with other copies of the poet's divan, fresh verses from the qasida, 1 ghazal and 1 rubai have been extracted, which are presented for the first time.

Keywords: manuscript, Bisoti Samarkandi, codicology, literary values, qasida, ghazal, rubai

Information about the author: Olimova Sh.B. – Doctoral Student (PhD) of the Department of Classical Literature, SEI "Khujand State University named after acad. Bobojon Gafurov". Address: Khujand city, Mavlonbekov 1; Head of the "Historical Research" Department of the State Institution "Khujand Kamoli Scientific Center".

Address: Khujand city, Rajabovho street 59.

E-mail: Olimova671@gmail.com

Tel.: 92-920-22-07; 918-66-14-52

ТАНАВУИ АВЗОНИ ҒАЗАЛ ДАР “ДЕВОН”-И СИМИН

Амиркулов Н.¹

Ғазал аз зумраи куҳантарин ва пуркортарин навъҳои адабии шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ аст, ки собиқаи беш аз ҳазорсола дошта, имрӯз низ дар адабиёти кишварҳои форсизабон ҷойгоҳи ҷашмгир дорад. Воқеият ин аст, ки дар тӯли замон шоирони ғазалсаро зиёд будаанд, вале такмилу пешрафт ва муҳим аз ҳама шухрату маҳбубияташ дар ҳар давре бастагӣ ба шоирони алоҳидае будааст. Масалан, замон, ки мавзӯи ғазал дар миён меафтад, пеш аз ҳама номи шоироне мисли Ҳофиз Шерозӣ, Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Камоли Хуҷандӣ, Камолиддини Исфahонӣ, Ҳоҷуи Кирмонӣ ва ғ. ба зеҳн мерасад.

Ғазал дар қатори дигар анвои адабӣ, мисли маснавӣ, қасида, рубой, дубайтӣ, яке аз жанрҳои муҳиму асосии адабиёти пурғановати форсии тоҷикӣ ба шумор меравад ва кам шоире ёфт мешавад, ки дар умри худ ғазале насурӯда бошад.

Дар ин мақола чун ба навоварихои Симини Бехбаҳонӣ дар сохтори ғазал иртибот дорад, қаблан зарур мешуморем, чанд андешаеро дар бораи ғазал дарҷ намоем. Муаллифи рисолаи «Ал-муъҷам фӣ маъойири шеър-ул Аҷам» Шамс Қайси Розӣ навиштааст: «... Ғазал дар асли луғат ҳадиси занон ва ишқбозӣ ба эшон ва таҳолик дар дӯстии эшон аст ва муғозала, ишқбозӣ ва мулоибат аст ба занон ва баъзе аҳли маънӣ фарқ ниҳодаанд миёни насиб ба ғазал ва гуфтаанд: маънии насиб зикри шоир аст, хулқи маъшуқаро ва тасарруфи аҳволи ишқи эшон дар вай ва ғазал дӯстии занон аст...» [4, 464].

Дар имтидоди замон бархурди муҳаққиқону аҳли таҳқиқ ба ғазалу маъноии истилоҳии он дучори тағйиру таҳаввули шигарфе шуда ва анқариб аз андешаи Шамс Қайси Розӣ канор рафтааст. Ба андешаи Доктор Аҳмад Абумаҳбуб «Ғазал дар маъноии луғавӣ ба мафҳуми «ишқбозӣ» аст ва дар таърифи истилоҳии мутадовил шеърест, ки мисраи аввали он бо тамоми мисраҳои дуюм ҳамқофия аст ва ҳадди ақал се ё панҷ байт ва ҳадди аксар то понздаҳ-бист бошад; ҳарчанд, ки бисёре аз шоирон ин ҳадро риоят накардаанд, ки нишон медиҳад ин ҳад ва марзҳо қорбурди чандоне надорад.

Дар ин, ки муҳтавои ғазал ишқ ва ошиқӣ буда, ҳаргиз тардид ва ихтилофе вуҷуд надоштааст, аммо аз таърифи роиҷи он пайдост, ки такаии ин тақсимбандии шеър бар қолаби зоҳирӣ ва мисрабандии он аст, аммо оё ҳамвора чунин будааст? Оё ҳар шеъре дар ин қолаб ғазал аст? Аксарияти муосирон ҳамин таърифро пазируфта ва баҳс ва нақди ҳудро бар асоси он тадвин кардаанд; агарчи бархе дигар низ воқеъбинонатар ва амиқтар ба он нигариста ва онро дақиқтар таҳлил карда ва натоиҷе низ гирифтаанд». Сухани ҳудро идома дода, муаллифи мазкур таъкид намудааст: «Аз миёни мунтақидони имрӯз Зайнулобидини Муътаман пас аз таърифу тавзеҳи калимаи «ғазал» муътақид аст, ки манзумае, ки ҳовии ингуна матолиб- ишқварзӣ ва зебоии маъшук ва иштиёқ бошад, дар ҳақиқат ғазал аст...» [4, 82].

Шарҳу тавзеҳи донишманди мазкур гувоҳ бар ин аст, ки ғазал навъи шеърест, ки дорои вазну қофия буда, мавзӯҳои ишқу ошиқӣ ва зебоии маъшукро тараннум менамояд. Аммо ғазал бо мурури замон аз доираи мавзӯҳои ошиқона берун рафта, ба як навъ олати маъмули манзум мубаддал гашта ва дар маҳдудаи ибтидоии ҳуд боқӣ намондааст ва имконоти фарохтареро касб намуда, метавонад дар ҳуд тамоми мавзӯҳои зиндагию рӯзгори мардумро таҷассум намояд. Бояд зикр кард, ки дар адабиёти пирсоли форсии тоҷикӣ аксари шоирони ғазалсаро анъанаҳои ғазалофарии маъмулиро идома дода омадаанд ва нафароне, ки ба ғазал навиғарӣ ворид карда бошанд, ба ақидаи мо,

¹ Амиркулов Нуриддин – н.и.ф., муаллими калони Донишгоҳи технологии Тоҷикистон.

ангуштшуморанд. Симини Беҳбаҳонӣ яке аз он шоиронест, ки бо истеъдоди баланди ҳеш ва навигарихои ворид кардааш ба ғазал хусну таровати тоза бахшидааст.

Симин дар назм ва хусусан дар жанри ғазал дар адабиёти пурғановати муосири форсӣ ҷойгоҳи худро дорад ва ба гуфтаи муҳаққиқон вай дар қатори бузургоне ба монанди Нодири Нодирпур, Фурӯғи Фаррухзод, Ҳушанги Соя, Парвини Ӯтисомӣ, Сиёвуши Касроӣ, Аҳмади Шомлу ва дигарон қарор дорад ва дар хусуси бузургии ин ситораи тобноки осмони назми форсӣ шакку шубҳае нест.

Симин умри бобаракате дидааст ва тамоми зиндагии вай сарфи эҷоду офаридани шеъри воло гардидааст. Шеъри ӯ оинаест, ки зиндагии воқеии мардуми Эронро дар худ мунъақис гардонидаст.

Пажӯҳишгарону муҳаққиқон ҳар кадоме ба андозаи диди худ ва ба дараҷаи фаҳмиши ҳеш ба осори гаронбаҳои Симин арҷ гузоштаанд ва воқеан ҳам ҳамагон ба эҷодиёти ин шоири сеҳрнигор баҳои арзанда додаанд. Барои таъйиди андеша ба оиди баъзе нозуқиҳои ғазали Симини Беҳбаҳонӣ ишора менамоем.

Зикр шуд, ки Симини Беҳбаҳонӣ дар муҳити шеърӯ адаб ва каломии мавзуну бадеъ ба олами ҳастӣ чашм кушода, тору пуди вучуди ӯ бо шеърӯ назми воло парвариш ёфта буд, ба шеърӯ шоирӣ ва назму суханварӣ бо як ҳисси баланди масъулият муносибат менамуд. Зеро вай яқинан дарк намуда буд, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ шоир будан ва дар як радиф бо чунин бузургоне мисли Рӯдакию Фирдавсӣ, Ҳусраву Низомӣ, Саъдию Ҳофиз, Аттору Хайём, Ҳилолию Восифӣ, Ҷомӣю Бедил қарор доштан қорест пурмасъулият ва борест сангин. Ин аст, ки Симин дар тӯли умри бобаракати худ дар баробари замона ва гоҳо пеш аз он низ гомҳои қавӣ ниҳода, ба он муваффақ гардид, ки мушкилиҳои ҷомеа ва нобасомониҳои рӯзгор, дарди дил ва орзую омили мардуми заҳматкашро фасеҳу равшан ва нишонрасу дақиқ баён намояд ва онро чораву даво ҷӯяд.

Бояд гуфт, ки шоире ё қаламкаше, ки сухани наву тоза намегӯяду тақлиди кӯр-кӯронаи дигарон мекунад, ҳеҷ гоҳе дар назди аҳли адаб ва ҷомеа ҷойгоҳи арзишмандеро пайдо карда наметавонад ва дар зиндагӣ муваффақ ҳам намешавад, зеро маҳз мардум ва ҷомеа ба навиштаю осори эҷодкорон баҳои сазовору ҳаққонӣ медиҳанд.

Аз ҷумлаи вижагиҳои ғазалиёти Симин бо ҷасорати шоирӣ баён намудани афкори пешқадам, нобасомониҳои рӯзгор, ифшои нуқсону камбудихои зиндагӣ, ҳимояи ҳуқуқи замон ва пайвасти гом ниҳодан дар баробари руҳи замон ва гоҳо фаротар аз он дар пайкари ғазал аст. Ӯ дар ғазалиёти худ мекушиад ба забону таҳайюли тоза рангу бўи замона бидиҳад ва шеър аз ҳолати кӯҳнагиву тақрор озод шавад, ҳамзамон, бо баҳрагирӣ аз маъниҳои баланди мантиқии адабиёт, бофти мусиқагии нав ва рағҳои биниши фалсафӣ-асотирӣ ғазалро аз руҳи суннатӣ тижӣ кунад ва ба он ҷону ҷавҳаре тоза ва муносиб бо замон бибахшад.

Симин буд, ки пофшишорона ва суботқорона аз пайи шомил қардани мавзӯ ва маъниҳои амиқи иҷтимоиву сиёсӣ, адабӣю фарҳангӣ, ишқию лирикӣ, ҷавонмардию шӯҷоат, саховатпешагиву адолатпарварӣ, инсондӯстию зебоипарастӣ, ватандорию меҳанпарастӣ, садоқату муҳаббат, ноқомию висол, шодию нишот, навмедӣю маҳзунӣ, даст кашидан аз қоҳилӣ ва рӯ овардан ба зиндагии созанда, тарки ҷаҳолату нодонӣ ва касби илму маърифат ва дигар мавзӯҳои мубрами замони ҳеш кӯшиши ба ҳарҷ дода, ба қавли Ҳилолӣ нисбат ба ҳамзамонони «худ дасте бурун баровард ва пое пеш ниҳод».

Симин дар интиҳоби мавзӯ, истифода ва тартиби ҷобачогузории калимаю ибораҳо, оҳангнокии онҳо, латофату назокати вожаҳо, қорбурди ибораҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳои мардумӣ, ба меъёрҳои забони адабӣ мутобиқ гардонидани калимаҳои ғайримаъмул, қофияву радифҳо, вазну рукн ва зихофҳо ба дараҷае муваффақ гардидааст, ки шояд дар адабиёти форсӣ тоҷик камназир бошад. Инчунин ӯ тавонистааст, ки санъатҳои бадеиро ба тариқи фаровон истифода намояд, ки шеъри ӯро ҷаззобтару бошукӯҳтар гардонидаст. Барои мисол мо шеъри «Шароби нур»-ро аз назар мегузаронем:

Ситора дида фурӯ басту орамид, биё,
 Шароби нур ба рағҳои шаб давид, биё.
 Зи бас ба домани шаб ашки интизорам рехт,
 Гули сапеда шукуфту сахар дамид, биё.
 Шаҳоби ёди ту дар осмони хотири ман
 Паёпай аз ҳама сӯ хатти зар кашид, биё.
 Зи бас нишастаму бо шаб ҳадиси ғам гуфтам,
 Зи ғусса ранги ману ранги шаб парид, биё.
 Умеди хотири Симини дилшикаста туй,
 Маро маҳоҳ аз ин беш ноумед, биё!
 [1, 294]

Дар шеъри овардашуда ибораҳое ба мисли «ситора дида фурӯ басту орамид» - ба маънии поён ёфтани шаб, «шароби нур ба рағҳои шаб давид» - андак-андак пайдо шудани нурҳои заррини офтоб ва дамидани субҳ, «ба домани шаб ашки интизорам рехт»-пазмону интизор шудан ба омадани дилдор, «гули сапеда шукуфт»-дамидани сахар, «шаҳоби ёди ту дар осмони хотири ман»-дар андешаи ёр будан, «хатти зар кашид»-пайдо шудани нурҳои хуршед, «бо шаб ҳадиси ғам гуфтам»-барои изҳори ғам шабро ҳамсухбати худкарор додан, «ранги ману ранги шаб парид»-аз интизории зиёд бемор шуда, тағйири ранг кардан, ҳамзамон ба рӯз табдил ёфтани шаб, «дилам зи сина бурун шуд»-бесабру тоқат гардидан, «фалак хӯша-хӯша парвин дошт»-торик будани шабу дар осмон пайдо шудани хӯшаи Парвин, «дасти сахар дона-дона чид»-шаб ба рӯз расидану паиҳам нопадид шудани ситораҳо, истифода гардидаанд, ки шояд дар зоти худ бори аввал онро маҳз Симини Бехбаҳонӣ бо маҳорати баланди суҳанофаринӣ ба қалам додааст. Ба қор бурдани чунин калимаю ибораҳои ихчаму хушоҳанг ба ғазал таровату дилнишинии гуворое бахшидааст, ки он ба дили хонанда роҳ меёбад.

Пӯшида нест, ки дар аксар маврид такроран истифода намудани калимаҳо хусни ғазалро коста мегардонад ва дар осори шоирон кам воқеъ шудааст, ки ба такроршавии калимаҳо ба таври фаровон роҳ дода шуда бошад. Аммо Симин бо як маҳорати фавқуллодаи суҳанофаринии худ калимаҳоро ба такрор истифода бурдааст, ки ин ҳолат на ба ҳалалдоршавии ғазал, балки баҳри форами гуворотар садо додани он ва тақвият бахшидан ба мазмуну мундариҷаи он мусоидат намудааст. Ин ҳолат дар ғазали поёнӣ ба назар мерасад:

Хӯша ба хӯша ишқ шуд, зинати дасту доманам,
 Нест дарахти арғавон, оҳ манам, манам, манам.
 Бурда тавону тобро аз дили кӯдаконаам,
 Қилқилаке, ки медамад аз пари ишқ дар танам.
 Монда ба зери парниён боғи шукуфаам ниҳон,
 Фош чаро намекунам, чома чаро намеканам.
 Сӯи ту омадам давон, карда гузар зи Ҳафтхон,
 Ҳафт сафар табоҳ шуд кафшу асои оҳанам...
 [2, 849-850]

Ҳамчунин, шоир дар шеъри болоӣ, ки сар то по аз санъатҳои бадеӣ ба мисли саҷъ, тазод, ташбеҳ, ихом ва дигарон иборат аст, калимаву ибораҳои навро аз қабилӣ «зинати дасту доман», «монда ба зери парниён», «боғи шукуфа», «карда гузар зи Ҳафтхон» хеле зебову нишонрас истифода бурдааст.

Аз мушоҳидаи ғазали болоӣ бармеояд, ки дар он ҳолати рӯҳии ошиқ бо як маҳорати баланди суҳанпардозӣ инъикос гардида, ҳатто дар лаҳзаҳои аввале, ки эҳсоси ниҳоят

нозуку ҷонсӯзи муҳаббат ҷисми инсонро фаро мегирад ва ҳар як бофтаи бадани ӯро мисли оташ мегудозад ва дар бадани кас мурғак медамад, бо латофати сухани воло тараннум карда, дар ин маврид «пайдо шудани қилқилакро дар тани худ» хеле устодона баён гардидааст:

Бурда тавону тобро аз дили кӯдаконаам,
Қилқилаке, ки медамад аз пари ишқ дар танам.
[2, 850]

Инчунин, дар ғазали болоӣ санъати саҷъ, яъне ҳамқофия омадани порчаҳои дохили мисраъҳо устодонаву бамаврид истифода бурда шудааст, ки ба шеър як оҳанги дилкашӣ шӯру шавқи дигареро илова менамояд.

Яке аз вижагиҳои ғазалиёти Симин дар он аст, ки ӯ ба масъалаи таносуби андешаву мазмуну мундариҷа ва оҳангу зарби мусиқӣ аҳаммияти ниҳоят бузурге мабзул доштааст. Ҳангоми хондани аксари шеърҳо дар хонанда як вачду сурур ва нишоту шодмонӣ ба вучуд меояд. Масалан, шеъри поёнро мегирем, ки ҳиссиёти муаллиф дар он бо як ҷаззобияту самимият ифода гардидааст, ки ҳар як калимаю ибора бо зарбу оҳанги он мувофиқат намудааст:

Ҳамеша дар ҳаёли ман зи шуъла гармтар туй,
Чӣ гарм дӯст дорамат, уҷоки сард агар туй!
На оташӣ, ки беҳунар ба тоби шуъла бинадат,
Забонаи ҳунар, бале, забони шуълавар туй!
На шохсори гулбунӣ, ки зинати саро шавӣ,
Чу норван ба сояҳо умеди раҳгузар туй.
Маро, «ки бо ҷароғи дил ба ҷустуҷӯ давидаам»,
Аз «он ки ёфт мешавад», нишон туй, асар туй!
[2, 681]

Аз мушоҳидаи ғазали болоӣ чунин ба назар мерасад, ки шоир ба ғайр аз он, ки ғазалро дар як оҳанги равону мутантан ба қалам додааст, инчунин санъатҳои бадеиро аз қабилӣ ташбеҳ, тазод («гарм» ва «сард»), ташхис («ҳаёли дасти дӯстӣ фишурда дасти гарм») ва ихом (бо ҷароғи дил ба ҷустуҷӯ давидаам», «он ки ёфт мешавад») ба қор бурдааст, ҳамзамон ибораҳои зебоеро ба монанди «шиғифтии булуғ», «каффаҳои зар», «сурии сапедгун», «турунҷи дил», «қалби тозасол», «ҳаёли дасти дӯстӣ» истифода намудааст, ки шояд аз ҷониби шоир эҷод гардида, танҳо худӣ ӯ барои ифодаи фикрҳои бикраш овардааст.

Яке аз навигариҳои вижае, ки Симини Бехбаҳонӣ ба сохтори ғазал ворид намудааст, он мавзӯ аст, ки агар ғазали сароидаи ӯро ба порчаҳо ҷудо намоем ва ҷои қисмҳои онро тағйир диҳем ҳам, на вазн ва на маъниву мундариҷаи он ҳалалдор намегардад. Истифодаи чунин санъат ниҳоят мушқил буда, дар адабиёти классикӣ шоирони ангуштшумор ба он даст задаанд. Барои мисол шеъри «Соро! Чӣ шодмон будӣ»-ро мегирем:

Соро! Чӣ шодмон будӣ, бо букчаҳои рангинат,
Шолу ҳариру абрешим, колои Чину Мочинат.
Соро! Чӣ ростгӯ будӣ, он дам, ки чашми маъсумат,
Ойинаи сахар мешуд, вақти қасам ба ойина.
Соро! Чӣ шармрӯ будӣ, вақте касе назар мебохт,
Бо гунаҳои аз нармӣ, гулбарги ёсу насринат.
Соро! Чӣ дар амон будӣ, он дам, ки марди ҳамраҳат,
Хори маломаташ мешуд, зинҳори дасти гулчинат.

Соро! Чӣ меҳрубон будӣ, бо модари мусулмонам,
Бо барқи ашки ҳамдардӣ, дар дидагони ғамгинат...

[2, 727-728]

Тавре аз мушоҳидаи ғазали дар боло овардашуда бармеояд, ҳар як мисраъ қатъиян ба ду қисмати баробар тақсим шуда, аз ҷиҳати вазн баробаранд ва мундариҷаи он низ мантиқан ба ҳам пайвандии комил доранд ва агар ҷои он қисмхоро тағйир диҳем ҳам, маънӣ ва вазни он ҳалал намепазирад.

Чунин шакли ғазалҳо дар эҷодиёти Симини Бехбаҳонӣ ба таври фаровон дида мешаванд, ки мо ин ҷо намунаеро барои далел овардем.

Модоме суҳан ин ҷо дар боби навигариҳои Симини Бехбаҳонӣ дар шакли сохтори ғазал меравад, бамаврид аст, ки оид ба навоариҳои ӯ дар вазни он чанд андешае иброз намоем. Шоир дар эҷоди вазнҳои наву тоза низ хеле ҷирадаст мебошад. Муҳаққиқони гуногун дар бораи эҷоди зиёда аз бист вазни наву аз тарафи Симин суҳан рондаанд. Аз ҷумла, Расулов Алидод, ки яке аз пажуҳишгарони варзидаи адабиёти муосири Эрон ба шумор меравад, навиштааст: «Ҳарчанд навоарӣ дар вазн дар ҳамаи давраҳои адабиёти классикӣ вучуд дошта бошад ҳам, аммо ин мавзӯ дар даврони муосир ба гунаи дигар аст. Зеро дар ин давра ба таври комил вазнҳои наву тозаеро метавон дарёфт, ки дар шеърӣ қадим вучуд надоштаанд. Дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои пайгирона шоирон вазнҳои наву тозаеро ба даст оварданд. Симини Бехбаҳонӣ аз пешгомони ин таҳаввулот ба шумор меравад. Дар ҳақиқат, Симин аз вазнҳои истифода кардааст, ки то ин замон истифода нашудаанд» [3, 28].

Барои мисол шеърӣ зеринро мегирем:

*Ҳей ҳо... ҳей ҳо... раҳ бигиш, рафтанро майдон бояд,
Ин маҳмилро нӯёӣ афзун аз тӯфон бояд.
Ин маҳмил бо худ дорад хуршеде дар хун ғалтон,
Захмашро марҳам зебад, дардашро дармон бояд.
Чархон... чархон... нур афкан – марг аст ин, марг аст, оре,
Мечарҳад, сар мечарҳад – ёд аз он «покон» бояд.
Бишмар як-як ононро, ин аст инак он «ғоиб»,
Шак на, модар имон дошт, бо фарзанд имон бояд.
Модар, модар, домонат – мечарҳад, сар мечарҳад,
То оромад аз чархиш ин сар дар домон бояд...*

[2, 723]

ки бо рукнҳои мафъӯлотун мафъулун мафъулотун мафъулун (----/----/----/--- --) навишта шуда, ҳамаи ҳиҷоҳои он аз ҳиҷоҳои дароз (–) офарида шудааст ва воқеан ҳам дар соҳаи аруз як надидаи нодир арзёбӣ мегардад.

Қобили тазаккур аст, ки чунин навоариҳо дар эҷодиёти Симини Бехбаҳонӣ ба таври фаровон дида мешаванд, ки мавзӯи баҳси алоҳида мебошад.

Аз мушоҳидаҳои дар боло овардашуда метавон ба чунин натиҷа расид, ки Симини Бехбаҳонӣ бетартиб яке аз беътарин шоирони замони худ буда, дар офаридану эҷоди ғазал ба қуллаҳои баланд расида, онро ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз ҷиҳати маънӣ ба таври муъҷизасо такомил додааст.

Гуфтани он нукта ҳам мувофиқи мақсад мебошад, ки ӯ шояд яке аз аввалин шоироне мебошад, ки мавзӯҳои сиёсиро дар қолаби ғазал ба таври нишонрасу ҳадафманд дохил кардааст, ки шеърӣ «Соро! Чӣ шодмон будӣ» далели равшани он мебошад.

Ҳамин тариқ мақолаи мазкур, ки ба авзону вижагиҳои ғазалиёти Симини Бехбаҳонӣ – шоири ғазалсари муосир бахшида шудааст, моро ба натиҷаҳои зерин расонид:

1. Бо шумори ин ки нахустин нишонаҳои таҳаввули дигаргунӣ дар матни ғазал дар оғози қарни XX, махсусан даврони инқилоби Машрута ба зухур расидаанд, зарур аст

зимни омӯзиши мавзӯ дар эҷодиёти шоирони алоҳида ба заминаҳои таҳаввул ва муҳимтарин тозагиҳои ғазали ин давра таваҷҷуҳ намуд.

2. Таҳқиқ дар ин замина нишонгари он аст, ки аносири аввалини ибтиқору навандешӣ дар ғазали муосир дар матни ғазалиёти шоироне мисли М. Баҳор, А. Лоҳутӣ, М. Ишқӣ, Ф. Яздӣ, О. Қазвинӣ ба зухур мерасад.

3. Ғазали муосири Эрон дар имтидоди даҳаҳои 40-50-ми қарни сипаришуда яке аз давраҳои хосси рушду камоли худро дар заминаи мазмуну муҳтаво, дарунмояи дархурди замон мегузаронад. Шоироне мисли Муайярӣ, Шаҳриёр, Баҳтиёрӣ ва дигарон дар ҷаҳорҷӯбаи суннат ибтиқороте, ки бештар вижагии муҳтавоӣ доранд, ворид месозанд.

4. Таҳаввули ибороти забонзад дар девони адибони пайраву алоқаманд ба мактаби Нимо маҳсусу ҷашмгир аст.

5. Нимо Юшиҷ на танҳо бо анҷоми инқилобе дар сохтору муҳтавои шеър, тарзу шеваи шоирӣ, фасли тозаеро дар адабиёти муосир оғоз намуд, балки шоирони суннатгароро низ во дошт, ки дар ҷаҳорҷӯбаи суннат таҷдиди назар кунанд, зистану офаридан бо рӯҳи замонро биёмӯзанд, то шеърашон посухгӯӣ ниёзу эҳтиҷи замон бошад [5-М].

6. Мурури адабиёти муосири форсӣ маҳсусан аз нимаи дуюми асри XX ба баъд гувоҳи ин аст, ки пайравони мактаби Нимо аслан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Шоироне, ки то муддате аз шеваи Нимо пайравӣ намуданд ва баъдан ба суннат бозгаштанд, ки мисоли боризаш ашъори Таваллуӣ мебошад.

Гурӯҳи дуюм шоироне буданд, ки ҳам дар заминаи суннат ва ҳам дар заминаи шеъри нимоӣ шеър эҷод кардаанд, монанди Нодирпур, Солис, Соя, Фаррухзод, Муширӣ, Раҳмонӣ, Бехбаҳонӣ ва дигарон.

7. Пажӯҳиши масири зиндагӣ ва мероси адабии Симини Бехбаҳонӣ нишонгари он аст, ки нақши ӯ дар тақомули ғазали муосири форсӣ, маҳсусан ҷуғрофиёи маъноии ғазал густариши мавзӯҳои ғазал, диди тоза дар бозтоби падидаҳои тозаӣ ҳастӣ, эҷоди вазнҳои тоза дар офариниши ғазал бисёр маҳсус аст.

8. Саҳми Нимо ва дидгоҳҳои адабии вай дар камоли касбиву зеҳнӣ ва маънавии Симин бисёр арзишманд аст, ки мурури андешаҳои шоир перомунӣ шахсияти адабии Нимо ин масъаларо таъйид менамояд.

9. Муҳимтарин вижагии корномаи Симин аз он иборат аст, ки ӯ дар офариниши ғазал дар радифи баҳрагирӣ аз авзони маъмули арӯз, вазнҳои тозаеро истифода намуд, ки дар адабиёти форсӣ бисоҳиба буд.

10. Симин бо танаввул бахшидан ба авзони ғазал собит сохт, ки ғазали форсӣ зарфияту имконоти бепоёне дорад, ки бо қорбурди онҳо шоир метавонад тамоми хостаҳо, андешаҳои бикру эҳсосу авотифи пинҳоннишини худро ифода кунад. Шоир ҳамчунин нишон дод, ки дар қорбурди имконоти ғазал нақши шахсии шоир, истеъдоду нубуғ, сатҳи огоҳии адабӣ, мутолиот, ошноӣ бо адабиёти ҷаҳон ва дигар омилҳо бисёр муҳим аст.

11. Симин то ин ки дар эҷоду қорбурди авзони тоза даст ёбад, раванди тағйиру дигаргуниҳо, навандешҳо, истифодаи авзони нодиру тозаро дар девони шоироне мисли Фарруҳии Сиистонӣ, Манучехрӣ, Носири Хисрав, Масъуд Саъди Салмон мавриди таҳқику омӯзиши амиқ қарор дод.

12. Ибтиқороти Симин дар эҷоди авзони тозаӣ ғазал, баҳрагирӣ аз авзони нодиру камшинохташуда дар ҳимояту ҳифозати ин жанри қухан бисёр арзишманд аст. Зеро аксари тозақориҳои вай замоне сурат мегирифт, ки дар адабиёти форсӣ бахсҳои доманадоре перомунӣ ба сар расидани умри ғазал, нотавону ноқоро шудани он шуруғ гардида буд. Корномаи Симин дар ин росто нишон дод, ки бар ҳилофи даъвои муҳолифони ғазал, яке аз нерӯмандтарин жанр, ки дар бистари он метавон печидатарин мавзӯҳои замон, хостаҳои қонуни башарию бозтоб намуд, ғазал аст.

13. Талошу ибтикороти Симин барои муҳаққиқон ангега дод, то раванди инкишофу такомул, шебу фарози онро дар эҷодиёти ғазалсароёни муосир мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор диҳанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Бехбаҳонӣ, Симин. Растохез [Матн] / Симини Бехбаҳонӣ. – Техрон: Интишороти Завор, 1370. – 115 с.)
2. بهبهانی سیمین. دشت ارژن. انتشارات زوار، تهران. 1370 - 142 ص.
3. Бехбаҳонӣ, Симин. Дашти аржан [Матн] / Симини Бехбаҳонӣ. – Техрон: Интишороти Завор, 1370. – 142 с.)
4. بهبهانی سیمین. مجموعه ی اشعار. انتشارات نگاه، تهران. 1380 - 910 ص.
5. Отахонова, Х. Падидаҳои навҷӯй [Матн] / Х. Отахонова. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 175 с.
6. Нимо, Юшиҷ. Маҷмуаи комили ашъор [Матн] / Тадвини Сирус Тоҳбоз / Юшиҷ Нимо. – Техрон, 1371. – 710 с.)
7. نیما یوشیج. حکایات و خانواده سرباز. تهران، 1375. – 74 ص

ТАНАВУИ АВЗОНИ ҒАЗАЛ ДАР “ДЕВОН”-И СИМИН

Мавзуи ин мақола ба навоварихои Симини Бехбаҳонӣ дар сохтори ғазал иртибот дорад. Дар ҷараёни пажӯҳиш муқаррар гардидааст, ки Симини Бехбаҳонӣ яке аз он шоирони забардастест, ки бо истеъдоди баланди хеш ва навигарихои ворид кардааш ба ғазал ҳусну таровати тоза бахшидааст. Аз назари сохтору муҳтаво низ таъсири ғазалиёти Симини Бехбаҳонӣ дар рушди ғазали форсии асри XX ба таври мушаххас эҳсос мешавад. Ба андешаи муҳаққиқ Симин дар назм ва хусусан дар жанри ғазал дар адабиёти пурғановати муосири форсӣ ҷойгоҳи ҳудро дорад. Мақола пажӯҳише мукамал дар шинохти хусусиятҳои ғазалиёти шоири муосир Симини Бехбаҳонӣ маҳсуб мешавад. Дар таҳқиқ саъй шуда, то нақши шоир дар калому навсозии сохтори ғазали муосир, қорбурди вазнҳои тоза дар заминаи арӯзи суннатӣ муайян гардад.

Вожаҳои калидӣ: ғазал, ҷойгоҳ, анвои адабӣ, ғазалофар, кофия, радиф, вазн, руқн, латофату назоқат, саҷъ, тазод, ташбеҳ, навсозӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Амиркулов Нуриддин Амиркулович, номзади илмҳои филологӣ, Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон. Тел: (+992) 919-53-40-01

СТРОЕНИИ И РИТМ ГАЗЕЛИ В “ДИВАН”-Е СИМИН

Тема данной статьи связана с нововведениями Сими́на Бехба́хани в строении газели. В ходе исследования установлено, и внесенными Сими́на новациями придали газели новую приток и свежесть. С точки зрения структуры и содержания влияние поэзии Сими́на Бехба́хани также очевидно. По мнению исследователя место Симин развития в жанре газели в современной персидской литературе. Статья представляет собою исследование особенностей газели поэта Сими́на Бехба́хани. В исследовании была предпринята попытка определить роль Сими́на в обновлении структуры современной газели, использовании новых метриков в контексте традиционного газела.

Ключевые слова: газель, место, литературный жанр, рифма, радиф, тяжесть и столб, изящество и изящество, контраст, контраст, сравнение, обновление.

Информация об авторе: Амиркулов Нуриддин Амиркулович, кандидат филологических наук, Технологический университет Таджикистана. Тел: (+992) 919-53-40-01.

GAZAL'S SOUND PERFORMANCE IN SIMIN'S DEVON

The topic of this article is related to Simin Behbahani's innovations in the structure of the ghazal. In the course of the research, it was established that Simini Behbahani is one of those great poets who, with his great talent and the innovations he introduced, gave the ghazal a new beauty and freshness. From the point of view of the structure and content, the influence of Simin Behbahani's poetry is also obvious, and in this article, the set of these issues is investigated in a specific way and by mentioning examples of poems. According to the researcher, Simin has his place in poetry and especially in the ghazal genre in the rich modern Persian literature. The article is considered to be a comprehensive study of the characteristics of modern poet Simin Behbahani's poetry. In the research, an effort was made to determine the role of the poet in the wording and updating the structure of the modern ghazal, the use of fresh weights in the context of the traditional dream.

Key words: ghazal, place, literary genre, ghazalofar, rhyme, radif, weight and pillar, grace and elegance, contrast, contrast, simile, update.

Information about the author: Amirkulov Nuriddin Amirkulovich, candidate of philological sciences, Technological University of Tajikistan. Tel: (+992) 919-53-40-01

ТДУ: 891.592.09+891.592.092.+491.592.

**НИГОҶЕ БА ДЕВОНИ САИД ҶАЪФАР, ШОИРИ
АСРИ 19 БАДАХШОН АЗ ДИДИ МАТНШИНОСӢ****Охониёзов А. Д.¹**

Шоири қарни 19 Бадахшон Саид Ҷаъфар яке аз маҳдуд шоирони соҳибдевони ин минтақа маҳсуб меёбад, ки Девони ашъорашро бо дасти худаш китобат карда, ба мерос гузоштааст. Номи ин шоир нахустин бор дар рисолаи номзоди муҳаққиқи шарқшинос А. Болдирев таҳти унвони “Фолклор ва адабиёти Бадахшон” зикр гардидааст. Ин шарқшиноси маъруф пас аз сафари хеш ба Бадахшон дар соли 1935 аз вучуди адабиёт ва мероси хаттӣ дар ин диёр ёд мекунад ва онро як қисми ҷудонапазири адабиёти тоҷик доништа, аз Девони шоир Ҷаъфар низ ёдовар мешавад [5, 46]. Муҳаққиқи адабиёти тоҷик Амирбек Ҳабибов дар китоби худ “Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон” роҷеъ ба ҳамин мавзӯ сухан ронда менависад: «Ин муаллиф (манзур муаллифи рисолаи «Фолклор ва адабиёти Бадахшон» - А.О) аз мероси шоирони маҳаллӣ Девони шоири асри 19 Ҷаъфарро аз назар гузаронида, тавсифи мухтасари онро зикр мекунад» [1, 6].

Саид Ҷаъфар ҳамчун як шоири соҳибдевони тоҷик асосан баъди сафарҳои мутааддиди экспедитсияи таҳқиқотии Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Тоҷикистон ба Бадахшон, ки дар солҳои 1959 - 1962 сурат гирифт, бештар барои аҳли таҳқиқу пажӯҳиш ошно гардид. Дар он давра дар миёни осори пайдушуда дар Бадахшон, ки ҳангоми сафари муҳаққиқони Пажӯҳишгоҳи шарқшиносӣ ба даст омадаанд ва аксарашон дар қарни 19 ва авоили қарни 20 китобат шудаанд, дастрас шудани Девони Саид Ҷаъфар ва аксбардорӣ аз он дар соли 1962, яке аз натоиҷи хеле назаррас ва муҳими ин сафар доништа шудааст [4, 119]. Албатта, муҳаққиқони тоҷик ҳанӯз дар соли 1961 аз мавҷудияти ин Девон иттилоъ пайдо карда буданд, аммо ба навиштаи М. Бақоев, дар он замон муваффақ ба аксбардорӣ аз ин Девон нашуданд [2, 237-238] ва ҳамон тавр, ки гуфта шуд ин кор танҳо баъд як сол барои пажӯҳишгарони тоҷик муяссар гардид.

Дар он замон аз чор шоири соҳибдевони тоҷики асри 19-20 дар Бадахшон сухан гуфта шудааст, ки шоир Ҷаъфар яке аз онҳо мебошад. М. Бақоев, ки сарвари ин экспедитсия дар давраи дуҷуми он ба уҳда дошт, дар мавриди шоирони соҳибДевони тоҷик дар Бадахшон ва минҷумла Ҷаъфар менависад: «Мирзо Ибоди Шидзӣ, Ҷаъфар ва Назмӣ шоироне ҳастанд, ки ашъорашон ба сурати Девон мураттаб гардидааст. Агар Мубораки Вахониро низ шомили ин фехрист намоем, дар маҷмӯъ чор тан аз шоирони соҳибдевони асрҳои 18-20 дар Помир барои мо маълум мегарданд» [2, 237-238].

Маҳмадҷафо Бақоев шояд аз нахустин олимони тоҷик бошад, ки дар бораи Девони Ҷаъфар маълумоти нисбатан комилтареро ироа кардааст. Аз ҷумла, дар мавриди теъдоди ашъори шоир дар ин Девон менависад, ки он шомили беш аз дусад ғазал, ки мутобиқи алифбо чида шудаанд, ду муҳаммас, 49 рубой ва як қитъа мебошад [3, 236]. Албатта, дар бораи теъдоди ашъори мавҷуд дар Девони Саид Ҷаъфар аз тарафи муҳаққиқон назарҳои мухталиф баён гардидаанд, ки муаллифи ин сатрҳо дар бораи он ба сурати ҷомеътар дар мақолаи “Девони Саид Ҷаъфар ва баҳс дар бораи теъдоди ашъори он” изҳори назар намуда будам [6, 84-87]. Дар ин ҷо зарурат ба тақрор аст, ки бар асоси охири баровардҳое, ки ба даст омадааст маълум мегардад, ин Девон шомили 244 ғазал, 45 рубой, 2 муноҷот, 2 муҳаммас, 1 қитъаи таърих ва 1 офоқнома мебошад [6, 84]. Бояд гуфт, ки ин оморҳо бар асоси Девони Ҷаъфар, ки бо дасти худӣ ӯ навишта шуда, дар Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст, ироа шудаанд [10, 28]. Аммо як Девони дигари шоир, ки дақиқан онро метавон нусхаи ҳамин Девони шоир

¹ **Охониёзов Абдурахмон Дӯстович** - номзоди илмҳои филологӣ, ходими пешбари Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.

номид, дар соли 1346 ҳ.қ ба дасти Шоилоам ном шахсе, ки аз набераҳои шоир мебошад, навишта шудааст ва дар бораи он дар ягон ҷо зикр нарафтааст ва қайде ба назар намерасад. Ин Девон низ айнан ҳамон Девони шоир аст, ки дақиқан бо ҳамон шева бознависӣ шудааст. Нусхаи ин Девон дар Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ дар шаҳри Хоруғ нигоҳдорӣ мешавад. Ин Девон ҳеч чизе изофа ё кам надорад ва фақат нисбатан бо иштибоҳоти дастурӣ ва имлоии бештар навишта шудааст, ки маълум мегардад нависандаи он, бо вучуди он ки хати нисбатан зебона дошта ва хаттотиро машқ кардааст, аз қавонини дастуроти забонӣ ва имлоӣ чандон огоҳӣ надоштааст.

Ба изофаи баҳс дар хусуси теъдоди ашъори мавҷуд дар Девон муҳаққиқон ба паҳлӯҳои мухталифи он низ таваҷҷуҳ кардаанд ва изҳори ақида кардаанд. М. Бақоев ва А. Бертелс, ду тан аз шарқшиносон дар бораи Девони шоир чунин менигоранд: “Ин дастнависи нодир ва мунҳасир ба фард мебошад, ки бо хати насталиқи миёна дар қоғази шарқӣ китобат шудааст. Хати он насталиқи миёна, қоғази шарқӣ. 102 varaқ. (56–107a) 5 саҳфаи аввал ва 4 саҳфаи охири Девон аз байтҳои алоҳидаи ҳуди Ҷаъфарӣ, як ғазали Насимӣ, як ғазали Калим ва сабтҳои гуногун пур шудааст”. [4, 12].

Ба навиштаи М. Бақоев шоир Девони ҳудро дар рӯзи ҷумъаи таърихи 5-уми моҳи рамазони соли 1270 ҳиҷрӣ, мутобиқ бо 1-уми июни соли 1854 мелодӣ ба поён расонидааст. Девон аз 110 саҳифа иборат буда, ба таври мутавассит дар ҳар саҳфа даҳ байт ҷойгир аст. Бархе аз саҳфаҳои алоҳидаи он пора шудаанд. Ашъори Ҷаъфарӣ аз varaқи 5 б то varaқи 107 б дар бар мегирад. Дар varaқи 1 а то 5 як ғазали Насимӣ, ашъори ҳуди Ҷаъфар ва ёддоштҳои (навиштаҷотҳо) мухталиф дарҷ гардидааст. Дар varaқҳои аз 107 б то 110 б ба ҷуз аз ашъори Ҷаъфар як ғазали дигаре аз шоир Калим низ оварда шудааст” [3, 236].

Масъалаи дигари марбут ба Девони шоир Ҷаъфар сифати он мебошад, ки ин масъала таваҷҷуҳи адабиётшиносоне мисли А. Ҳабибовро ба худ ҷалб кардааст. Ин муҳаққиқ аз нусхаи мавҷудбуда дар дасти набераи шоир “нусхаи ягонаи дастхати шоир” ном мебарад ва онро “дар қоғази истеҳсоли русӣ бо хати настаълиқи норавшан навишташуда ва аз 109 varaқ” иборат менигорад [1, 97]. Муқоваи онро қоғази картонии ҳозира қаламдод карда, вазъашро хеле бад гуфтааст. Муҳаққиқ аз ғалатҳо ва тарзи ҷойгиршавии ашъор дар саҳфаҳои баъдии Девон, теъдоди онҳо ва ғайра ёдовар шуда, дар ду ҷо маълум набудани котиби он ва ба нусхаи асл шубҳа карданаширо низ зикр намудааст [1, 98]. Ҷои зикр аст, Девоне, ки муҳаққиқ онро дида ва мутолиа кардааст мумкин аст нусхаи ягонаи шоир то имрӯз бошад, ки ба дасти ҳуди ӯ китобат шудааст, вале ҳамон гуна ки қаблан зикр гардид нусхаи дигари ин Девони низ мавҷуд аст, ки ба қалами набераи ӯ навишта шуда, дар ИИГ Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст. Аммо ба назар мерасад аксарияти муҳаққиқоне, ки дар ин замина сухан гуфтаанд бо Девони асли шоир, ки нусхаи аксии он дар Маркази мероси хаттӣ нигоҳдорӣ мешавад, сару кор доштаанд.

Бештари муҳаққиқон дар бораи Девони Саид Ҷаъфар ба сурати нисбатан куллитар аз қабилӣ теъдоди ашъори мавҷуд дар он, анвои ашъор ва сифату нигоҳдории он ибрози ақида намудаанд, вале ба сурати ҷузъитар ба вижа дар хусуси тамрину бозсозӣ шудани он, навиштаҳо дар ҳошияи varaқҳои Девон ва амсоли он камтар таваҷҷуҳ кардаанд. Албатта ин сабаби ҳудро дорад ва яке аз сабабҳои аслии он кайфияти пойни акси он Девон мебошад, ки дар соли 1962 анҷом шудааст, ки дар он бархе аз навиштаҳо дар ҳошияҳои Девон хеле хира ва ғайриқобили хондан аст.

Бо истифода аз технологияи муосир ва пешрафта ин мушкил то ҳудде ҳалли ҳудро пайдо намуд ва баъд аз ба даст омадани акси рақамии Девони шоир, ки аз нигоҳи шаффофият беҳтар аст метавон ба сурати ҷузъитар дар бораи вазъияти ин Девон ва навиштаҷоти он ибрози ақида намуд. Ба вижа ин ки маълум мегардад, пас аз аксбардории аввал аз Девон, ки дар соли 1962 анҷом шуда, метавон дарёфт, ки он дар ҷи вазъе қарор дорад. Маълум мешавад, ки дар муқоиса бо фотокопияи қадимӣ дар акси рақамии Девони Саид Ҷаъфар тағйироте дида мешавад. Нусхаи Девони Саид Ҷаъфар бо талошҳои хеле зиёд баъд аз гузашти 60 сол ба сурати рақамӣ дароварда шуд, ва ин ҳамон нусхаи Девон аст, соли 1962 аз он аксбардорӣ шуда, дар Маркази мероси

хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст. Аммо дар муқоиса бо фотокопияи қаблӣ фотокопияи рақамӣ нисбатан шаффоф ва хонотар мебошад, агарчи дар тули беш аз ним қарн баъди аксбардории аввал Девон фарсудатар гардидааст. Девон дар муддати ин солҳо дар бисёре аз ҷойҳо тармиму бозсозӣ шудааст аз ҷумла, дар саҳифаҳои аз 11 то 16 дар ҳошияҳои он қоғазӣ сафед часпонда шуда, болояш он ашъори харобшуда бознависӣ шудаанд. Агарчи дар нусхаи аввали фотокопия низ дар баъзе ҷойҳо чунин ҳолат ба назар мерасад, аммо аз аксбардории рақамии Девон ин маълумот ба даст меояд, ки бештари ин тармиму бозсозӣҳо баъди аксбардорӣ аз он дар соли 1962 сурат гирифтаанд. Ба унвони мисол, аз саҳифаи 17-и нусхаи рақамии Девон маълум мешавад, ки қоғазӣ сафед дар поёни варақи он баъди аксбардории аввал часпонида шудааст ва панҷ байти аввали як ғазали иборат аз 12 байт дар рӯи он қоғаз бознависӣ шудааст, дар ҳоле ки панҷ байти ин ғазал дар нусхаи фотокопия бо хати худи шоир навишта шудааст. Матлаи ғазали номбурдашуда чунин аст:

Чигар пурхун, дил афгор, ҷон мачруҳ дар ғавғо,
Алам бисёр, тан бемор, дар ташвиш(у) ҳасратҳо.
[9, 17-18].

Ба ин тартиб маълум мегардад, ки Девони Саид Ҷаъфар дар 60-соли ахир низ хуб нигоҳдорӣ нашудааст ва барои ҳамин дар баъзе аз варақҳо бархе аз абёти шоир аз тарафи фарди номаълум аксаран дар рӯи қоғазӣ сафед бознависӣ шуда, ба он часпонида шудаанд. Ин тарзи бозсозӣ ва тармим шудани Девон дар бисёре аз ҷойҳо такрор шудааст ва ба унвони мисол, дар варақи 19 (а-б) ғазале омадааст, ки 3 байти аввали он дар варақи 19 (а) ва 4 байти дигари он дар варақи 19 (б) навишта шудааст, ба ҳамин тарз бознависӣ гардидааст. Яъне, 3 байти аввали ғазал дар қоғазӣ сафед навишта шуда, дар болои абёти ғазал, ки ба дасти худи шоир нигошта шудаанд, часпонда шудаанд. Ин абёт дар нусхаи фотокопияи Девон бо ҳамон ҳусни хат ва тарзи навишти соҳибДевон омадаанд. Оғози ғазал бо байти зер шуруъ мешавад:

Як “алиф лом” нахусти Қуръон аст,
То “аҳад” шарҳҳои чандон аст... [8, 5 а, б].

Масъалаи дигаре, ки дар Девон ҷалби таваҷҷуҳ мекунад навиштаҳои дар зер ин ё он варақ ва ё дар ҳошияҳои он мебошад. Агар чи навиштаҳои ёдшуда дар нусхаи фотокопияи аввал низ дида мешаванд, лекин дар охири аксҳои рақамии Девон, хонотар ба назар мерасанд, ки албатта бидуни тардид чунин сифати кори нисбатан боқайфият бархоста аз имконоти техникаи муосир мебошад. Лозим ба зикр аст, ки шояд яке аз сабабҳои, ки муҳаққиқон ба навиштаҳои ҳошияҳои Девон камтар пардохтаанд ҳамин сифати нисбатан пасти акси Девон буда бошад, ки ин мушкил бо истифода аз аксбардории рақамӣ то ҳудуде ҳалли ҳудро пайдо кард ва аҳли мутолиа метавонад бо душвории камтаре ин навиштаҳоро хонда мутолиа намояд.

Дар ҳошияи варақи 31(б) аз тарафи чап як шаклҳои бо рақамҳои арабӣ навишта шудаанд, ки бештар ба шаклҳои монанд ҳастанд, ки дар китобҳои қадимӣ аз онҳо ба сифати навиштани дуоҳо ё ҳадафҳои дигар истифода мекарданд. Ба ҳар ҳол, ин ашкол бо рақамҳои арабӣ навишта шудаанд ва дар ҳошияи самти чапи варақ, қабл аз навиштаҳои шаклмонанд байте ба ин шакл нигошта шудааст:

Дар дили ёр, агар вафо бошад,
Мисли ӯ дар ҷаҳон кучо бошад.
Дар поёнтари ҳошияи варақ байти дигар ва ин абёти муаммомонанд дарҷ гардидаанд:

Аҷоиб мушкиле дорам, ки соф аст,
Миёни аҳли маънӣ мӯшикоф аст.
Миёни Амзаву Абдулмуталлиб,
Ду “мим”-у чор “лом”-у ҳашт “коф” аст.

Албатта нигоштаҳое, ки дар ҳошияи варақҳои Девон дида мешаванд мушаххас нест, ки ба дасти ҳуди шоир навишта шудаанд ё ин ки нигорандаи онҳо каси дигар бошад. Аз муқоисаи аксҳои рақамии Девон бо фотокопияи қаблӣ маълум мешавад, ки ин навиштаҳо дар ҳошияи варақҳои фотокопия ё аслан дида намешаванд ва ё ноқис аксбардорӣ шудаанд.

Нуктаи дигаре, ки аз муқоисаи аксҳои рақамии Девон бо фотокопияи қаблӣ он ҷалби таваҷҷуҳ мекунад, ислоҳи баъзе аз мисраъҳои ғазалҳои шоир мебошад. Ҳуди шоир ашъорашро бар асоси сабку усул ва ғамму дониш ва андозаи забондонии хеш эҷод намуда, дар бисёре аз маворид дар эҷодиёташ қавонин ва сарфу наҳви забонӣ риоя нашудааст. Гоҳо мубтадо бо хабар мутобиқат намекунад. Шояд барои ҳамин бошад, ки баъзан дар варақҳои Девон ин ё он мисраи шоир ба наҳве ислоҳ гардидааст. Масалан, шоир дар варақи 35 (а) ғазале дорад, ки бо мисраи “Қорам ҳамагӣ ба носазо шуд” шуруӯ мегардад ва байти панҷуми ин ғазал чунин аст:

Умре, ки ба ғафлаташ супурдем,
Сарфе ҳама дар паи риё шуд.

Дар ҳошияи варақ ба дасти шахсе мисраи аввали ин байт ба шакли зер тағйир дода шудааст:

“Ин умр ба ғофилӣ супурдем”,
Сарфе ҳама дар паи риё шуд [9, 69].

Ё ин ки байти ҳафтуми ин ғазал дар Девоне, ки ба дасти ҳуди шоир нигошта шуда, чунин навишта шудааст:

Қурмам зи адад шуда бурунаш,
Чун қомати зери ӯ дуто шуд [9, 69].

Дар ҳошияи варақ дар паҳлӯи ин байт мисраи аввали байти боло ба ин шакл навишта шудааст:

“Қурмам зи адад бурун шуд, эй дӯст”,
Чун қомати зери ӯ дуто шуд.

Мисраъҳои ислоҳшуда, ки зикрашон дар боло рафт, дар фотокопияи Девон низ вучуд доранд, вале ғайриқобили хондан мебошанд ва танҳо чизе ки маълум аст, пайи ин навиштаҳо дар он мушоҳида мешавад, аммо дар нусхаи рақамии Девон ба таври возеҳ қобили хондан мебошанд. То кунун мушаххас нест, ки ин варианти иловагии мисраъҳоро кӣ ва кай дар ҳошияи варақҳои Девон навиштааст. Фақат ҳамин чиз маълум аст, ки ин навиштаҳо ҳанӯз пеш аз аксбардории рақамии китоб, ки дар соли 1962 анҷом шудааст, вучуд доштаанд. Дигар ин ки навиштаҳои мисраъҳои тағйирдодашуда бо ҷавҳари қабуди даврони шуравӣ, ки ба он чернил мегуфтанд, навишта шудаанд.

Маълум мешавад, ки Девони шоир Саид Чаъфар, дар тӯли 60-соли гузашта, яъне баъд аз аксбардорӣ аз он дар соли 1962, дар бисёре аз ҷойҳо бознависӣ ва барқарор гардидааст. Бахусус, аз варақи 106 то варақи 109-уми Девон як муҳаммаси нопурраи иборат аз 5 банд ва чанд ғазали дигар дар қоғази сафед навишта шудаанд ва дар варақҳои Девон часпонида шудаанд. Албатта, муҳаммаси зикршуда бо хати ҳуди шоир вучуд дорад, ки танҳо се мисраи охири банди панҷуми он аз нав навишта шудаанд, аммо ин муҳаммас якбори дигар ҳамроҳ бо чанд ғазале, ки дар варақҳои охири китоб вучуд доранд, дубора бознависӣ шудааст. Ин ҳолатҳо аз аксҳои рақамии Девони шоир ба рушанӣ маълум мегардад. Ҳамоно анҷомдихандаи ин амалҳо номаълум боқӣ мемонад. Фақат маълум аст, ки ин дасткориҳо ва бознависиҳо ва ислоҳҳои Девон баъд аз соли 1962 анҷом гирифтааст.

Дар тарафи ростии варақи 6 (а) дар ҳошияи ғазали “Ба ҳамди қодири бечуну зоташ поки беҳамто” қоғази сафед часпонда шуда, дар он чунин навишта шудааст: “Шотемур Саид Чаъфар

Саид Шохгузамфар писари он соҳибгуфтори китоб Саид Чаъфар буд, бо бародари худ як байт хонд:

Ман ба(д)чаи Шотемурам, ту ба(д)чаи Шотемурӣ,
Ҳарчанд танҳо мухӯрӣ, имрӯзу фардо мемурӣ”.

Ва дар идома навишта шудааст: “шифобахши ранчурон”.

Ин навиштаҳо дар нусхаҳои фотокопияи Девон ва ҳамчунин, дар нусхаи Девоне, ки ба дасти набераи шоир бознависӣ шудааст, вучуд надоранд. Аз ин бармеояд, ки онҳо дар гузаштаи начандон дур дар хошияи varaки Девони шоир ба дасти шахси номаълуме навишта шудаанд. Баъзе аз навиштаҳо ва порчаҳои шеърӣ, ки дар Девони асл вучуд доранд, дар Девоне, ки ба дасти набераи шоир навишта шудааст, нестанд. Дар Девони шоир Саид Чаъфар дар тарафи чапи varaки 3 ин мисраъҳо навишта шудаанд:

Чони Мачнун фидои Лайлӣ буд,
Дар дили ӯ ҳавои Лайлӣ буд.
Хотири дилшикастаи Мачнун,
Мубталои балои Мачнун буд.

Аз нусхаи аксии Девон маълум мегардад, ки чунин навиштаҳо дар хошияи varaк навишта шудаанд, аммо онҳо дар акс ноқис афтадаанд. Чун аксбардор бештар ба асли ашъори шоир таваҷҷуҳ доштааст ва навиштаҳои гирду атрофи varaкхоро камтар ба инобат гирифтааст. Аз тарафи дигар, таҷҳизоти аксбардорӣ дар он давра низ ин имкониятхоро надошт, аммо дар аксҳои рақамӣ ин навиштаҳо то ҷое қобили хондан ва фаҳмиш ҳастанд. Ин мисраъҳое, ки дар боло зикр шудаанд, дар Девони дувум наомадаанд ва нависанда ҳангоми бознависӣ онҳоро сарфи назар намудааст. Мисраъҳо аз Девони Ҳаким Саной ҳастанд.

Дар varaки 5 аксаран китъаҳо ва мисраъҳои шеърӣ ба сурати пароканда навишта шудаанд. Дар ин varaк аз тарафи рост аз ҷумла чунин порчаҳои шеърӣ дарҷ гардидаанд:

Эй ба ҳар дарде давой, “Қул ҳува-л-лоҳу аҳад”,
В-эй маро дафъ аз бало аз лутфи “Аллоҳу самад”.
“Лам йалид” муънис ва “Лам йулад” бувад ҳочатбарор,
“Лам якун” донандаву фарёдрас “куфуван аҳад”.

Ва ба ҳамин монанд як рубоии дигар дар поёнтари varaк омадааст, ки чунин аст:

Эй ба ҳар коре рафиқат “Қул ҳува-л-лоҳу аҳад”,
В-эй ниғаҳдори тану ҷони ту “Аллоҳу самад”.
“Лам йалид” ёру ва “Лам йулад” ба ҳар ҷо дастгир,
“Лам якун” ёридеҳу муънис “лаҳу куфуван аҳад” [9, 9].

Ё дар ҳамон ҷо ду байти дигари як рубоии машҳур ва маъмул дар миёни мардуми қўхистони Бадахшон навишта шудааст ба ин тарик:

Дар зиндагиям қадри маро нашнохтӣ,
Баъд аз ман гирияи бефоида чист.

Ин ду мисраъ ҳамон тавре ки гуфта шуд, аз як рубоии маъмули мардумӣ мебошад, ки шакли асосиаш ба ин тавр дар миёни мардум мавҷуд аст:

Эй доиразан бубин дар ин доира чист,
 Андешаи дуру фикри бефоида чист.
 Дар зиндагиям кадри маро нашнохтӣ
 Баъд аз мурдан гиряи бефоида чист [8, 193].

Ҳамчунин, дар тарафи чапи ин варақ як насихатнома низ навишта шудааст, ки моли шоир набуда, балки аз номи “машоихи асҳоб” нақл шудааст. Ин насихатнома бештар хусусияти этикӣ-ахлоқӣ дошта, дар бораи одоби таом хӯрдан, эҳтироми падару модарро ба ҷо овардан ва амсоли инҳо мебошад. Насихатномаи мазкур ба наср навишта шуда, танҳо аз чанд ҷумла иборат мебошад. Дар варақи 5-б инчунин порчаҳои шеърӣ пароканда навишта шудаанд, ки маълум нест онҳоро шоир Ҷаъфарӣ эҷод кардааст ё каси дигар. Масалан, баъзе аз ин абёт, ки дар зер оварда мешаванд, бештар ба эҷодиёти мардумӣ шабоҳат доранд. Масалан:

Хай бори Худо ба ҳаршу курсӣ,
 Шаш чиз маро мадад фиристӣ.
 Имону атоу тандурустӣ,
 Илму адабу фароҳастӣ [9, 6].

Ё ин ки дар ҳуди ҳамин варақи Девон як рубой навишта шудааст, ки бештар ба рубоиёти халқӣ шабоҳат дорад:

Фарёд, ки ман аз ту чудо афтодам,
 Дар меҳнату ранҷу дар бало афтодам.
 Тақдири Худо кас намедонад чист,
 Бингар ту ҷои ман, кучо афтодам.

Бо ин авсоф метавон гуфт, ки девони шоир Саид Ҷаъфар аз нигоҳи матншиносӣ ва тавсиф ба қорҳои бештаре ниёз дорад, то паҳлуҳои мухталифи он шарҳу тавзеҳ дода шаванд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абибов А. Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон / А. Абибов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 198 с.
2. Бакоев М. В поисках восточных рукописей / М. Бакоев // Журнал Народы Азии и Африки. - №3, 1962. – С. 237-238.
3. Бакоев М. В поисках восточных рукописей / М. Бакоев // Журнал Народы Азии и Африки. - № 4, 1963. – С. 236.
4. Бертельс А., Бакаев М. Об экспедиции и каталоге / Алфавитный каталог рукописей, обнаруженных в Горно-Бадахшанской автономной области экспедицией 1959–1963 гг., М.: Наука, 1967. – С. 12-16.
5. Болдырев А.Н. Фольклор и литература Бадахшана / Болдырев В.Н. // Тезисы канд. диссер. – М., 1941.
6. Охониезов, А. Девони Саид Ҷаъфар ва баҳси теъдоди ашъори он / А. Охониезов // Аҳбори Академияи илмҳои ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, №3, 2012. – С. 84-85.
7. Охониезов, В.Д. Вклад Андрея Евгеньевича Бертельса в сборе и исследование духовного наследия бадахшанцев Таджикистана / В.Д. Охониезов // Международный научно-практический журнал “ENDLESS LIGHT in SCIENCE”. – Алматы, Казахстан, 23 сентября 2023 г. – С. 300 -305.
8. Охониезов В.Д. Рубой ва маросими мотам /В.Д. Охониезов // Масъалаҳои фолклори кишварҳои форсизабон. – Душанбе, китоби аввал, 1998. – С. 190 – 198.

9. Чаъфар. Девон / Саид Чаъфар. – Нусхаи фотокопия аз бойгонии муаллифи рисола, 2017. – 119 с.
10. Чаъфар. Девон / Саид Чаъфар. – Нусхаи фотокопияи Девон дар захираи осори хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти шумораи 3336 маҳфуз аст. – 1270 х.к.

НИГОҲЕ БА ДЕВОНИ САИД ЧАЪФАР, ШОИРИ АСРИ XIX БАДАХШОН АЗ ДИДИ МАТНШИНОСӢ

Чаъфар ё Чаъфарӣ яке аз шоирони соҳибДевони асри 19 Бадахшон мебошад, ки Девони ӯ агарчи то ҳудуде мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, аммо бисёре аз паҳлӯҳои он то кунун ба баррасӣ ва таҳқиқоти бештаре ниёз дорад. Агарчи то кунун бархе муҳаққиқон дар хусуси теъдоди ашъор ва жанрҳои эҷодиёти Саид Чаъфар пажӯҳишроеро анҷом додаанд, аммо Девони ӯ то кунун махсусан аз назари матншиносӣ ба таври бояду шояд мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст. Дар мақолаи мазкур талош шудааст, ки бар асоси акси рақамии (дигиталӣ) Девони ин шоири асосан ғазалсарои тоҷики минтақаи Бадахшон дар муқоисаи он бо фотокопияе, ки дар соли 1962 бори аввал анҷом шудааст, паҳлӯҳои дигари он баррасӣ гардад. Дар мақола ба вижа вазъияти ниғадории баъди гузаштани 60 сол пас аз аксбардории аввал ва навиштаҳо дар ҳошияҳои арақҳои Девон мавриди таваҷҷуҳи бештар қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: Саид Чаъфар, Девон, фотокопия, акси рақамӣ, ҳошияҳо, ғазал, рубой, байт, мухаммас, насиҳатнома, офоқнома.

Маълумот дар бораи муаллиф: Охониезов Абдурахмон Дустович, номзади илмҳои филологӣ, ходими пешбари илмии Маркази мероси хатии назди Раёсати АМИТ. **Нишонӣ:** ш. Душанбе, куч. Гипразем 36, хонаи 143, почтаи электронӣ: barvoz1363@gmail.com Тел: +992 93 526 6644.

ВЗГЛЯД НА ДИВАНА (СБОРНИК СТИХОВ) САИДА ДЖА'ФАРА, ПОЭТА БАДАХШАНА XIX ВЕКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ТЕКСТОЛОГИИ

Джа'фар или Джа'фари-один из поэтов Бадахшана XIX века, чей Диван в некоторой степени изучен, но многие его аспекты еще требуют обсуждения и исследования. Хотя некоторыми исследователями проводились исследования количества стихотворений и жанров творчества Саида Джа'фара, его сборнику стихов не изучен должным образом, особенно с точки зрения текстологических исследований. В данной статье предпринята попытка рассмотреть другие аспекты Дивана этого таджикского поэта-лирика из Бадахшана на основе его цифровой фотографии в сравнении с фотокопией, сделанной впервые в 1962 году. В статье больше внимания уделяется статусу сохранности спустя 60-лет после первой фотокопии и надписей на полях листов Дивана.

Ключевые слова: Саид Джа'фар, Диван, фотокопия, цифровая фотография, поля, газель, рубай, стих, мухаммасы, наставление, афак-наме.

Сведения об авторе: Охониезов Абдурахмон Дустович, кандидат филологических наук, научный работник Центра письменных наследий при Президиуме НАНТ. Адрес: г. Душанбе, ул. Гипразем 36, кв. 143, **Электронная почта:** barvoz1363@gmail.com **Тел:** +992 93 526 6644.

A TEXTOLOGICAL LOOK AT THE DIVAN OF SAID JA'FAR, A 19th CENTURY BADAKHSHAN POET

Ja'far or Ja'fari is one of the 19th century Badakhshan poets whose Divan has been studied to some extent, but many aspects of it still require discussion and research. Although some researchers have conducted studies on the number of poems and genres of Said Ja'far's work, his collection of poems has not been properly studied, especially from the point of view of textual studies. This article attempts to examine other aspects of the Divan of this Tajik lyric poet from Badakhshan based on its digital photograph in comparison with the photocopy made for the first time in 1962. The article pays

more attention to the preservation status 60 years after the first photocopy and the inscriptions on the margins of the Divan.

Keywords: Said Ja'far, Diwan, photocopy, digital photography, fields, ghazal, rubai, verse, mukhammasy, instruction, afaq-name.

About the author: Okhoniyozov Abdurakhmon Dustovich, candidate of philological sciences, researcher at the Center for Written Heritage under the Presidium of the NAST. **Address:** Dushanbe, Giprazem St. 36, apt. 143, **E-mail:** barvoz1363@gmail.com **Tel:** +992 93 526 6644.

НАШРИ АШЪОРИ ШОИРОНИ ҲАМАСРИ РӮДАКӢ ДАР ЭРОН ВА ВИЖАГИҲОИ ОН

Расулов С.А.¹

Аҳли таҳқиқ пештар ва бештар аз осори ҳамасрони Рӯдакӣ дар тазкираву лугатномаҳо ва китобу рисолаҳои умумии ба таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ бахшида каму беш ишораҳо карда бошанд, баъди ба нашр расидану паҳн шудани китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» кӯшишҳо рафт, ки маҷмуаҳои дастҷамъии дигари ин шоирон ҳар чӣ бештар ҷамъоварию таҳияву тадвин гарданд. Инчунин қор имконият фароҳам меоварад, ки дар навбати аввал ҳаёти адабию фарҳангии замони Сомониён пурратару равшантар омӯхта шавад, ашъори боқимондаи шоирони ҳамасри Рӯдакӣ дастраси доираи васеи хонандагон гардониди шавад. Дуруст аст, ки зиндаёд Саид Нафисӣ дар китоби дар се ҷилд ба рӯзгору осори Одамушшуаро бахшидааш [5] аз 17 тан шоирони ҳамасри Рӯдакӣ ёд карда, ишора менамояд, ки дар паҳлуи Рӯдакӣ шоирони зиёде арзи ҳастӣ намуда, ба эҷоди шеър машғул буданд.

Ин заҳмати пурарзиш, вале гаронро баъди ҷопи китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (с. 1958) адабиётшиносии эронӣ Аҳмади Идораҷии Гелонӣ бар дӯш гирифта, онро бо номи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» соли 1370 Ҳ. дар силсилаи «Маҷмуаи интишороти адабиву таърихӣ мав-қуфоти доктор Маҳмуди Афшори Яздӣ», дар шумораи 36 интишор менамояд [9].

Дар муқаддимаи китоб Аҳмад Идораҷии Гелонӣ аввалан доир ба нақши каломии бадеъ-шеър дар ҳаёти мардуми эронитабор сухан ронда, таъкид менамояд, ки бе муболиға ҷони мардуми эронӣ аз қадим бо шеър омезиш дорад. Сарғаҳи ин шеърро ӯ «Авесто» донистааст, ки дуруст ҳам ҳаст. Ин муҳаққиқ боз таъкид менамояд, ки пеш аз устод Рӯдакиву шоирони ҳамасри ӯ аз даврони Ашкониён Сосониён низ пораҳои алоҳидаи шеър эҷод шудаву ба мо расидаанд. Ӯ менависад: «Аз даврони Ашкониён ва Сосониён низ он чӣ ба мо расидааст, гувоҳии дигар ба шеър шоирӣ назди эронӣ аст. Аз онҳо шеърҳои Монӣ аст, ки аз Турфон ба даст омадааст, «Ёдгори Зарир аст, ки устод Биневист онро... дар таърихи адабиёти Эрон воситае миёни «Авесто» ва Дақиқию Фирдавӣ»... хондааст» [9, 16].

Дар муқаддимаи навиштаи Аҳмади Идораҷии Гелонӣ баҳси хурде дар муқоисаи муносибатҳои адабӣ дар замони ҳукумронии Оли Буя ва Оли Сомон матраҳ гардидааст. Дар он мураттиби маҷмуа ба хулоса меояд, ки хонадони Бӯя бо вучуди эронӣ будан нахостанд забону адаби форсии дариро густариш бидиҳанд, «балки хидматхое дар адабу забони тозиён кардаанд, ки ҳуди аъроб онро накардаанд. Ҳатто шоҳону вазирони онҳо соҳиби таълиф ба забони арабӣ ва аз бунёдгузори доираҳои адабӣ дар ин забон будаанд. Ҳамаи ин аъмоли онҳоро муаллиф дар он мебинад, ки меҳостанд мазҳаби ташайюъи ҳудро ба воситаи хешии халифа густариш дода, ҷаҳони исломро мутаваҷҷеҳи давлати хеш намоянд» [4, 375].

Аз маъхазҳо ва ишораҳои адабиётшиносону шарқшиносони зиёд бар меояд, ки Яъқуби Лайси ҳоким аз Муҳаммад Васиф хостааст, ки чизе бар дарди мо намехӯрад ва бегона аст, нагӯянд. Пас гуфтани шеър ба забони модарӣ шуруъ мешавад, ки дар ин раванд нақши давлатдорӣ Сомониён нақши калон дорад ва Аҳмад Идораҷии Гелонӣ ҳаминро гӯшзад намуда менависад, ки: «Дарӣ ё порсӣ забони мардуми эронӣ ховарӣ буд, ба поймандӣ ва шӯрангезии Сомониён забони расмӣ гардид, ҷи аз он хитта бархоста буданд ва бар нима аз Эрон фармонравой доштанд» [9, 17].

¹ Расулов Савриддин – ходими илмӣ Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.

Мураттиби «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» ашъори мондаи 50 нафар суҳанварони аҳди Сомониро ҷустуҷӯ намудаву дарёфтаву бо таассуф мегӯяд, ки дар вақти суҳан гуфтан дар бораашон «дар мемонӣ», зеро аз баъзеи онҳо байте ва аз баъзеашон танҳо ном мондаасту халос. Зимнан, дар муқаддима таъкид гардидааст, ки ин зинда намудани номи 50 тан аз шоирони ҳамасри Рӯдакӣ заҳмати шабонарӯзии мураттиб аст.

Бояд гуфт, ки Гелонӣ аз китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ», ки соли 1958 интишор ёфта, дар борааш андешаҳои худро баён доштаем, огоҳ будааст. Ӯ менависад: «Дар ин китоб ду-се бор аз китобе ба номи «Ҳамасрони Рӯдакӣ» зикре рафтааст. Он китоб чопи Исталинобод буд ва ба хатти сириллик буду хонданаш душвор, танҳо ҳамон ду-се мавридро тавонистам ёддошт бардорам» [9,19]. Ин ба он маъност, ки мураттиб дар таҳияи ин маҷмуа равиши омӯзиши мустақили худашро доштааст.

Шоироне, ки Аҳмад Идораҷии Гелонӣ дар маҷмуа ҷой додааст, инҳоянд; Абуянбағӣ Аббос ибни Тархон, Абуҳафс Ҳаким ибни Аҳвас Суғдӣ Самарқандӣ, Масъудӣ Марвазӣ, Ҳоча Абулаббос ибни Ҳануди Марвазӣ, Хаббози Қоинӣ, ки дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) Хаббозии Қоинӣ [1, 311] омадааст, Таҳорӣ, Рафеуддини Нишопурӣ, Абулмузаффар Наср ибни Муҳаммад Истиғноии Нишопурӣ, ки дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) Истиғноӣ Нишопурӣ омадааст, Аҳмад Иншоӣ Ҷӯйборӣ. Саффорӣ Марвазӣ, Маънавӣ Бухорӣ, Абулмуайяд Тақӣ Бухорӣ, Абуисҳок Иброҳим ибни Муҳаммад Бухорӣ Ҷӯйборӣ, Абузироъа Муаммарӣ Гургонӣ, Абунасири Марғазӣ, Абузар Хусайн Турки Айлоқӣ Кешӣ, ки дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) Турки Киштӣ (Кетӣ) омадааст, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Солеҳи Валволичӣ Марвазӣ, ки дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) Солеҳи Валвоҷӣ омадааст. Хучастаи Сарахсӣ, Абутаййибӣ Сарахсӣ, Абуъалоӣ Шустарӣ, Башшорӣ Марғазӣ, Тайёни Марғазӣ, Сипехриӣ Бухорӣ, Абулмасали Бухорӣ, Шокири Бухорӣ, Сонеи Балхӣ, Робиаи Қаздорӣ, Абулаббос Фазл ибни Аббоси Рабинҷаниӣ Бухорӣ, Хаббозии Нишопурӣ, Абутоҳир Таййиб ибни Муҳаммади Хусравонӣ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Ҷунайдӣ, Қамарӣ Ҷурҷонӣ, Абулҳасан ибни Муҳаммад Ғазвонӣ Лӯкарӣ, Абулмуайяди Балхӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Илёс Оғочӣ Бухорӣ, Абумуҳаммад Мансур ибни Алӣ Мантиқӣ Розӣ, Бадеъи Балхӣ, Амир Абуяҳё Тоҳир ибни Фазл ибни Муҳаммади Ҷағонӣ, Абуҳасан Алӣ ибни Муҳаммад Мунҷики Тирмизӣ, Ҳоча Бурқай, Сабури Порсӣ, Ҳаким Абубакр Муҳаммад ибни Алӣ Хусравӣ Сарахсӣ, Абузари Бузҷонӣ, Амир Абуиброҳим Мунтасири Сомонӣ, Имораи Марвазӣ, Камолиддин Абуфатҳ Пиндор ибни Абумансур Хотии Розӣ, Абулфатҳ Алӣ ибни Муҳаммади Бустӣ, Ҳаким Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммад Кисоӣ Марвазӣ ва Имом Абубакр Муҳаммад ибни Аҳмад Воизи Сарахсӣ, ҷамъ 50 нафар.

Китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) аз ду қисм; қисмҳои «Осори боқимондаи гузаштагонӣ Рӯдакӣ» [1, 11-25], ки ашъори 10 шоирро дар бар мегирад ва «Осори боқимондаи ҳамасрони Рӯдакӣ» [1, 29-388], ки ашъори 56 шоирро дар бар мегирад, иборат мебошад.

Дар китоби «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» бошад байни шоирони пешини Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ тақсимбандӣ нашудааст. Шоироне чун Абуянбағӣ, Масъудӣ Марвазӣ ва Абуҳафси Суғдӣ, ки дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» дар қисми аввал ҷой дода шуда, ҳамчун шоирони гузаштаи замони Одамушшуаро шинохта шуда буданд, чун шоирони ҳамасри ӯ доништа шудаанд.

Дар заҳмати Аҳмад Идораҷии Гелонӣ бо шоирони маъруфи ҳамасри Рӯдакӣ, монанди Абулҳусайн Муҳаммад ибни Муҳаммад Муродӣ Балхӣ, Абуабдулло Муҳаммад ибни Мусо Фароловӣ, Абулҳасан Шаҳид ибни Хусайни Варроқи Ҷухудонақӣ Балхӣ, Абушақри Балхӣ, Абутаййибӣ Сарахсӣ, Абулмуайяд Равнақӣ Бухорӣ, Марвазӣ (на Кисоӣ Марвазӣ - С. Р), ки аз ӯ як байт боқӣ мондааст [1, 162] ва Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Ҳасан Маъруфӣ Балхӣ, ҷамъ 8 нафар, ки дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»

омадаанд, дучор наомадем, ҳол он ки номи баъзеи инҳо монанди шоироне чун Шаҳиди Балхӣ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Мусо Фароловӣ, Муродии Балхӣ дар кори Саид Нафисӣ ҳамчун шоирони баландмақоми даврони Сомониён нишон дода шудаанд [5, 350-351]. Дар баробари ин Аҳмади Идорачии Гелонӣ аз шоироне ёд мекунаду мувофиқи дарёфтхояш аз эшон намунаҳои ашъор меорад, ки номи онҳо дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) наомадааст. Инҳо Хоча Бурқай ва Сабури Порсӣ мебошанд.

Мувофиқи маълумоти мураттиби «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» (1370) аз Хоча Бурқай ва Сабури Порсӣ шеъре намонда бошад ҳам, пешиниён онҳоро ҳамчун шоирони замони Сомониён шинохта будаанд. Аз ҷумла, Аҳмади Гелонӣ доир ба Хоча Бурқай менависад: «Агар Мунҷики Тирмизӣ дар шеърхояш аз ӯ ва шеъраш ном намебурд, имрӯза чун шеъраш номе аз ӯ намонда буд. Аз муосирони Мунҷик буд. Мунҷик дар китъае ӯро «Бурқай» ва дар китъае дигар «Хоча Бурқай»-аш хондааст.» [9, 225].

Аҳмади Гелонӣ ба тариқи зайл Сабури Порсиро шоири ҳамасри Рӯдакӣ медонад: «Агар Манучехрии Домғонӣ аз ӯ дар радифи Рӯдакӣ, Бушуйб, Абузаръа Ҳусейн ва Турки Айлоқии Кешӣ ном намебурда ва дар фарохони бузурги хеш ба меҳмониҳои шеъри устодаш Унсурӣ нахонда буд. Акнун мо аз ин ки шоире дар садаи чаҳорум мезиста беҳабар будем. [9, 225].»

Тавре ишора рафт, баъди муқаддима китоби «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» бо номи Абулянбағӣ Аббос ибни Тархон ҳусни оғоз мегирад. Аҳмади Гелонӣ дар бораи ӯ таъкид менамояд, ки Самарқандисту бо забонҳои порсӣ тозӣ шеър мегуяд. Хатто ин муҳаққиқ дар заминаи маъхазҳои дарёфтаи худ доир ба сабку забони баёни Абулянбағӣ андешаронӣ намуда, аз ӯ як байти арабӣ ва ду байти форсиро овардааст:

Самарқанди кандманд,
Ба-зинат кӣ афканд.
Аз Чоч та беҳӣ,
Ҳамеша та хуҳӣ!

[9, 21]

Ҳамин тавр, Аҳмад Идорачии Гелонӣ дар баробари маълумоти бешу кам додану эшонро ба хонанда муаррифӣ намудан, аз Абуҳафси Суғдӣ Самарқандӣ 2 байт, аз Масъудии Марвазӣ 3 байт, аз Хоча Абулаббоси Марвазӣ 4 байт, аз Хаббозии Коинӣ 2 байт, ки дар «Луғати фурс»-и Асадӣ мондааст, аз Таҳорӣ ё Таҳовӣ 2 байт, ки дар «Луғати фурс» ва «Чаҳор мақола» ба мо мондааст, аз Рафеуддини Нишопурӣ 2 байт, аз Истиғноии Нишопурӣ 2 байт, аз Ушнонии Ҷӯйборӣ 3 байт, аз Саффори Марғазӣ 3 байт, аз Маънавӣ Бухорӣ 4 байт, аз Абулмуайяди Равнақии Бухорӣ, ки Абулмуайди Балхӣ нест, 4 байт, аз Абуисҳоқи Бухорӣ Ҷӯйборӣ 7 байт, аз Абузироа Муаммари Гургонӣ 11 байт, аз Абунасири Марғазӣ 2 байт, аз Абузар Ҳусейн Турки Айлоқии Кешӣ 4 байт, аз Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Солеҳи Валволичии Марвазӣ 4 байт, аз Ҳуҷастаи Сарахсӣ 12 байт, аз Абутайиби Сарахсӣ 3 байт, аз Абулғаллои Шуштарӣ 9 байт, аз Башшори Марғазӣ 31 байт қасида, аз Тайёни Марғазӣ 47 байт, аз Сипехрии Бухорӣ 2 байт, аз Абулмасали Бухорӣ 21 байт ва дар «Луғати фурс», «Саҳеҳ», «Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ» ва «Луғатнома»- Деххудо 9 байтро аз ӯ доништаанд [9, 72], аз Ҷуллоби Бухорӣ 4 байт, аз Шокири Бухорӣ 32 байт, аз Сонеи Балхӣ 2 байт, аз Робиаи Қаздорӣ 51 байту 1 мисраъ, аз Рабинҷании Бухорӣ 72 байт бо 22 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Хаббозии Нишопурӣ 4 байт, аз Абутоҳир Таййиб ибни Муҳаммад Хуросонӣ 70 байт, 2 мисраи алоҳида ва 26 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Қамарии Ҷурҷонӣ 3 байт, аз Абуабдуллоҳи Ҷунайдӣ 35 байт бо 2 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Абулҳасан Оғочии Бухорӣ 47 байт бо 7 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Мантиқии Розӣ 85 байт бо 12 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Бадеъи Балхӣ 16 байт бо 1 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Тоҳири Ҷағонӣ 33 байт бо 10 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Абулҳасан Мунҷики Тирмизӣ 313 байту 1 мисраъ бо 45 байти ба ӯ

нисбатдодашуда, аз Хоҷа Бурқай ва Сабури Порсӣ чуз ном намунае аз ашъор боқӣ намонда, аз Хусравии Сарахсӣ 100 байт бо 25 байти ба ӯ нисбатдодашуда, аз Абузари Бузгонӣ 2 байт, аз Мунтасири Сомонӣ 27 байт, аз Имораи Марвазӣ 75 байт бо 15 байти ба ӯ иқтибосшуда аз маъхазҳои гуногун, аз Абулфатҳи Бустӣ 7 байт, аз Ҳаким Кисоии Марвазӣ 229 байт бо беш аз 8 байти мансуб ба ӯ ва аз Воизи Сарахсӣ 2 байт омадааст.

Аз шоирони ҳамасри Рӯдакӣ, ки Аҳмади Идораҷии Гелонӣ дар қораш истифода намудааст, дар муқоиса бо ҷопи «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) дида мешавад, ки дар ин ду нашр баъзе номҳо омадаанд баъзе афтидаанд. Гуфта гузаштем, ки дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) аз суҳанварони ҳамасри устод 56 нафар ҷой дода шуда аст. Вале бо вучуди он ки дар маҷмуаи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» аз 50 нафар шоир намунаҳои дастрас оварда шудааст, шоироне чун Тоҳир ибни Фазли Ҷағонӣ, Аҳмад ибни Ишноии Ҷӯйборӣ, Хоҷа Бурқай, Ҳаббози Қоинӣ, Сабури Порсӣ ва Ҳатирии Розӣ, ҷамъ 6 нафар дар наشري соли 1958 дида намешаванд.

Дар «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ», ҷопи Эрон, бошад исми ин шоирони ҳамасри Одамушшуароро, ки номи баъзеашон маъруф аст, монанди Абулҳусайн Муҳаммад ибни Муҳаммад Муродии Бухорӣ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Мусоӣ Фароловӣ, Абулҳасан Шаҳид ибни Ҳусайн Варроқи Ҷаҳудонакии Балхӣ, Абушакури Балхӣ, Абушуайби Ҳиравӣ, Равнакии Бухорӣ, Марвазии шоир (на Кисоии Марвазӣ, ки аз ӯ 1 байт боқӣ мондааст-Р.С.), Абумансур Муҳаммад ибни Аҳмад Дақиқӣ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Ҳасан Маъруфии Балхӣ ва Абулқосим Фирдавсӣ, ҷамъ 11 нафарро во нахурдем.

Дар ҳамин маврид ҷои ишора аст, ки устод Саид Нафисӣ аз шоири аҳди Сомониён Мокони Қонӣ ном бурда, менависад: «Субҳи гулшан»- таълифи Саййид Алӣ Ҳасанхон ибни Амирулмулк Сайид Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхони Баҳодур аст, ки дар соли 1294/1877 м. таълиф карда ва дар он ҷунон гуфтааст: «Мокон ибни Қокии Табаристонӣ аз мавзунтабӯни аҳди Наср ибни Аҳмади Сомонӣ буд...» [6, 589]. Саид Нафисӣ бо вучуди он ки Мокони Қокиро аз ҳамасрони суҳанварони Рӯдакӣ номбар намудааст, ба шоирии ӯ шак доштанаширо низ пинҳон надоштааст, ки инро бо овардани рубоии зерӣ ба ӯ нисбатдодашуда таъйид менамояд:

Дар қуи қазо на раҳгузар медонам,
На сирри қазову на қадар медонам.
Донам, ки қас аз қазо наёрад ҷастан,
Аз сирри қазо ҳамин қадар медонам!
[6, 590]

Дар ҳақиқат, вақте ба ашъори шоирони ҳамасри Рӯдакӣ ва сабки баёни онҳо амикан мутаваҷҷеҳ мешавем, мебинем, ки ин рубоӣ ба сабки шоирони баъдтари адабиётмон монандӣ дорад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки Мокон ибни Қоқӣ аз шоирони аҳди Сомониён бошад ҳам, ин рубоӣ аз ӯ нест.

Аз вижагиҳои назарраси маҷмуаи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» он аст, ки Аҳмад Идораҷии Гелонӣ баъди овардани ному насаби шоирон дар зерӣ ном кӯшиши овардани соли таваллуду ғавти онҳоро кардааст. Вале ба сабаби дарёфт накардани онҳо дар маъхазҳои мавҷуда, дар қавсайн, ҳам ба ҷои соли таваллуд ва ҳам ба ҷои соли ғавт бо нимтире аломати суол мегузорад. Мо дар зерӣ номи 4 шоири дар ин маҷмуа омада ҳамин ҳолро мединем. Боқимодагон, монанди Ҳаббозии Нишопурӣ, Абутоҳири Хусравонӣ, Мантикии Розӣ, Тоҳири Ҷағонӣ, Мунҷики Тирмизӣ, Хусравии Сарахсӣ, Мунтасири Сомонӣ, Ҳотирии Розӣ, Абулфатҳи Бустӣ онҳоеанд, ки танҳо соли ғавташон нишон дода шудааст. Танҳо дар зерӣ номи шоир Кисоии Марвазӣ соли таваллуд 341/ 953 м. ва соли вафот 410/ 1020 м. ҷой дорад.

Дигар ин ки вобаста ба мавҷудияти маъхазҳои бештар муаллиф ва мураттиби ин маҷмуа кӯшидааст, ки дар бораи шоироне чун Тайёни Марғазӣ (с. 58-68), Робии Қаздорӣ (с. 83-94), Рабинҷани Бухорӣ (с. 95-109), Абутоҳири Хусравонӣ (с. 112-126), Абулмуаяди Балхӣ (с. 133-151), Абулҳасан Алӣ ибни Илёси Оғочии Бухорӣ (с. 171-183), Мунҷики Тирмизӣ (с. 184-224), Хусравии Сарахсӣ (с. 226-237), Мунтасири Сомонӣ (с. 239-246) ва Кисоии Марвазӣ (с. 285-332) маълумоти муфасссалтаре ва намунаҳои бештари ашъорашонро, ки дастрас намудааст, пеш орад.

Аз вижагиҳои дигаре, ки дар маҷмуаи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» ба назар мерасад, ин дар поварақ овардани шарҳи калимаҳои душворфаҳмест, ки бештари онҳо шояд баъд аз асри X дар адабиёти тоҷик мавриди истифода қарор нагирифта бошанд. Чанд мисол меорем. Саффорӣ Марғазӣ мегуяд:

Ё Раб, чӣ ҷаҳон аст ин! Ё Раб, чӣ ҷаҳон,
Шодӣ ба ситир бахшанду ғам ба қапон.
[9, 38]

Дар ин мисол калимаҳои «ситир», ки маънои ченаки вазнии «шаш дирам сангу ҷаҳордонак бувад» ва «қапон», ки маънии «тарозу»-ро дорад, хеле бар вақт аз итифода мондаанд.

Мисраи дувуми ҳамин байт дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» «Шодӣ ба ситир бахшанду ғам ба қапон» [1, 199] омадаасту калимаи «ситир» ба маънои «як воҳиди хеле хурди вазн» ва калимаи «қапон» ба маънои «биноӣ ғаллафурӯшӣ дар бозорҳои собиқ, ҷои ғалланиғӯдорӣ» шарҳ ёфтаанд. Қапон дар «Луғатнома»-и Деххудо ба маънии «тарозуи якпалла омадааст» [2, 158].

Дар ин мисол диққати моро мисраи дувум ба худ кашид. Ин ҷо пеш аз ҳама ба вазни мисраъ диққат бояд дод. Калимаи «ситир» аз се ҳиҷо иборат аст, аз ин рӯ калимаи «бахшанд» дар интиҳоби Аҳмад Идораҷии Гелонӣ бояд «бахшад» навишта шавад, то вазни ҳар ду мисраъ баробар гардад. Пас, интиҳоби мураттибони «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) дурусттар аст ва дар он саҳеҳии матн нигоҳ дошта шудааст. Маъхазӣ ин байт «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ буда, дар он мисраи дувум ҳамон тавре омадааст, ки аз «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) иқтибос шуд [7, 49]. Танҳо ба ҷои калимаи «ситир» бояд «ситер» хонда шавад. Пас, матни Аҳмади Гелонӣ таҳрир мебошад.

Мисоли дигар аз Абутоҳири Хусравонӣ:

Ангушт бари рӯяш монанди тагарг аст,
Пӯлод бари гардани ӯ ҳамчу лод аст.
[9, 115]

Дар ин мисол калимаи «лод» дар шарҳи Аҳмади Гелонӣ бо маънои «дебои тангу нарм» омадааст. Дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» бошад чунин шарҳ ёфтааст: «Лод-дебои тунук ва нарм, таҳкурсӣ» [1, 395]. Ин калима низ минбаъд дар забони шеърӣ форсии тоҷикӣ ба нудрат ба назар мерасад. Дар ҳар ду китоби зикршуда маъхазӣ ин байти Абутоҳири Хусравонӣ нишон дода нашудааст. Мо ин байтро дар «Фарҳанги Қаввос»-и Фаҳри Қаввос ба шарҳу шакли зайл дарёфтем:

“Лод-низ дебои тунуку нармро гӯянд. Абутоҳир гуянд:

Ангушт бари рӯяш монанди тагарк аст,
Пӯлод фаро гардани ӯ ҳамчун лод аст.»
[3, 159]

Дар ин маврид дар шоҳиди овардаи Фаҳри Қаввос дар мисраи дувум ибораи «фаро гардани ӯ» шоиронатар менамояд. Дар «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизӣ Ҷаҳӣ ин байт оварда нашудааст.

Боз як мисоли дигар аз шоир Абулмуайди Балхӣ:

Савдои маро суд надорад нилко,
Дарди сари ман кучо нишонад илко.
Савганд хурам ба ҳар чӣ дорам милко,
К- аз ишқи ту бигдохтаам чун килко.

[9, 149]

Дар ин ҷо ба калимаҳои «нилко», «илко» ва «килко» мутаваҷҷеҳ мешавем, ки гумон аст онҳоро суҳанварони баъди асрҳои XI-XII адабиётмон дар чунин шакл дар шеър истифода карда бошанд. Аҳмади Гелонӣ онҳоро чунин шарҳ додааст:

1. Нилко аз нилк – олуи кӯҳӣ.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои «олуи хушк» омадааст [8, 854].

2. Илко аз илк-илки румӣ.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи «илк» чунин шарҳ ёфтааст: «Илк (а)-шилми дарахт, санг; сақич» [8, 473] ва барои мисол ҳамин рубоии Абулмуайяди Балхӣ оварда шудааст.

3. Килко аз килк-най.

Дар баробари он ки ин луғатҳо дар луғатномаи маҷмуаи «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) ҷой надоранд, матн ҳам ислохталаб аст, ки он ҷо чунин омадааст:

Савдои маро суд надорад **налко**,
Дарди сари ман кучо шиносад **алко**.
Савганд хурам ба ҳар чӣ **ҳастам мулко**,
К-аз ишқиту бигдохтаам чун калко.

[1, 201]

Ин ҷо бояд «налко» - «килко» хонда шавад. Ғайр аз ин дар мисраи сеюм ба ҷои ибораи «ҳастам мулко», «дорам милко», ки дар маҷмуаи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» хонда шавад, бамантиқтар аст.

Дар ин байти Мантиқии Розӣ калимаҳои «топок» ва «санахч» дар шарҳи Аҳмади Гелонӣ ба маънои «тапидан, изтироб» ва «тангии нафас» омадаанд:

Аз ғаму ғусса дили душман-ш бод,
Гоҳ дар топоку гоҳе дар санахч.

[9, 163]

Чунин мисолҳоро аз ашъори шоирони аҳди Сомониён метавон зиёд овард, ки дар онҳо калимаҳои бисёри аз истеъмол баромада дида мешаванд, монанди **пак**-қурбоқа; **боз кардан**-зудудан, пок кардан; **пархошхар**-хоҳони ҷангу чадал; **сафча** ё **сафча**-харбузаи хом ва норасида; **фағок**-аблаҳ, ҳаромзода ва ғ.

Дигар аз вижагиҳои дар маҷмуаи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» дар он аст, ки Аҳмади Гелонӣ дар баҳши «Таълиқот ва ҳавошӣ» дар саҳифаҳои 335-511 заҳмати сирф илмиро анҷом дода, ба бисёр нуктаҳои нофаҳмо, берун аз матн, равшанӣ андохтааст. Масалан, ӯ дар бораи Абуҳафси Суғдӣ менависад: «... Ки бояд се Абуҳафс буда бошад... Дуктур Муҳаммад Дабирсиёкӣ низ солҳо пеш аз ин навиштааст: «Вале бадеҳист, ки муаллифи мазбур ва ҳамчунин мухтареъи шаҳруд ва Абуҳафси шоирро ба зирс (дандон)-

и қотеъ наметавон як нафар донист, яъне танҳо тасобеҳи исмӣ барои тавҳиди ин се ё ду нафар кофӣ нест» [9, 337] ва монанди ин.

Аҳмад Идорачии Гелонӣ дар саҳифаҳои 513-529 «Фехристи номҳо», дар саҳифаҳои 530-535 «Фехристи шаҳрҳову деҳаҳо ва рӯдҳову кӯҳҳо», дар саҳифаҳои 336-543 «Фехристи китобҳо ва маҷаллаҳо», дар саҳифаҳои 544-552 «Фехристи маъхаз», дар саҳифаи 553 «Истидрок», дар саҳифаҳои 554-564 «Ёдовариҳо ва ёддоштҳо»-и худро ба тартибу низоми муайян ҷой дода, маҷмуаро мукаммал сохтааст, ки ин равиши корро дар маҷмуаҳои ҷопии тоҷикистонӣ намебинем.

Дар баробари ҳамаи ин заҳматҳо ва дастовардҳои Аҳмади Идорачии Гелонӣ як чиз бароямон чандон равшан нагардид, ки ӯ дар фароварди фасли ин ё он шоир бештар вақт гӯё баъзе радду бадалҳоро чун тавзеҳ ишора намуда, маъхазҳоро бо ҳарфҳои «Алиф», «мим», «нун», «ҷе», «че», «зол», «лом» ва ғайра, нишон диҳад ҳам, дар бораи онҳо на дар муқаддима ва на дар фароварди китоб ишорае нест. Аз ҳамин нигоҳ сирри ин ҳарфҳои рамзӣ барои хонанда ва истифодабаранда торик мемонад.

Ниҳоят, бояд натиҷа гирифт, ки дар таҳияву тадвин ва таҳқиқи маҷмуаи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» Аҳмад Идорачии Гелонӣ бо бурдборӣ ва меҳнати пайвастаю шабонрӯзии сесолаи худ тавонистааст кореро анҷом диҳад, ки дар ҷою мақоми худ бесобиқа буда, имрӯз ҳам ҳамоно мақомро, то пажӯҳишҳои тоза дар бахши мероси адабии боқимондаи шоирони ҳамасри устод Рӯдакӣ, нигоҳ дошта бошад. Вале ин маънои онро надорад, ки Аҳмади Гелонӣ дар тартиб додани маҷмуаи мадди назар кори матнсозии шоирони ҳамасри Рӯдакиро ҳамачониба анҷом дода бошад. Дар ин маҷмуа наомадани ному мақом ва мероси адабии боқимондаи шоироне, чун Абулҳасан Муҳаммад ибни Муҳаммад Муродии Бухорӣ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Мусои Фароловӣ, Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абушакури Балхӣ, чамъ 11 нафар, ки пешиниёни аҳли таҳқиқи адабиёти аҳди Сомониён онҳоро ҳамрадифи Одамушшуаро дониставу пазируфтаанд, баёнгари фикр мебошад. Яъне, ҳанӯз он парешонгӯихое, ки баъзан дар атрофи рӯзгору осори боқимондаи падари шеърӣ Аҷам ва сиҳхатии шеърӣ устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ҷой дораду дида мешавад, дар ин ҷо ҳам ҳамоно ҳолат равшан мушоҳида карда мешавад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Дар таҳти таҳрири Абдулғанӣ Мирзоев.- Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1958.- 408 с.
2. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома / Алиакбари Деххудо. – Техрон: Сирус, 1339. Ҷилди 38. – 565 с.
3. Қаввос, Фаҳр. Фарҳанги Қаввос / Фаҳри Қаввос. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 294 с.
4. Муҳаммадиев Ш. Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ / Шамсиддин Муҳаммадиев // Донишномаи Рӯдакӣ. Ҷилди 3, 2018.– С. 375.
5. Нафисӣ, Саид. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ / Саид Нафисӣ. – Техрон: Интишороти Китобхонаи Ибни Сино, 1341, ҷопи дувум. – 683 с.
6. Нафисӣ, Саид. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ / Саид Нафисӣ. Бо кӯшиш ва таҳияи Ҷамъфар Ранҷбар. – Душанбе: Нодир, 2008. – 934с. + 7 с. ба ҳуруфи ниёгон.
7. Тусӣ, Асадӣ. Луғати фурс / Асадии Тусӣ. – Бо тасхеҳ ва эҳтимоми Аббос Иқбол. – Техрон, 1319. – 571 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.
9. Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ. Таълифи Аҳмад Идорачии Гелонӣ. – Техрон, 1370. – 566 с.

НАШРИ АШЪОРИ ШОИРОНИ ҲАМАСРИ РӮДАКӢ ДАР ЭРОН ВА ВИЖАГИҲОИ ОН

Омӯзишу пажӯҳиши рӯзгору осори шоирони ҳамасри Рӯдакӣ аз мавзӯҳои муҳими таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ, ки ҳанӯз адабиётшиносии маъруфи Эрон Саид Нафисӣ ба миён гузошта буд. Минбаъд ин кор баъди бузургдошти 1100-солагии устод Рӯдакӣ равиши тоза гирифта, соли 1958 дар баробари таҳияву тадвини ашъори бозмондаи Рӯдакӣ китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» аз ҷоп баромад ва равшантар аҳли таҳқиқи соҳаро ҳушдор дод, ки дар паҳлуи Одамушшуаро суҳанварони зиёде буданду пояи шеърӣ баланд доштанд ва бояд ашъорашон ҷамъу омӯхта шаванд.

Дар мақола суҳан дар бораи шинохти шоирони ҳамасри Рӯдакӣ дар Эрон меравад, ки баъди заҳмати Саид Нафисӣ ин кори хайро адабиётшиносии Эронӣ Аҳмад Идорачӣ Гелонӣ бар дӯш гирифта, бо номи «Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ» маҷмуаи ашъори замони Сомониёнро ҷамъу таҳияву тадвин намуд. Ин маҷмуа номи 50 тан шоирони ҳамзамони Рӯдакиро дар бар мегирад. Муаллифи мақола нақдан ба заҳмати Аҳмад Идорачӣ Гелонӣ нигоҳ карда, дар муқоиса бо китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (ҷопи тоҷикистонӣ) бурду бохтҳои ин муҳаққиқи матншиносии эрониро нишон додааст. Минбаъд, таъкид мекунад муаллифи мақола, ки дар ин замина мебошад матни илмӣ-муқоисавии ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ таҳия ва интишор дода шавад.

Калидвожаҳо: ашъор, шоир, суҳанварони ҳамасри Рӯдакӣ, Эрон, Тоҷикистон, Саид Нафисӣ, Гелонӣ, таҳияву тадвин, маҷмуаи ашъор, матни илмӣ-муқоисавӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Расулов Савридин Аҳмадович – ходими илмӣ Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, индекс: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон; шаҳри Душанбе, кучаи Ш. Ҳусейнзода 35. тел.: 988661087.

ПУБЛИКАЦИЯ СТИХОВ ПОЭТОВ-СОВРЕМЕННИКОВ РУДАКИ В ИРАНЕ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

Изучение и исследование жизни и сочинение поэтов-современников Рудаки одна из важнейших тем в истории персидско-таджикской литературы, которую поднял известный литературовед Ирана Саид Нафиси. После празднования 1100-летия Рудаки эта работа приобрела новый подход и в 1958 году, одновременно с созданием и компиляцией остальных поэзия Рудаки, была издана книга «Поэзия современников Рудаки» более четко предостерегающая народ от этого исследования в этой области, что наряду Одамушшуаро было много поэтов и они имели основы высокой поэзии, и их творчества следует собирать и изучать.

В статье речь о признании поэтов-современников Рудаки в Иране, что после стараний Саид Нафиси эту хорошую работу взял на себя иранский литературовед Ахмад Идорачи Гелони, под именем «Поэтов-современников Рудаки» он развитие и составление сборник стихов эпохи саманидов. В этом сборнике собраны имена 50 поэтов-современников Рудаки. Автор статьи внимательно присмотрелся к творчеству Ахмад Идорачи Гелони, в сравнении с книги «Поэзия современников Рудаки» (таджикское издание) показаны польза и изъяны этого исследователь иранского текстолога. Впредь автор статьи подчеркивает, что в этом контексте должен быть подготовлен и опубликован научно-сравнительный текст поэзия современников Рудаки.

Ключевые слова: стихов, поэт, поэтов-современников Рудаки, Иран, Таджикистан, Саид Нафиси, Гелони, составление и развитие, сборник стихов, научно-сравнительный текст.

Сведения об авторе: Расулов Савридин Ахмадович – научный сотрудник Центра письменного наследия при Президиуме Национальной академии наук Таджикистана, индекс: 734025; город Душанбе, ул. Ш. Хусейнзода, тел.: 988661087.

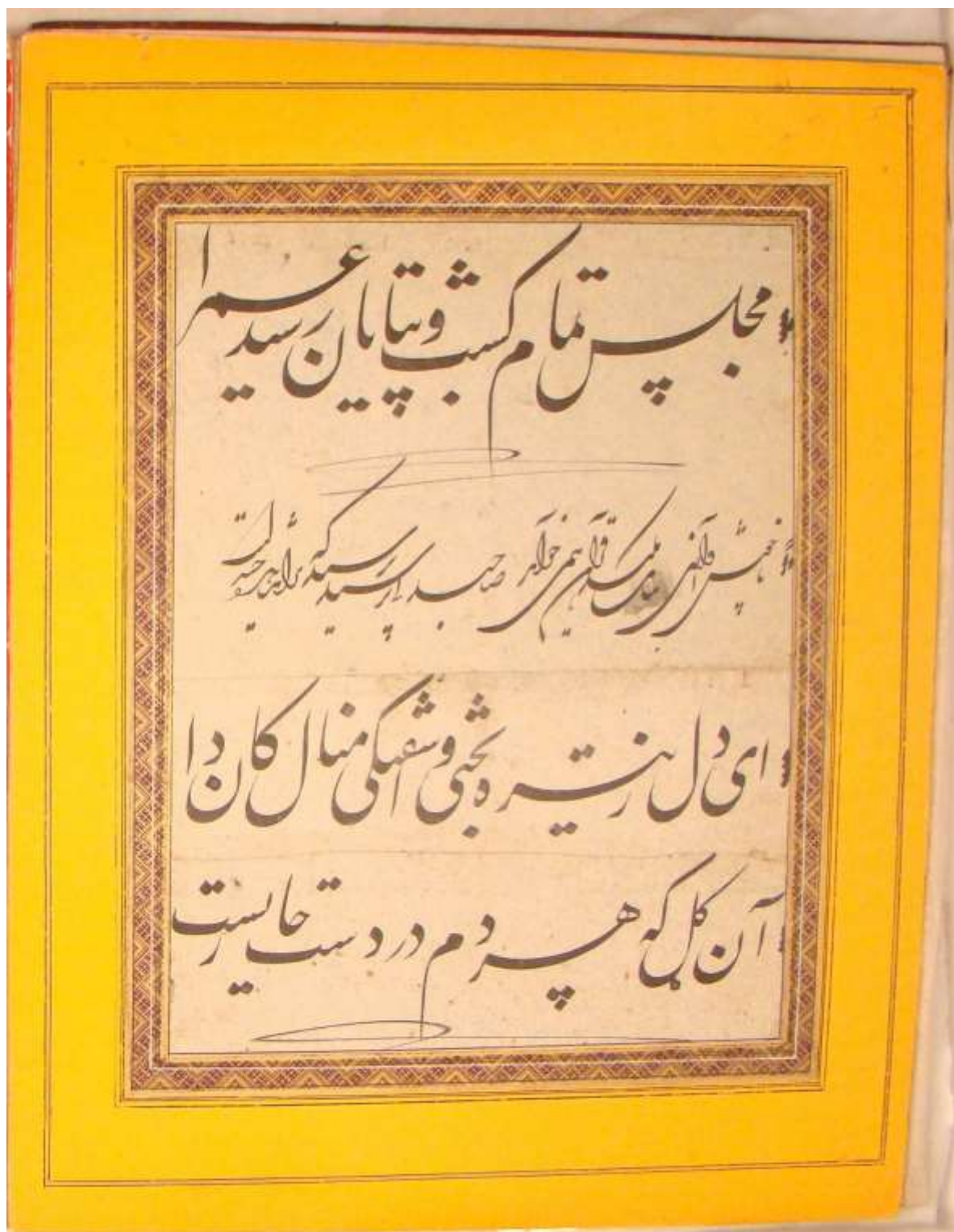
PUBLITION OF POEMS OF RUDAKI'S CONTEMPORARY POETS IN IRAN AND ITS FEATURES

The Study and research of the life and writings of Rudaki's contemporaries is one of the most important topics in the history of Persian-Tajik literature, which was raised by the famous Iranian literary critic Said Nafisi. After the celebration of the 1100th anniversary of Rudaki, this work took on a new approach and in 1958, simultaneously with the creation compilation of the rest of Rudaki's poetry, the book «Poetry of Rudaki's Contemporaries» was published, more clearly warning people against this area, that along with Odamushshuaro there were many poets and had the foundations of high poetry, and their work should be collected and studied.

The article talks about the recognition of the contemporary poets of Rudaki in Iran, that after the efforts of Said Nafisi, this good work was undertaken by the Iranian Literary critic Ahmad Idorachi Geloni, under the name of «Poets of the contemporaries of Rudaki», he developed and compiled a collection of poems from the Somoniyoyn era. This collection contains the names of 50 poets-contemporaries of Rudaki. The author of the article took a look at the work of Ahmad Idorachi Geloni. In comparison with the book «Poetry of Rudaki's Contemporaries» (Tajik-edition), the benefits and shortcomings of this Iranian textual critic researcher are shown. From now on, the author of the article emphasizes that in this context a scientific comparative text of the poetry of Rudaki's contemporaries should be prepared and published.

Key words: poems, poet, poets of Rudaki's contemporaries, Iran, Tajikistan, Said Nafisi, Geloni, compilation and development, collection of poems, scientific comparative text.

Information about the author: Rasulov Savridin Ahmadovich. Researcher for the Center for Written Heritage under the Board of the National Academy of Science of Tajikistan. Index: 734025; Address: city Dushanbe, st. Sh. Huseynzoda-35. Tel: 988661087.

Қитъаи хушнавӣ № 2656/5. Ганчинаи дастнависҳои шарқӣ
ба номи А. Мирзоев

Дастхати №12. “Маснави Маънавӣ”-и Чалолуддини Балхӣ. Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев

Дастхати №792. “Маснави Маънавӣ”-и Чалолуддини Балхӣ. Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев

Дастхати №1032. “Шохнома”-и Абулқосими Фирдавси, (ба забони қипчоқӣ).
Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев

ТАЛАБОТ НИСБАТ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ:

1. Риоя намудани «Этикаи чопи мақола дар маҷаллаи илмӣ «МХ»;
2. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барон матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барон матни тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 20 см. ва фосилаи байни сатрҳо 14,4 мм;
3. Ҳаҷми мақола: формати А 4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 15 саҳифа ва на беш аз 30 саҳифа;
4. Индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
5. Номи мақола;
6. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падари муаллиф (он);
7. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола кору фаъолият менамояд;
8. Матни асосии мақола (на камтар аз 10 саҳифа; схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);
9. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 15 номгӯ адабиёти илмӣ. Ба нашри мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ солҳои охир ва манбаҳои муътамад бештар таъкид кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25 ҷисди рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад;
10. Таваҷҷуҳи муаллиф (он) дар мақола ба таҳқиқоти қаблии доир ба мавзӯи мақола, ки дар маҷаллаи «Мероси Шарқ» ба нашр расидааст;
11. Тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 25 сатр (аз 150 то 200 калима) ва калидвожаҳо аз 7 то 10 номгӯ;
12. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли чопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;
13. Мақолаи аспирант/докторанти Ph.D/ унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ ё мушовири илмӣ қабул карда мешавад;
14. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ё доктори илм қабул карда мешавад;
15. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
16. Нишон додани манбаи иқтибос дар қавси ҷаҳоркунча [];
17. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумаи номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;
18. Маълумотномаи антиплагиати мақолаи бо забонҳои русӣ ва ё англисӣ таҳияшуда талаб карда мешавад.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям:

1. Соблюдение публикационной этики научного журнала «Наследие Востока»;
2. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 12, поля 2,0 см, межстрочный интервал 14,4 строки;
3. Объем статьи: не менее 15 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
4. Индекс УДК (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
5. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
6. Фамилия и.о. автора (ов);
7. Название организации, где работает(ют) автор (ы);
8. Основной текст статьи (не менее 10 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
9. Список литературы не менее 15 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора (ов);
10. Ссылка на предыдущие публикации научных журнала «Мероси Шарк» по теме исследования приветствуется.
11. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводится на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме от 150 до 200 слов, ключевые слова 7-10 терминов;
12. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
13. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимается к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
14. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
15. Информация об авторе (ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
16. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с.24], где первая цифра- номер источника в списке литературы, вторая- страница;
17. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки и перевести их оглавление/название на русском и английском языках;
18. Представить справку о прохождении системы антиплагиат.

МУНДАРИЧА

ТАЪРИХ

Шарифзода А.Қ. Мехкадаҳои Сомониёнӣ Варазруд.....	5
Сайдализода Ф.С. Саҳми Евгений Зеймал дар таҳқиқи сиккаҳои қўшони Хатлон.	15
Мақсадов Ҳ.И. Классификатсияи (гурӯҳбандии) улум дар осори илмӣ муттафаккирони халқи тоҷик дар асрҳои миёна ва мавқеи астрономия дар он.....	24
Рачабов Ҳ. Ду намоёнтарин муаррифгари санъати рассомии Ҳиндустон дар замони нав.....	29

ЗАБОНШИНОСӢ

Қодирова С. А., Камолиён Ё. Корбурди ибораҳои исмии изофии қолаби исму сифати асли дар романи «Духтари оташ»-и Ҷалол Иқромӣ.....	38
Гулзода Н.Д. Ибораҳои изофии фразеологӣ дар забони тоҷикӣ.....	46
Тоирзода А. Р. Калимасозии пешванди ҳам-дар осори Шамсиддин Шохин.....	53

АДАБИЁТШИНОСӢ

Хуросонӣ А. М. Рӯзгор ва мероси адабии Абдулбоқироҷаи Бебок.....	61
Охонниёзов В. Д. Саҳми муҳаққиқон Андрей бертелс ва Маҳмадвафо Бақоев дар ҷамъоварӣ ва пажӯҳиши дастхатҳои бадахшон.....	71
Ализода С. Мавқеи радиоифулашӯроҳо дар омӯзиши таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ.....	82
Олимова Ш.Б. Баррасии нусхаҳои хаттии Тоҷикистони ашъори Бисотии Самарқандӣ	84
Амиркулов Н. Танавуи авзони ғазал дар “Девон”-и симин.....	92
Охонниёзов А. Д. Нигоҳе ба девони Саид Ҷаъфар, шоири асри 19 Бадахшон аз диди матншиносӣ.....	100
Расулов С.А. Нашри ашъори шоирони ҳамасри Рӯдакӣ дар Эрон ва вижаҳои он... ..	108

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Шарифзода А. Саманидские Монетные дворы Варазруда.....	5
Сайдализода Ф.С. Вклад Евгения Зеймаля в изучении кушанских монет Хатлона..	15
Максадов Х. И. Классификация науки в научном творчестве таджикских мыслителей средних веков и место астрономии в ней.....	24
Раджабов Х. Два самых выдающихся представителя Индийского изобразительного искусства в новое время	29

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Кадырова С.А., Камолиён Ё. Использование номинативные изафетные слово сочетания модели существительное + качественное прилагательное в романе Джалол Икромии «Доч огня».....	38
Гулзода Н.Д. Изафетные фразеологические обороты в таджикском языке.....	46
Тоирзода А. Р. Словообразование префикса “хам-” в произведениях Шамсиддина Шахина.....	53

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Хуросони А. М. Жизни и творчества Абдулбокиходжа Бебока.....	61
Охонниёзов В. Д. Вклад ученых Андрея Бертельса и Махмадвафо Бакоева в сборе и исследования рукописей бадахшана.....	71
Ализода С. Значении сборников стихотворений (“радаиф ал-аш ар” в изучении истории персидско-таджикской литературы.....	82
Олимова Ш.Б. Рассмотрение Таджикских рукописей поэзии Бисоти Самарканди.....	84
Амиркулов Н. А. Строении и ритм газели в “Диван”-е симин.....	92
Охонниёзов А. Д. Взгляд на дивана (сборник стихов) Саида Джа’фара, поэта Бадахшана XIX века с точки зрения текстологии.....	100
Расулов С. А. Публикация стихов поэтов-современников Рудаки в Иране и ее особенности.....	108

CONTENTS

HISTORU

Sharifzoda A. Samanid mints of Varazrud.....	5
Saidalizoda F. S. Evgeny Zeimal's contribution to the study of kushan coins from Khatlon.....	15
Maksadov KH.I. Classification of science in the scientific work of tajik thinkers of the middle ages and the place of astronomy in it.....	24
Rajabov Kh. Two of the most prominent representatives of Indian fine art in the new era.....	29

LANGUSITIK

Kadirova S.A., Kamoliyon Yo. The use of additional nominal phrases of the original noun – adjective model in the novel by Jalal Ikromi "Daughter of fire".....	38
Gulzoda N. D. Isafete phraseological clearances in the tajik language.....	46
Toirzoda A. R. Vocabulary formation of the prefix "kham-" in the works of Shamsiddin Shahin	53

LITERATURE

Alii Muhammadii Khurosoni. life and creativity of Abdulboqihjoja.....	61
Okhonniyozov V. D. Contribution of scientists Andrey Bertels and Makhmadvafo Bakoev to the collection and research of badakhshan manuscripts.....	71
Alizoda S. The significance of collections (arsadai al-ashfr) of poems in the study of the history of persian-tajik literature.....	82
Olimova Sh.B. Consideration of the Tajik manuscripts of Bisoti Samarkandi's poetry.....	84
Amirkulov N.A. Gazal's sound performance in Simin's Devon.....	92
Okhonniyozov A. D. A textological look at the divan of Said Ja'far, a 19 th century badakhshan poet.....	100
Rasulov S.A. Publication of poems of Rudaki's contemporary poets in Iran and its features.....	108

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ МЕРОСИ ХАТӢ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER OF WRITTEN HERITAGE

**«МЕРОСИ ШАРҚ»
(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ) № 3 (9), 2024**

Мухаррири масъул: А. Муҳаммадӣ
Мухаррири техникӣ: У. Юсупов
Мусаххех: Д. Валиева
Таррох: М. Нуров

Ба матбаа супорида шуд 20.02.2025

Барои нашр имзо шуд 21.02.2025

Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ 11. Андоза 70x100¹/₁₆.

Адади нашр 50 нусха. Супориши №23.

*Муассисаи нашриявӣ «Дониш»-и АМИТ
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи Айни, 299/2.*